

Madách Könyvtár — Új folyam 25.

VIII. Madách

Szimposium

Sorozatszerkesztő: Andor Csaba

Szerkesztette: Tarjányi Eszter és Bene Kálmán

A sorozat eddig megjelent köteteit lásd az utolsó lapon!

VIII. Madách Szimpozium

A VIII. Madách Szimpózium támogatói voltak: a Balassagyarmati Polgármesteri Hivatal (Balassagyarmat), a General Consulting Rt. (Bp.), a Madách Imre Általános Iskola és Művelődési Ház (Szügy), a Madách Imre Városi Könyvtár (Balassagyarmat), a Művészeti és Szabadművelődési Alapítvány, a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma, a Nemzeti Kulturális Alapprogram (Bp.), az Országgyűlés Társadalmi Szervezetek Bizottsága, a Palóc Társaság (Ipolyvarbó), a Szalézi Kollégium (Balassagyarmat) és a Szügyi Polgármesteri Hivatal (Szügy)

**Ez a könyv a Balassagyarmati Önkormányzat
támogatásával jelent meg**

© Árpás Károly, Asztalos Lajos, Bárdos József, Bene Kálmán,
Gyémánt Csilla, Kozma Dezső, Madácsy Piroska, Máté Zsuzsanna,
Varga Magdolna

Madách Irodalmi Társaság
Budapest–Balassagyarmat
2001

Készült Budapesten, 2001-ben. Felelős kiadó,
műszaki szerkesztő, borító:
Andor Csaba

ISBN 963 85991 9 7
ISSN 1219–4042

ELŐSZÓ

A VIII. Madách Szimpózium 2000. október 6-án délelőtt kezdődött, a hagyományoknak megfelelően Szügyben, majd délután Balassagyarmaton, a Szalézi Kollégiumban folytatódtek az előadások. Másnap délelőtt a résztvevők Alsósztrégóvára utaztak, végül 7-én délután Csesztvén ért véget a rendezvény, ahol ezúttal egy héttel későbbre halasztották a Madách Irodalmi Napot.

Tartalom

Bevezetés	9
I. Madách-dokumentumok	
Madácsy Piroska: Újabb adalékok Bérczyről és Madáchról	15
Függelék. Bérczy Károly: Madách Imre emlékezete	26
Andor Csaba: Újabb Madách-kéziratok és -dokumentumok II.	47
II. A Tragédia születéséről, fordításairól és előadásairól	
Bárdos József: Mester és famulus (Az ember tragédiája születésének titkaiból)	83
Asztalos Lajos: <i>Az ember tragédiája</i> románul	98
Gyémánt Csilla: Varga Mátyás évtizedei és a Tragédia a Szegedi Szabadtéri Játékokon	105
III. A Tragédia értelmezéseiről	
Bene Kálmán: Egy „szellembűvár” Tragédia-értelmezése	121
Függelék. Madách Aladár: Lélektani elemek az Ember Tragédiájának főalakjaiban	128
Máté Zsuzsanna: A hermetikus filozófia axiómája – Madách Aladár Tragédia-értelmezésében	145
Kozma Dezső: A Tragédia egy teológiai értelmezése. Ravasz László	156
IV. Műelemzések	
Árpás Károly–Varga Magdolna: Egy „Madách-vers” megközelítése – Baka István: <i>Tél Alsósztrégován</i>	169
Varga Magdolna: Madách Imre: <i>Pereat</i> – egy versértelmezési kísérlet	187
Andor Csaba: Dr. Fejér László	200

Bevezetés

„És az idő repül, mint egy levél a légi postán.” Hölgyeim és Uraim, engedelmükkel egy XX. századi szerzőt, Boris Viant idéztem a század utolsó Madách Szimpóziuma alkalmából.

Az elmúlt év – amelyet az „üzleti év” mintájára nyilván nekünk sem januártól decemberig, hanem októbertől októberig célszerű számítanunk – különleges eseményekben nem bővelkedett. A Frankfurti Könyvvásáron – amelynek előkészületeiről tavaly már beszámoltam Önöknek – munkahelyem, a Petőfi Irodalmi Múzeum és Kortárs Irodalmi Központ több kiadvánnyal is megjelent, köztük a 25 fordítást tartalmazó (s az utolsó pillanatban elkészült) Tragédia CR-ROM-mal, amelyet aztán később Pesten az MTV 1 is bemutatott. Igen jól sikerült a PIM és KIK Madách-kiállítása is Frankfurtban; jószerivel ez volt az egyetlen magyar kiállítás, amely nem nélkülözte az ötletességet sem. A kiállításon elhelyezett perforált tömbök egy-egy Madách-idézetet tartalmaztak (németül és angolul is); a látogatók a nekik tetsző idézetek egy-egy példányát letéphették a tömbökből, s mintegy könyvjelzőként használhatták a későbbiekben.

Talán mondanom sem kell, időm nagy részét a német pavilon Goethe-kiállításának szenteltem, ahová napról napra egy-egy órára visszatértem. Úgy gondolom ugyanis: ahhoz, hogy eldöntsük, mit is kellene kezdenünk Madáchcal, előbb célszerű körülnéznünk a nagyvilágban, s megnéznünk pl. azt, hogy mit kezdenek a németek Goethevel. Nem állítom ugyan, hogy Madách azt a funkciót tölti be nálunk – vagy ami szerintem sokkal fontosabb: a világban –, mint Goethe a német anyanyelvűeknél (vagy a világban), azt azonban hiszem, hogy jelentős mértékben közeledhetünk ehhez az ideális állapothoz.

Számomra a legnagyobb meglepetést ebben a vonatkozásban az jelentette, hogy az igazán figyelemre méltó munkák sokszor nem is Németországban jelennek meg. A *Goethe's Leben von Tag zu Tag* kilenc vastkos kötete történetesen Svájcban látott napvilágot. Mint ahogyan a címe is mutatja, ez a mű a *Madách életrajzi krónika* megfelelője. Azt gondolhatnánk, hogy az egyenként 7–800 oldal körüli terjedelmű

monumentális munkán igen sokan dolgozhattak. Ám a köteteket lapozgatva kiderül: két szerző munkájáról van szó: egyikük elkezdte, másikuk (véltetően az első szerző halála után) befejezte. Mint oly sok mindent, úgy ezt is másként csinálják tőlünk nyugatra, mint nálunk, ahol legalábbis egy szerkesztőbizottság munkálkodik néhány évtizedig egy hasonló terjedelmű könyvsorozat megjelentetésén. A könyv tudományos igényét jelzi, hogy a kilencedik kötetben már nem Goetheről van szó, hanem az első nyolc kötetről: az utolsó kötet ugyanis a mutatókat tartalmazza.

A másik érdekesség a Goethe CD-ROM volt. Abból is kettő van, miként Madách CD-ROM-ból. Az egyiket német kiadók jelentették meg és a nagyközönségnek szól, mindössze 100 márkáért, s bár az is tartalmazza a szerző minden munkáját, bizonyos célokra – pl. szövegrészek megkeresésére – nem alkalmas. A másik a „profi” változat; talán mondanom sem kell, ez sem német termék. Nemcsak Goethe, de több más német nyelven író szerző esetében is – pl. Brecht, Kafka – egy angol kiadó ragadta magához a kezdeményezést. Sajnos az ő CD-ik megfizethetetlenül drágák: a Goethe CD tizenkétezer (!) márkába kerül. Nem világos, hogy ennek a Németországban is borsos árú közelebről mi lehet a magyarázata. Csak annyi derült ki, hogy az azon szereplő szövegek a weimari kiadás szövegei – ami nagyjából megfelel annak, amit nálunk kritikai szövegkiadásnak neveznek –, így tehát vélhetően komoly jogdíjat kellett fizetni minden egyes kötet után, függetlenül attól, hogy az eredmény ugyanúgy egyetlen CD, mint a népszerű 100 márkás kiadás esetében.

Tavaly ősz óta öt újabb kötetet adtunk ki: tavasszal a Tragédia jiddis fordítását, aztán a *Majthényi Anna levelezése* című kötetet, majd Komjáthy Anzelm *Önéletírását* és a tavalyi szimpózium kötetét, végül pedig a Tragédia új – sorrendben a kilencedik – angol fordítását, amelyet most Tomschey Ottó tolmácsolásában vehetnek kézbe az olvasók.

A galego fordítás megjelentetése az anyanyelvi lektorálás következtében csúszik, s hasonló okok miatt nem jelentettük meg az öröme fordítást sem. Szerencsére sokan vannak még, akik fontosnak tartják Madách főművének mind szélesebb körű megismertetését. Így tavasszal végre megjelent a 17 éve készülő török fordítás, és napirenden

van egy új olasz fordítás kiadása is, amely a megjelentetés körül tevékenykedő Fáj Attila szerint novemberben hagyja el a nyomdát. Állítólag a hindi fordítás is idén jelent meg, bár a kötet első – a hindi nyelvet nem ismerők számára is olvasható – lapjain az 1996-os évszámot találjuk. (A török fordítás kötetének címlapján 1998 áll.)

Az elmúlt év kiemelkedő eseménye volt, hogy június 30-án Csécsén megtartottuk a II. Fráter Erzsébet Szimpóziumot, s néhányan másnap ellátogattunk Nagyváradra is, a Barátok Templomába, ahol Fráter Erzsébet sírjánál elhelyeztük társaságunk koszorúját. Az eseményről részletesebben a remélhetőleg rövidesen megjelenő kötetből értesülhetnek majd azok, akik nem tudtak a rendezvényre eljönni.

Hölgyeim és Uraim! Rövidesen társaságunk új alapszabályának elfogadásáról kell majd szavaznunk. A permanensen változó magyar jogszabályok kikényszerítik a társadalmi szervezetek folyamatos alapszabály-módosítását. Először az ún 1%-os törvény, majd a közhasznú szervezetekről szóló törvény kötötte az alapszabály bizonyos passzusaihoz a társadalmi szervezeteknek nyújtott előnyöket. A két ízben is toldozott-foldozott alapszabályt ideje volt új formába önteni. Itt most csak az alapszabály egyetlen új elemére hívnám fel a figyelmet. Céljaink közé felvettük a Madách Intézet létrehozásában való közreműködést.

Nem állítom, hogy valaha is lesz ilyen intézet. Eddig azt sem tartottam szükségesnek, hogy ábrándos elképzelések szerepeljenek az alapszabályunkban, sőt: erről a régi tervemről még a hozzám legközelebb állók is csak a közelmúltban értesülhettek. Úgy gondolom azonban, hogy időszerű ezt is célkitűzéseink közé felvenni, többek között azért, hogy ilyen célra is gyűjthessünk támogatást.

Hölgyeim és Uraim! Az elmúlt években sokféle kritikát volt alkalmam meghallgatni a Madách Szimpóziumon elhangzott előadásokkal, de még inkább azok nyomtatott szövegével kapcsolatban. Voltak olyan előadások, amelyeket magam sem találtam kielégítő színvonalúaknak, ám eddig csak egyetlen esetben fordult elő, hogy az előadás szövegének az éves kiadványunkban történő megjelentetését – a társaságunk vezetőivel folytatott konzultáció után – elutasítottam. A jövőben minden valószínűség szerint gyakrabban fog előfordulni, hogy a szerkesztők egy-egy előadás szövegének megjelentetését nem vállalják, vagy

esetleg átdolgozásra visszaadják az előadónak. Erre a legfőbb garanciát a „szerkesztőség” összetételében bekövetkezett változás jelentheti. Ezentúl Tarjányi Eszter és Bene Kálmán szerkesztik majd évkönyvünket, s én csupán a műszaki szerkesztésben ill. a sorozatszerkesztésben veszek részt. Hozzájuk kell tehát a kéziratokat eljuttatni, bár ha valaki nekem adja oda, akkor természetesen eljuttatom a szerkesztőkhöz. Az eddigi tapasztalatok alapján azt tanácsolnám előadóinknak, hogy ha nem ismerik kellőképpen egy-egy terület szakirodalmát, akkor – lehetőleg még az előadás megtartása előtt – forduljanak a szerkesztőkhöz. A leggyakoribb kifogás ugyanis az előadásokkal kapcsolatban éppen az volt, hogy a vizsgált kérdéskör fontos előzményeiről nem tudott az előadó.

Úgy gondolom, változatlanul célszerű folytatnunk azt a gyakorlatot, amely az előadások hosszát limitálja, ugyanakkor a megjelentett szövegváltozatnál már nem korlátozza a terjedelmet. Ezzel persze korántsem szeretném terjengős tanulmányok írására biztatni az előadókat. Éppen ellenkezőleg, változatlanul az a véleményem, hogy hiányoznak a rövid, egyetlen biográfiai vagy filológiai részlet tisztázására szorítózkodó előadások ill. írások. Olyanokra gondolok például, amilyenek még a régi, Pintér Jenő szerkesztette Irodalomtörténetben jelentek meg; olykor egy-egy tanulmány terjedelme a fél oldalt (!) is alig haladta meg. (Gondoljunk Tolnai Vilmosnak a Tragédia forrásait tisztázó egyik-másik írására.)

Társaságunk idén már jogosult volt a személyi jövedelemadó 1%-ára. Ebből az APEH értesítése szerint előreláthatólag 72 ezer forintot kapunk. Szeretnék köszönetet mondani mindazoknak, akik adójuk 1%-át társaságunknak ajánlották fel. A siker nyomán akciónkat jövőre is folytatjuk.

Végezetül köszönetet mondok a VIII. Madách Szimpózium támogatóinak: fővédnökünknek, a Szalézi Kollégiumnak, továbbá a Balasgyarmati Önkormányzatnak, a General Consulting Rt.-nek, a Madách Imre Városi Könyvtárnak, a Művészeti és Szabadművelődési Alapítványnak a Nemzeti Kulturális Alapprogramnak, a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériumának, az Országgyűlés Társadalmi Szervezetek Bizottságának, Szügy Önkormányzatának és Művelődési Házának és a Palóc Társaságának.

I. Madách-dokumentumok

Madácsy Piroska

Újabb adalékok Bérczyről és Madáchról

Bérczy Károly nevét ma kevesen ismerik, még irodalomértők is csak azt tudják róla, hogy lefordította az Anyegin. Ha végigtekintünk kis-számú méltatásainak során, igen vegyes képet kapunk róla. Kora (Arany László, Zichy Antal, Jókai Mór, Gyulai Pál) nem elsősorban az író, hanem az embert értékelt benne, a becsületes, feddhetetlen „gentleman”, aki „tisztán élt”, s közben tett is valamit a magyar irodalomért.¹ Halála után, mint ahogyan illett, egy-egy szép emlékbeszédben meghatóan búcsúztak el tőle. Az 1900-as évek elején újra előkerül neve – a magyar sport-irodalom megteremtőjeként. – Paulovics István már így ír róla: „Bérczy Károly halála óta még alig múlt el 35 év, s már maga az irodalom embere is alig tud róla valamit. Pedig ha nem tartozott is sem a nagyon termékeny, sem a sokat hangoztatott írók közé, ha csendes, szerény munkálkodás jellemzi is egész életét, de a hatás, melyet korára gyakorolt, messze kiemeli őt az irodalom napszamosai sorából, s a hasznos alkotások egész sora örzi ma is emlékezetét.”² Az Anyegin megjelenésének 100. évfordulója alkalmából 1921-ben egy kicsit újra felfedezik Bérczyt: Krúdy Gyula, Móricz Zsigmond és Gyergyai Albert, aki az első igazán szép tanulmányt írja róla, akit végre érdekel az író is, nemcsak az ember. Aztán később, a Pesti Hírlap Vasárnapja hasábjain Harsányi Zsolt emlegeti egy-egy levél, vagy érdekesség ürügyén, és a *Nyugatban* (1935) Balogh Károly közli egy ismeretlen naplórészletét.³ A kialakult kép azonban még mindig homályos. Gyergyai is középszerűnek érzi, sok tekintetben túl óvatosnak, szerénynek: „A szerény író mértékre jár, nagy mintaképek nyomdokain, szinte sose magában, neki is vannak vágyai, de ezeket iparkodik kora kíváncsi szerint idomítani.”⁴ Gyergyai maga is bevallja, hogy nehéz feladatot vállalt, mikor Bérczyt vizsgálja.

Hosszú hallgatás után, az ötvenes években újra előkerül Bérczy mint Puskin fordítója, s cikkek, kritikák sorában nevezik fordítását hamisnak, elavultnak, „biedermeieresnek”, porosnak. (Vas István, Képes

Géza, Fodor András.⁵) Vannak persze ellentmondók is (Kömlös Aladár, Hegedűs Géza),⁶ de már legnagyobb és legkedvesebb munkája, az Anyegin műfordítás is kétes hírű lett. Aztán hosszú ideig semmi –, s végre újra tisztul a kép, Anyeginjét részletes elemzés alá vetik. Az 1960-as években szinte rehabilitálják a fordítást. Majd Kerényi Ferenc közli (1971) Bérczy Károly ismeretlen írói hagyatékát, egyszer pedig Illés Endre emlegeti a Magyar Nemzet 1971. decemberi számában, egy cikkében.⁷

A Bérczyről megjelent, vázlatosan említett irodalom tehát nagyon kevés. A legtöbben Anyeginjével foglalkoztak. Szépirodalmi tevékenységét, kézíratos hagyatékát, teljes pályaképét Bérczyről írt monográfiámban, doktori disszertációmban elemeztem 1975-ben.⁸ Most egy kevésbé értékelt, de nagyon fontos területet érintenek: irodalomszervező tevékenységét, írói kapcsolatait.

Bérczy Károly pályáján nem magányosan, külön utakat járva haladt. Életeleme volt a közösség, mindig szorosabban beletartozott valamilyen írói körbe. Az idősebb írónemzedék tagjai meglátták benne a szorgalmas, igyekvő ifjút, aki elég tehetséges és művelt ahhoz, hogy bízzanak benne. A kor szelleméből következett, hogy a „befutottak” nem irigykedtek a szárnypróbálgatókra. Mikszáth így jellemezte Jókai korát: „Mint ahogy a madár az anyai szárnyak alatt születik, úgy az író is az öregek szeretetében izmosodott. A nagyok és a tekintélyesek nem zárkóztak el a kezdők és a névtelenek elől. A fiatal írókat felkarolták, gyámolították, tehetsége, munkája iránt érdeklődést tanúsítottak. Az irodalomtörténet gyönyörű példáit mutatja jó lelküknek, miként növelték e nagy alakok az ő versenytársaikat.”⁹ Ezért fogadják szívesen a korabeli lapokban is a fiatal költő írásait. (*Koszorú, Rajzolatok, Pesti Divatlap, Honművész, Honderű, Életképek* stb.) A kortársak vonzó, lelkesedő, vidám természetéért szeretik. A „szent hevület”, no meg a közös írórsors hozza össze a Pilvax-kávéház fehér asztalainál a *Tizek* tagjaival. Barátai közé tartoznak: Tompa, Jókai, Lauka, Obernyik, Lisznyay és főként Pákh Albert. Jókai és Tompa 1849 után is kapcsolatban maradnak vele, sokszor emlegeti őket leveleiben, Pákh Albert pedig szerkesztőtársa lesz majd. Petőfihez különösebben szoros barátság nem fűzi, de Petőfi nagyon kevés embert engedett közel magához. Igaz, hogyha valakit az-

tán megszeretett, ahhoz forrón és kitartóan tudott ragaszkodni. Bérczy Petőfit csak messziről csodálta. Ifjúkori barátai közé tartoznak még Zichy Antal, Szontagh Pál és elsősorban – *Madách Imre*.

Madáchcsal csak a harmincas évek végén kötött szorosabb barátságot, Lónyay Menyhért-nél találkoztak több ízben. A Lónyay-féle kis irodalmi körnek ténylegesen nem volt ugyan tagja, de szívesen járt közük és szívesen mondott véleményt Madách Imre első verseiről is.¹⁰ Bérczy így emlékszik erre: „Pesten, barátjánál, Lónyay Menyhért-nél, többen kis irodalmi kört alakítottak, hol a névtelen versek részrehajlatlan bírálat alá estek. Hozzám is hozott egy párt, sajátjait, s kért, mondanék munkáiról lehető legőszintébb és legszigorúbb véleményt. Tekintély lehettem előtte, mert néhány versem és beszélyem jelent már meg akkor a Rajzolatokban és a Regélőben.”¹¹ Barátságuknak nemcsak a kölcsönös rokonszenv és tisztelet, hanem sok-sok hasonló jellemvonás is oka lehetett. Mindketten Nógrád megyében születtek, s csaknem azonos időpontban. (Bérczy Balassagyarmaton, 1821-ben, Madách Alsósztrégován, 1823-ban.) Bérczy vidám külseje mögött mély érzések, rendkívüli érzékenység rejtőzött. Igazi énjét csak ritkán tárta fel barátai előtt, akárcsak Madách Imre. Jogot tanulnak, résztvesznek a megyei közéletben, Bérczy 1847 januártól Széchenyi titkára, az 1848-as kormány megalakulásától még a Minisztériumba is követi Széchenyit. Madách Eötvös centralista körével rokonszenvezik. Filantrópia, boldog tervezgetés, közös álmok. Hasonló az írói pályakezdetés is: előbb a lírával, majd a drámával kísérleteznek. Korai lírai verseik párhuzamos elemzésével már foglalkoztam 1984-ben, az ItK-ban megjelent tanulmányomban. A kiemelt költemények alapján közelíthető ars poeticájuk: „légy ember és honfi”; – valamint hasonlóak a szentimentális ciklusalkotásokban szereplő túláradó fájdalom, visszafojtott bú variációi.¹² A 40-es évektől a romantikus hitvallás erősödése jellemző, legfőbb témáik: a lét problémái; szabadság, egyenlőség, haza, nemzeti függetlenség. És az epigon szerep után megjelennek az egyéni hangvételű versek: Bérczynél a szabadság-szerelem ódái, Madách költeményei pedig az emberiség, a világtörténelem alapproblémáit vetik fel, és már a Tragédia gondolati-érzelmi előtörténetére ismerünk. Mindketten tehát alapvetően lírikus egyéniségek, de Bérczy az epika mellett fog ki-

kötni, Madách igazi műfaja a dráma lesz. Megjegyzem – Bérczy is írt drámát, egyetlen kéziratban maradt drámája a *Bitorlott szerelem* (1840, Ladár Iván a főhős és Bérczy álneve) soha nem kerül kiadásra, bár Kerényi Ferenc szerint Bérczy életművének perdöntő dokumentuma...¹³ Érdekes az is, hogy Bérczy mint az Akadémiai Drámabíráló Bizottság tagja az 1850-es évektől kezdve drámarecenziókat ír. Írói hagyatékában egy sereg rendezetlen kézírata tanúskodik arról a komoly munkáról, ahogyan minden darabot hosszan mérlegelve, elutasít egy javasolt előadást, ahogyan esztétikai elveit kifejtve próbál tanácsaival segíteni – kezdő íróknak.¹⁴ 1863-ban pl. összesen 25 művet bírál, de csak kettőt tart elfogadhatónak. Fontosnak tartott elvei:

1. Színi hatás 2. közönség-izlés javítás 3. élethű tárgy – kidolgozott jellemek 4. hármasság 5. kidolgozott nyelv. Meg nem valósított dramaturgiai elképzeléseit e bírálatokban fejtette ki, a műfaj iránti vonzódása a Tragédia keletkezésének hátterében sem érdektelen.

A lírai háttér – életútjuk alakulásának párhuzamai is érdekesek. Mert 1848–49 eseményeiben betegségük miatt egyikük sem tud aktívan részt venni. Bérczy Pestről Vanyarcra vonul vissza, egy elhagyott kis faluba Nógrád megyében, ahol Madách is sokszor járt. Bérczy Madách emlékére mondott beszédében többször visszatér barátja rossz egészségi állapotának taglalására. „1848 tavaszán, ő is sok mással az álmódott szebb kor hajnalát látta, s midőn éppen férfi erejének, s kivívott tekintélye és népszerűségének súlyával akart sorakozni az építők közé: megújult régi makacs betegsége ágybaszegezte. Innen hallá, felváltva örömtől dobogó és fájdalommal elhaló szívvel a világeseményeket, és mire felépült s nem volt többé tavasz és hajnal, csak

„Enyésző nép, ki
méla kedvvel
Multján borong...”¹⁵

Ismerős a kép, Bérczy is súlyos szívbajával, beteg, csupán messziről szemlélhette a véres színjátékot. Vanyarcon naplót ír: 1849. júl. 12. „Mi hön szerettük a hont, hön szerettük egymást, s válnunk kellett egymástól azon halálos aggodalomban, hogy ha ismét találkozzunk, nem leszünk e saját hazánkban idegenek?”¹⁶ S mire felébredt, nem volt már miért lelkesednie. A szabadságharc bukását követő években kez-

detben mindketten menekülésre kényszerültek. Tudjuk, Madáchot börtönbe zárják, Bérczynek is rejtőzködni kell, a zsandárok őt is keresik. Vanyarcról Balassagyarmatra megy, Lajos nagybátyjához. Balassagyarmatról is tovább kell menekülnie, leendő apósának svábhegyi villájába, majd 1849–50 telét Putnokon tölti és csak 1850 tavaszán tér vissza Pestre. Bérczy tud hamarabb talpra állni, neki legalább a szerelemben nem kell csalódnia. De Madách számára: „Sötét napok, a börtön éjénél sötétebb évek következnek. Haza, család, hit, remény, szeretet: mind oda, oda!”. E válságból fakad *Az ember tragédiája*, melynek megírására Bérczy is ösztönzi barátját, s melyet annak őszinte, csodálatos vallomásának tart. „*Az ember tragédiája* Madách lelkének ama hitvallomása, melyet benne a contemplatív élet folyamán kifejelett, a csapások alatt megrendült, s már-már pesszimizmusra hajló, de a megbocsátó nemes szellem visszanyert nyugalomában kiengesztelődött, s a költészet sugaraitól átragyogott bölcsészet érlelt meg: tisztán áll az, hogy *Az ember tragédiája* Madách lelkének oly kényszerű kifolyása, melyet meg kellett írnia, ha Faustot soha nem olvassa, ha Faust soha nem születik is.”¹⁷ Bérczy jól ismerte barátja természetét, „ki hidegnek kívánt feltűnni, holott szívében egy Vezúv tűzanyagai forrtak, szigorúnak és engesztelhetetlennek, holott nemes lelkében a vett bántalommal mindig egykorú volt a megbocsátás.”¹⁸ Erős meggyőződése, hogy soha író oly hasonló nem volt művéhez, mint *Az ember tragédiájának* szerzője – a lélek tükre ez a mű. A tartózkodásra és visszavonulásra való hajlamot az elszigetelt sztrégovai kastély csak erősíti, ahol az életet inkább könyvekből és a lapokból ismeri meg. Madách írja: „Engem sokan hidegnek, érzéketlennek tartanak, pedig nagyon is romantikus vagyok, és bajom csak az, hogy kevesen értenek meg”. Bérczy szerint „Soha nem vegyült az élet zajába, markolt a teljes emberéletbe, s később egy keserves tapasztalás árán kellett elérnie a pontra, honnan a világot és az embert objektíve szemlélhesse, ez utóbbit drámailag egyénesíthesse.” A magány – elmélyedésre készítette. Például a nőről: „A nő mint eszménykép kettős alakban jelent meg neki: az egyik a heves izgalmakat keltő, a bájjal leláncoló, gyötrő, boldogító, de mulékony, de szertefoszlott eszménykép; a másik az állandó, az élet minden viszonyaiban hűséges, a szigorában is mélyen szerető édes anyáé...”¹⁹ „Anyámnak köszönheti

Éva, hogy kirívóbb színekben nem állítottam elő” – mondja Bérczynek egyszer. Írói módszereit is megfigyeli Bérczy: minden eszmét papírszletkére jegyez olvasmányából és külön csoportosította ezeket, mint a méh, gyűjtögette későbbre. A fentebb említett Madách vallomás akár Bérczy önjellemzése lehetne, hiszen Bérczy szívében is sok elfelejtett vágy és szenvedély izzott, melyről kevesen tudtak. Naplójában írja 1849. júl. 13-án: „Ma jött híre, hogy kedden Budára, csütörtökön Pestre vonult be az ellen, hogy a pesti nép szívesen és örömmel fogadta... a szomszéd falu, Guta, lángban áll, kinn pedig haragos szél zúg, és terhes felhőket kerget, s e felhők felett az ég van, hol az ember hite szerint Isten lakik...”²⁰ „...Számotvettem magammal, s átláttam, hogy a hiba nem másokban rejlik, de magamban, ki az életet másnak vettem, mint aminő valóban. Sorsom kissé érzőbb szívet, s élénkebb phantáziát adott – ez megfejt mindent.” (Júl. 14.) Nemcsak rokonlelkek ők, valódi rokonságba is kerülnek, ugyanis Bérczy lányát Balogh Károly, Madách Imre nevelt fia és unokaöccse vette feleségül. Az élet produkál még néhány figyelemreméltó véletlent: Madách is 1862-ben foglalta el székét a Kisfaludy Társaságban „*Az aesthetika és társadalom viszonyos befolyása*” című értekezésével. Bérczy székfoglalója az *Anyegin* első ének fordítása. Madáchot 1863-ban éri a megtiszteltetés, hogy a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagja lehet, s betegsége miatt Bérczy Károly olvassa fel értekezését: „*A nőről, különösen aesthetikai szempontból*”. Bérczy akadémiai székfoglalójának címe *Az irodalmi humorról* (1860).²¹

Tudjuk, Madách csak egy évvel éli túl közéleti sikereit, 1864-ben szívbetegségben meghal. S Bérczy nemsokára követi 1867-ben. Rendkívül érdekes a két akadémiai székfoglaló hangnemének vagy inkább humor felfogásának hasonlósága. Bár Madách humora keserűbb, világfájdalmasabb, de ő is a humor segítségével akar nevelni, változtatni az emberi hibákon. A humor sokféle értelmezéséből sem a felszínes, hanem a mély, irodalmi humort kedvelik. A humor nem a „nevetségesség teteje”, „a valódi humornak pedig nem célja az élc, hanem csak eszköze...”²² Bérczy szerint: „A humorhoz mély gondolkozással párosult tapasztalás, éles elme, élénk képzetelő, fogékony kedély s ennek egyoldalú behatások által nem kötött szabadsága szükséges”. (82) „Tárgyilagos nézőpont kell, ahonnan a humornak nem sebezni, hanem gyógyítá-

nia kell...” Minderre példaként az angol és orosz írókat (Dickens, Lermontov), valamint Széchenyi egy egész nemzetet ébresztő, tevékeny, új életre nevelő, roppant hatású humorát említi. Madách humor-felfogása a nőről vallott nézeteiben nyilvánul meg, mosolyogva ostoroz – tapasztalataink okulva akar sebeket gyógyítani. „A nő nem csak egyszerűen ember, esetlegesen nőnemű is, mint azt a rideg logika diktálja, de utolsó ízéig egy sajátságos valami, – specifice nő.” Meglehetősen bizarr, ahogyan a két nem közötti különbséget taglalja. „A férfi agya két hüvelykkel nagyobb, mint a nőé, a férfi végtagjai hosszabbak. A nő tetemesebb része van nemi célokra alkotva, vére több, hőmérséklete magasabb, véralkata idegesebb. A nő szívének keresztül gondolkodik. A szép és rendkívüli erősebben meghatja a nőt, lévén a nő perc-ember, a férfi küzdésre képes, a nő mártír vagy tigris, minden borzasztó látványt élvez, de nincs benne kitartás. Finomabb testalkata révén alárendelt, védelemre szorul. A nő a szerelem megtestesülése és a férfi meghajlik előtte...” A tanulmányból kitűnik, Madách nincs valami jó véleményével a nőkről, sőt... Hát még az emancipált nőkről, így George Sandról és nőalakjairól, eszményeiről sem.²³ Bérczy is ír a nőkről, nőírókról: „A kellő léleknyugalom hiánya a nőknél okozza, hogy az írónők tollából sem találkozunk teljes és tiszta humorral. (pl. George Sand, Madame de Staël)”. Elképzelhető, hogy Sand *Lélia* című regényét is (melyről Madách tanulmányt ír) Madáchcsal együtt elemezték. S hiányolták – annak humorát!²⁴

Bérczy tehát 1866-ban búcsúzik Madáchtól a Kisfaludy Társaság ülésén, talán megérezve, hogy a végzet már az ő számára is kimérte a lét óráit, s „fonta a jelesnek szánt koszorút” öntudatlanul – önmagának is. Az emlékbeszéd a kor divatos kelléke, Gyergyai szerint: „az emlékiratok általános kedélyeskedő melegében úgy szólván egyetlen családi téma az irodalom”. Az írók – miután részesei voltak a reformkori lendületnek, és átérték a forradalom mámorát, most kissé kiégve, kijózanodva, nem ritkán fáradtan és bánkódva tekintenek vissza! Ez a kor nem beszédes, elhagyja a vallomások, a naplót. Levelezésük feltűnően sivár! „Íróik míg életben vannak, egymásról tartózkodó tárgyilagossággal szólnak – s ha egyikük kidől a sorból, legközelebbi barátja – ünnepléses szép szavakban magasztalja érdemeit, műveit s főképp jelle-

mét”.²⁵ Bár Gyergyai meglehetősen ironikusan beszél az emlékbeszéd-ről, mint uralkodó műfajról, elmondhatjuk, e jellegzetes összefoglaló visszaemlékezések nélkül kevesebbet tudnánk a kor íróiról, így Madáchról is. Bérczy emlékbeszéde hiánypótló dokumentumnak és irodalmi alkotásnak nevezhető: megkapóan szép, őszinte emberi és írói portrét rajzol Madáchról, középpontba állítva *Az ember tragédiáját*, ugyanakkor értékes, ismeretlen adalékokat közöl. Madách és Bérczy levelezése valóban nem mondható bőbeszédűnek. Három Bérczy levelet őriz ma is a Széchenyi Könyvtár kéziratára, mind a három 1861-es keltezésű. A november 5. 1861. dátummal ellátott levélben az író gratulál *Az ember tragédiája* sikeréhez, a másik két levél pedig azt bizonyítja, hogy szívesen közvetíti Madách kéziratát a korabeli lapokhoz. A november 18-án írt levél érdekes kulisszatitkokat közöl a szerkesztőségek belső ügyeiről, arról, hogy a lapok tartalmának minősége silány, az értékes cikkeket sajnálattal kénytelenek a szerkesztők visszaadni. Például Madách: *Szellem és tartalom* című cikkét sem jelentetheti meg Pompéry János. E néhány levél hangneme azonban korántsem olyan közvetlen, mint gondolnánk. Barátok voltak, de egészen feloldódni Madách – az egy Szontágh Pált kivéve – senkivel sem tudott. Mégis bízott Bérczy hűségében, mert leveleit, jegyzeteit, kiadatlan kéziratát reá hagyta gondozásra és kiadásra. Ez a bizalom legfőbb bizonyítéka annak, hogy Madách barátsága Bérczy iránt milyen mértékű volt.²⁶ Bérczy Madách emlékezetére mondott beszédében utal arra, hogy Madách hat öt felvonásos drámája még kiadatlan és e drámák közül hármat (*Mária királyné, Csák végnapjai, Férfi és nő*) Madách összes műveiben meg szeretne jelentetni. Sajnos terveit nem tudja megvalósítani – betegsége és 1867-ben bekövetkező halála miatt. Így a kéziratok Gyulaira maradnak...

Bérczy az a fajta ember volt, aki, ha valamit elkezdett és elvállalt, azt csak szívvel, lélekkel, óriási lelkesedéssel, önmagát fogyasztó belső éggel tudta csinálni. Az ötvenes évektől sportújságíró és szerkesztő lesz, mert nem akar többé közéleti szerepet vállalni. (Az első magyar sportújság címe: *Vadászlapok*). Pedig igazából, a szíve mélyén mégsem újságíró ő, hanem irodalmár. Az írás vágya szólal meg, egy kicsit kegyesen, önmagán tréfálkozó filozofálgatásban Madách Imréhez írt,

1861. november 18-án keltezett levelében: „Kemény, Jókai regényeket írnak, én is hegyezem tollamat, s nem sokára – rágni fogom... A négy rustrum hátamon ugyan, de most ismét azt mondom, mit az öreg táblabíró a Lánchíd tervezésekor: »minek az már erre a rövid időre?« Bár e hasonlat hatalmasan sántít, mert a táblabírót századokkal élheti túl a Lánchíd, míg az én lepkeéletű betűim előttem enyésznek el a semmisségben. Egyébiránt is minden csak »vanitatum vanitas« jó, hogy megírta Kölcsey, legalább utána mondhatja az, ki mint jómagam – az erő hiányát e vigasztalással akarja önmaga előtt eltussolni.»²⁷

Az erő hiánya, az idő hiánya, a kétség, hogy mindaz, amit eddig alkottunk, létrehoztunk – elenyészik; azon emberek problémái közé tartoznak, kik érzik magukban a pusztító betegség súlyát, tisztában vannak azzal, hogy talán a holnapot már nem érik meg, és mégis tervezgetnek, sőt egyre többet szeretnének még létrehozni. Nem igaz, amit Bérczy önmagáról a fentebb idézett Madáchhoz írott sorokban mond, mert – bár tisztában van betegségével – hihetetlen kitartással, szorgalommal még van és lesz ereje az utat végigjárni – az Anyegin lefordításáig.

Jegyzetek

1. ARANY László: *Bérczy Károly emlékezete*. Értekezések az M. T. A. Nyelv és Széptudományi Osztálya Köréből V. kötet 1875/76. M. T. A. Könyvkiadó Hivatalában, Budapest, 4.; ZICHY Antal: *Emlékezés Bérczy Károlyról a Kisfaludy Társaságban*. Budapesti Szemle, 1868. X. kötet. Pest, Ráth Mór, 343.; JÓKAI Mór: *Az én kortársaim*. Kisfaludy Társaság Évlapjai, Új folyam VII. kötet, 1872., 249–250.
2. PAULOVICS István: *A magyar sportirodalom atyja*. Új Magyar Szemle II. évfolyam, 1903. febr. 2. Budapest, 55.
3. BALOGH Károly: *Bérczy ismeretlen naplója*. Nyugat, 1935. 28. évfolyam I. kötet. 215.; HARSÁNYI Zsolt: *Puskin, Zichy és Bérczy*. Pesti Hírlap Vasárnapja, 1933. 43. szám. október 22.
4. GYERGYAI Albert: *Bérczy Károly, Anyegin magyar fordítója* (1921). Klasszikusok, 1962. Szépirodalmi Könyvkiadó, 400–401.
5. KÉPES Géza: *Irodalmi babonák*. Magyarok, 1949. V. évfolyam, 2. szám. 88.; VAS István: *Az Anyegin két első versszaka*. Irodalmi Újság 1951. május 10.; FODOR András: *Bérczy Károly emlékezete* (1967). In. *A nemzedék hangján*. Szépirodalmi, Budapest, 1973. 324–328.
6. KOMLÓS Aladár: *Puskin a magyar irodalomban*. Filológiai Közöny, 1955. 3. szám, 336.
7. KERÉNYI Ferenc: *Bérczy Károly írói hagyatéka*, Irodalomtörténet 1971. Új folyam, III. 1. szám. 668–682.; ILLÉS Endre: *Nyomozás, kudarc*. Magyar Nemzet, 1874. dec. 25.
8. MADÁCSY Piroska: *Bérczy Károly (1821–1867)*. Szeged, 1975. Egyetemi doktori disszertáció, JATE 198. l.
9. MIKSZÁTH Kálmán: *Jókai Mór élete és kora I.* Szépirodalmi Kiadó, Bp. 1982. 107.
10. Ahogyan Madách és Lónyay Menyhért fennmaradt levelezéséből (1838–1844) megtudjuk, Lónyayék Pesten az Egyetem utcában laktak. Náluk jöttek össze az egyetemisták és szerkesztettek egy alkalmi folyóiratot *Mixtura* címen. (V. ö.: GYÖRFFY Miklós: *Madách Imre kiadatlan levelei*. It 1959. 70.)

11. BÉRCZY: *Madách I. emlékezete*. A Kisfaludy Társaság Évlapjai, Új Folyam III. kötet. 1869. 200. Az idézeteket bővebben és pontosabban olvashatjuk a Függelékben közölt Bérczy kéziratban!
12. V. ö.: MADÁCSY Piroska: *Madách Imre és Bérczy Károly*, ItK. 1984/2. 205–209.
13. BÉRCZY Károly: *Bitorlott szerelem*. (Kézirat, Bérczy Károly írói hagyaték. Salgótarján, Nógrád Megyei Múzeumok Igazgatósága, levéltár.) KERÉNYI Ferenc: *Bérczy Károly írói hagyatéka*. Irodalomtörténet, 1971. III./1. 669.
14. BÉRCZY Károly – *drámabírálatok*. (Kézirat, Írói hagyaték, Salgótarján, Nógrád Megyei Múzeumok Igazgatósága, levéltár.)
15. BÉRCZY Károly: *Madách emlékezete*. I. m. 212.
16. BÉRCZY Károly: *Naplótöredék 1849-ből*. Írói hagyaték, Salgótarján, Nógrád Megyei Múzeumok Igazgatósága, levéltár.
17. BÉRCZY Károly: *Madách emlékezete*. I. m. 213.
18. I. m. 204.
19. I. m.
20. BÉRCZY Károly: *Naplótöredék 1849-ből Vanyarcon*. Salgótarján, Bérczy írói hagyatéka.
21. BÉRCZY Károly: *Az irodalmi humorról*. 1860. Szépirodalmi Figyelő I. nov. 26. 5–8. rész 65. – folytatásokban.
22. I. m. 81.
23. MADÁCH Imre: *A nőről, különösen esztétikai szempontból*. Akadémiai székfoglaló 1864. ápr. 18. In. *Madách összes művei II.*, Révai, Bp., 1942. Tanulmányok, 583–603.
24. V. ö: MADÁCH Imre: *Eszmék Léliáról*. Országos Nőképző Egyesület Évkönyve az 1912/13-as évről. Bp. 1914. Pallas Nyomda, 132.; MADÁCSY Piroska: *Madách és George Sand*, In. III. Madách Szimpózium 1998. 10.
25. GYERGYAI Albert: *Bérczy Károly, Anyegin magyar fordítója*. In. *Klasszikusok, Szépirodalmi* 1962., 400.
26. Vö. BÉRCZY Károly: *Madách Imre emlékezete*. 197.
27. Bérczy Károly – Madách Imréhez, Pest, nov. 5. 1861.; Bérczy Károly – Madách Imréhez, Pest, nov. 18. 1861.; Bérczy Károly – Madách Imréhez, Pest, okt. 20. 1861. OSZK Kézírtattár.; Bérczy Károly – Madách Imréhez, Pest, nov. 18. 1861. (részlet).

Függelék

Bérczy Károly Madách Imre emlékezete*

Tisztelt gyülekezet!

Ma, ez órában négy éve annak, hogy a társaságnak nyilvános gyűlésében felolvastattott titoknoki jelentést riadó éljenzéssel szakítá meg az arról értesült közönség, hogy a Kisfaludy társaság tagjainak névsora Madách Imre nevével gazdagodott.

Mennyi méltányoló elismerés, mennyi remény volt akkor kötve e névhez, melynek viselője legelső irodalmi felléptével rögtön egy fővel vált ki pálya- és kortársai közül! Gondolatban itt, e helyen láttuk őt, a mint reflexiókkal átszőtt költészetének egy egy meglepő művét adja elő a szót ajkairól leső hallgatónak – ’s ime fájdalom! a sors úgy akarta, hogy midőn rövid négy év múlva e gyülekezetben újra hangzik a koszorús név, örök álmát alvó birtokosának már csak emlékezete jelenhessen meg közöttünk.

Ezen emlékezet felhívását a Kisfaludy társaság az én feladatomból tüzte ki, nem mintha mélyebb lélektani vizsgálat, élesebb szemü ítéset, ’s ékebben szóló előadót nem talált volna tagjai közt, hanem mert rólam, ki dicsőült pályatársunknak kora ifjúságától utolsó perczéig barátja voltam, ’s kire levelei, jegyzetei és hátrahagyott kéziratái kiadás végett bizva vannak – azt tette fel, hogy több alkalmam lesz, mint másnak, e mély lélek fejleményeibe pillantani, ’s kiválasztani közülök azon mozzanatokot, melyek az elhunyt írói jellemképének egyes vonásai.

*Az 1866. febr. 6-án elhangzott beszéd szövege először a Pesti Napló 1866. febr. 7-i és 8-i számában jelent meg, majd *A Kisfaludy Társaság Évlapjaiban* (Új folyam III. Pest, 1869. 197–223.), nagyobb nyilvánosságot azonban a Gyulai Pál szerkesztette: *Madách Imre összes műveiben* kapott. (I. Pest, 1879. XI–XXXVIII.) Ezúttal az eredeti kézirat alapján, betűhíven közöljük a szöveget (Nógrádi Történeti Múzeum 83.11.332).

E vonásokat egy gyúpontra aként összegyűjteni, hogy t. hallgatóim lelkébe sugározza, ott egy teljesen hü 's nem eszményített fénykép lenyomatát hagyják: ezt kísértem én meg az emlékezet e részletező lapjain. Általános örök emléket ő maga emelt magának, én csak a jelmondatot irom alá ugyanazon szavakkal, melyek a londoni Sz. Pál-egyházban olvashatók: Monumentum quaeris? circumspice! Emléket keressz? tekints körül – 's látni fogod mindig és mindenütt az „Ember tragediáját”, melyet érzékitve élénk állítani az elhúnyt költő-philosoph nagyszerű conceptiójának sikerült.

E művet – írja négy év előtti jelentésében tarsulatunk titoknoka* – e művet minden fogékony lélek a gyönyör azon megdöbbenésével üdvözölte, melyet csak igazán jeles mű okozhat, de múlhatatlan okoz is; és alig látott világot e költemény midőn a fellelkesültek már két világirodalmi remekkel az „Elveszett paradicsommal” Byron [,]mysteriumaival” és „Fausttal” kezdték összeméretezni.” – S valóban tette is ezt később a mű valamennyi bírálója a magyar és német sajtóban, 's egyhangú elismerése mellett annak, hogy az „Ember Tragediája” a magyar irodalomnak korszakot alkotó 's állandó becsü gyöngye: elhúzták a párvonalokat 's kijelölni igyekeztek az említett művek közötti érintkezési pontokat. Leglelkiisméretezesebb volt a bírálók közt Szász Károly tagtársunk, ki tüzetes vizsgálat alá vette, van e a szóban forgó költemények közt és minő hasonlóság, alapeszmében, szerkezetben, kivitelben, részletekben? s kimutatta, hogy az „Elveszett paradicsommal” tehető hasonlítások csak a költemény keretére vonatkozhatnak 's az alapeszmében csak annyi a közönség, a mennyit mindkét költő a bibliából 's az eset általános bölcselmi felfogásából merített. Kimutatta, hogy Byron mysteriumjai, Manfredje és az „Ember Tragediája” közt csak annyi a rokonság, hogy nagyjában ugyanazon eszmevilág tág birodalmában járnak, hol rajtok 's Fauston, az elveszett paradicsomon*** és a

*A *Kisfaludy-Társaság Évkönyve*. Új folyam I. kötet 1861–1863. Pest, 1868. 25–27. Greguss Ágost titkári jelentése. 1862. február 6-i közgyűlés.

**A Szépirodalmi Figyelő 1862. febr. 13-tól kezdődően nyolc folytatásban közölte Szász Károly kritikáját, amely később könyvként is megjelent. (Szász Károly: *Az ember tragediája*. Győr, 1889.)

***Sic!

Századok Legendáján kívül még egy egész sereg minden alakú remekmű elfér. Faustra nézve, habár a két mű eredetét, anyagát merőben elmentésnek sőt az „Ember Tragediáját” bizonyos tekintetben szabadabb és önállóbb alkotásnak ismeri el 's csak a részletekben talál némi érintkezési pontokat, míg a szerkezetnél csak külsősegekben látja azon általános hasonlóságot, mely bármely két drámai költemény közt fennállhat, hol többé kevésbé összefüggetlennek látszó jelenetek vagy képek követik egymást: mindamellett meddő kérdésnek hiszi azt, valjon Madáchban az eszme első csiráját, ingerét, lendületét Faust olvasása költötte e fel, 's valjon Faust nélkül lett volna e az „Ember Tragediája”? Ezeket vizsgálnia, úgymond – már csak azért sem lehet, mert *magában a műben* eligazító feleletet nem talál, *azon kívül* pedig a költő intenióit keresnie nem szabad.

Szász Károly ezt ép azon időben írta, midőn közte és Salamon Ferencz közt a „Szépirodalmi Figyelőben” élénk aestheticai vita folyt a felett, valjon a műbíróknak meg van e engedve az író jellemzése? Salamon azon meggyőződésben „hogy az író oly hasonló művéhez, a mint két tárgy csak lehet” azt vitatta, hogy az író élete magyarázza írói subjectivitását, hogy az író élete világot vet műveire, sőt vannak költők, kiknek nem hogy szellemét, hanem műve fekete sorait is alig értjük meg életrajzi jegyzetek nélkül 's így e jegyzetek és adatok felhasználhatók írói jellem vázolására. Szász Károly e felhasználhatási jogot legalább az élő írókra nézve tagadta, 's úgy látszik ez fejté meg azon tartózkodását, miért nem akarta vizsgálni a költő intenióit, melyek a művön és a művészeti szempontokon kívül esve 's életviszonyaiból eredve, őt az „Ember tragediájának” megírására vezették.

E tartózkodásnak oka fájdalom! megszűnt Madách Imrének már csak neve és emléke él közöttünk 's az ennek szentelt ünnepélyes órában ki kell jelentenem azon erős meggyőződésemet, hogy soha író oly hasonló nem volt művéhez, mint az „Ember Tragediájához” szerzője, hogy az író élete soha sem magyarázta oly világosan írói subjectivitását az író élete soha oly világot nem vetett művére, mint épen a jelen esetben. Elöttem, ki elhúnyt pályatársunk jegyzeteit, leveleit, műveit, minden hátrahagyott betűjét figyelemmel olvastam, ki életviszonyait 's egyéni jellemét ismerém 's ezeket egymással viszonyítva vizsgáltam:

határozott tisztasággal merült fel az „Ember Tragédiája” concepciójának genesis-e ’s a kivitelben lapról lapra meg-megdöbentett egy egy hely, melyekben bírálói csak a külső hurokat és újjakat látták, én azonban – Salamon szép kifejezésével élve – a hangszer resonans kebelét fedeztem fel, magát a lelket, mely benne visszaverődik. Meggyőződtem, hogy nincs oly subjectiv író, magát a talán legsubjectivebb Byront sem véve ki, a kinek műve bennsejének oly valódi tűkre volna, mint Madáchnak az „Ember tragediája” ’s bár ő ebben – a tárgy objectiv természeténél fogva is, nem másolta nem egyéniesítette magát, mint ezt Byron Child Haroldban vagy Manfredben, Puskin Anyéginben, Dickens Copperfield Dávidban ’s többé kevesbé minden író egy vagy más művében akarva vagy akaratlanul tette: de író és művét ismerve, tisztán áll az, hogy az „Ember Tragédiája” Madách lelkének ama hitvallomása, melyet benne a contemplativ élet folyamán kifejlett, a csapások alatt megrendült ’s már már pejsimismusra hajló, de a megbocsátó nemes szellem visszanyert nyugalomban kiengesztelődött ’s a költészet sugaraitól átragyogott bölcsészet érlelt meg; – tisztán áll az, hogy az „Ember tragediája” Madách lelkének oly kényszerű kifolyása, melyet meg kellett írnia, ha Faustot soha nem olvassa, ha Faust soha nem születik is.

Ezt a mint előttem tisztán áll, úgy a t. gyülekezet előtt is kideríteni törekszem én, s Madách írói munkásságát választva központúl, e körül csoportosítom az életrajzi adatokat, hogy ezek magyarázzák műveit ’s hogy az ember magyarázza benne az író.

A sztregovai kastélynak 1823^{dik} év január 21^{kén} örömnépe volt; az ő családnévnek fiú örököse született* ’s ennek gyöngéd vonásain oly bűvös bájjal függött az édes anya boldog mosolya, hogy szeretetét belehelte a kis szivbe, ’s vele nőtt és erősödött ama határtalan tisztelettel párosult fiúi ragaszkodás, mely Madách Imre életének válságos perczeiben nem egyszer irányadó, sőt döntő tényezőként szerepelt. A nő, mint eszménykép kettős alakban jelent meg néki; az egyik a heves izgalmat keltő, a bájaival lelánczoló, gyötrő, boldogító, de mulékony, de szertefoszlott eszménykép; a másik az állandó, az élet minden viszonya-

*Ez valójában a keresztelés dátuma, amely éppen a jelen beszéd nyomán terjedt el tévesen születési dátumként; a költő jan. 20-án született.

iban hűség, a szigorában is mélyen szerető édes anyáé, kinek boldogságtól ragyogó arca volt az első rajz, mely a kisedd szemében visszatükröződött, kinek fájdalomban megtört arca volt az utolsó kép, melyre a haldokló férfiú szempillái lezárodtak. Ez utóbbi eszménykép, a tiszteletet parancsoló, erényes, puritán jellemű anyák példányképe, békíté ki őt az egész nemmel ’s a’ világgal, melyet az előbbi eszménykép foszlányai néki rideggé tettek volt; ez fojtá el a lelkében támadó skepsist ’s hozott helyébe engesztelést; ez tette, hogy Évában nemcsak Kepler hanem Miltiades nejét is, nem csak a londoni kis Évát, hanem Danton első fenkölt szellemű Éváját is egyéníté ’s hogy a kétségbeesésig üzött Ádámot a magát anyának érző Éva szeretete rántja vissza az örvény széléről.

Madách gyermekkorában ’s első ifjúsága Alsó-Sztregován, Nográd megye éjszaknyugodti lejtőjén fekvő ’s meglehetősen elszigetelt falú magányában folyt le. A kastély, mely költőnk atyja, a megyei közügyektől elvonult cs. k. kamarás életében sem volt sűrűn látogatva, még csendesebbé vált, midőn a gyászoló özvegy ott kizárólag két leánya és három fia – ’s az ezek közt legidősb, akkor 11 éves Imre nevelésének élt. A nem országúton, sőt kiűs félrefekvő sztregovai manoirnak ritkán volt vendége – ’s Imre az életet inkább könyvekből és lapokból, mint gyakorlatból és személyes belevegyülésből kezdé ismerni ’s én az elvonult élet ezen első benyomásainak vagyok hajlandó tulajdonítani először azon tartózkodó ’s majdnem hidegnek látszó visszavonultságot, mely Madách jellemének – kivált ifjúságában – praegnans vonása volt ’s mely ha később az önfegyelem alatt enyhült, vagy meghitt körben néha fel is olvadt, de modorán és viseletén mindig átérezhető volt. Maga írja jegyzetei egyikében: „Engem sokan hidegnek, érzéketlennek tartanak, pedig nagyon is romanticus vagyok ’s bajom csak az, hogy kevesen értenek meg.[’]”*

E magányban töltött serdülő, ’s később ifjúkori éveknél tulajdonítottam azt is, hogy gondolkodó, összevető és elvonó tehetségét jobban ki-

*„Érzéketlennek tartanak s nagyon is romanticus vagyok, bajom hogy soha sem talállok ki megért.” (Andor Csaba–Leblancné Kelemen Mária: *Madách Imre kéziratai és levezetése. Katalógus.* Bp., 1992. 309.

mivelte, mint képzelő erőét, mert hogy ez utóbbi reflexioival nem birt lépést haladni, ezt műveinek minden sora tanúsítja. A magány contemplálni 's önmagunkban elmélyedni tanít, az élet zaja, változó tarka képeivel, nem hagy nyugodni 's a caleidoscopjába tekintőt a képletek tovább és tovább fűzésére ösztönzi. De Madách soha sem vegyült az élet zajába, nem markolt – mint Göthe rendeli a regényírónak – a teljes emberéletbe, nem engedé magát a szenvedélyek hullámaival tova ragdatni, nem sietett élni, nem tobzódott – 's ha egy részt szeplötelen tiszta nemes szívet vitt vissza a magányba, de más részt a merészen repülni nem tanított phantasia ihletsegélye nélkül, tanu[l]mány és elvont elmélet útján 's később egy keserves tapasztalás árán kellett elérnie a pontra, honnan a világot 's az embert objectiv szemlélhette, 's ez utóbbi drámailag egyénisíthetse.

Azon élénkebb irodalmi mozgalom, mely e század harmadik tizedében, a m. t. Academia működése első éveiben, a Jelenkor és Társalkodó, a Regélő és Rajzolatok, a Bajza szerkesztett Aurora, Vörösmarty és Fáy András 's többek munkáinak megjelenésével Pesten nyilatkozott: országszerte mindenfelé buzditólag terjedett el, 's Sztregovára is elhatolva a serdülő Madách Imrét egy irott heti lap kiadására serkenté, melynek írója ő és testvér öcscse Pál, közönsége a még ifjabb öcs Károly,* nővérei édes anyja és nevelője valának. E „Litteraturai Kevers” című irott lap néhány számát barátom irományai közt találtam,** 's nem lettem volna meglepve, ha tartalmában verseket, elbeszéléseket 's rokonneműeket olvasok: de nem! Berzsényiből vett jelmondat alatt: „Ész az Isten, mely minket vezet, 's melynek hatalmán minden meghajol” – az exact és speculativ tudományok köréből vett kis értekezések, világ- és hazai történelmi cikkek, archaeologiai magyarázatok, a trias és tetras fejtegetése 's hasonlók állanak. – Ez magában csekélységnek látszhatik, de előttem nyilván bizonyítja, hogy már akkor az alig 15 éves ifjában levolt téve alapja azon komoly törekvésű iránynak, mely

*Valójában fordítva: Pál volt a legfiatalabb testvér.

**Palágyi Menyhért már csak egyetlen lapszámról tudósított; azóta minden számnak nyoma veszett. (Palágyi Menyhért: *Madách Imre élete és költészete*. Bp., 1900. 38–39.)

később oly mindent felölelni ohajtó tudományvágyban, oly fáradhatlan szorgalomban nyilvánult 's melyre még később visszatérni alkalmam leend.

Másrészt azonban a leginkább idegen olvasmányból merített, bár saját észrevételekkel kísért tanulmányok, a tárgy természeténél fogva nem igen valának stylisticai gyakorlatokra alkalmak 's úgy látszik a nevelő sem azon egyén, ki növendékének e részben képzésére befolyhatott volna. De aztán Sztregova és tót ajkú környéke sem az a tiszta vidék, hol a néppel való érintkezés a nyelvérzéknek észrevétlenül is kedvező lendületet adjon, – 's így történt, hogy a nyelv, bár azt mint anyanyelvét oly tisztán és hibátlanul beszélte mint kevesen, nem mindig állott gyors menetű eszméi kifejezésére oly készen, mint óhajtá.

Érezé ő ezt legelső lyrai kísérleteinél, melyeknek ideje az 1838 és 1839 évekre esik, midőn Pesten az egyetem legkitünőbb tanulóinak volt egyike 's barátjánál Lonyay Menyhértnél többen kis irodalmi kört alakítottak 's hol a névtelen versek részrehajlatlan bírálat alá estek. Hozzám is elhozott egy párt, sajátjait, 's tej és vér vegyületű arcán ez utóbbi lön uralkodóvá, midőn mély tűzü fekete szeméit reám szegezve kért, mondanék munkáiról lehető legőszintébb és legszigorúbb véleményt. Tekintély lehettem előtte, mert néhány versem és beszélyem jelent már meg akkor a Rajzolatokban és Regélőben. És ime ez is azon eseteknek volt egyike midőn szigorúbbak 's ezért igazságosabbak vagyunk mások mint magunk iránt. A versek nyelve és technicája ellen tettem kifogást. „Tűzbe velük!” szolt ő, már akkor ép úgy gondolkozva, mint húsz és néhány év múlva, midőn az „Ember Tragediaja” sorsat Arany itéletétől függeszté fel, mely ha rosszalló: szerző saját vallomása szerint, ezt is „tűzbe dobta 's Ádám utolsó álmát a purgatorium lángjai közt almodta volna végig.”*

1840ben huszonhat lyriai költeményt adott ki egy „Lantvirágok” című kis füzetben, mely azonban csupán rokoni és baráti körben kiosztva, soha sem jött tágabb forgalomba. E „Lantvirágok” mint könnyen képzelhető, a szerelemre gyuladt szív melegén feseltek, az eddig illet-

*Az idézet Madách Imrének 1862. nov. 2-án Arany Jánoshoz írt leveléből való, amelybe vélhetően a címzett engedett betekintést Bérczy Károlynak.

len szív első heves szenvedelmén. Ifjúság és szerelem, tavasz és dal, mi lehet ennél természetesebb? Milliószer ismétlődött ez már, az első daltól kezdve, mely az ős világ légében hangzott el a zöldülő erdő első madár daláig. De ritkábban fordult elő az, hogy a forrongó kebel a tilalomszóra lemondani bírjon. A fiúi ragaszkodásnak azon mérve kell ehez, mely inkább saját fájdalmában haldokol, mintsem a visszatetszés egy másodpercével okozzon fájdalmat. Imre gyengélkedő és még tanuló volta, koregyenlőség 's talán valláskülönbség miatt* a frigy nem tűnt fel óhajtandónak; ő lemondott 's fájdalma „Lantvirágait” anyjának ajánlotta a Hugo Victorból vett jelmonddal:

Que le livre lui soit dédié,
Comme l'auteur lui est dévoué.

A következő években irt költeményeiből fel-feljajdul még a fájdalomhang, míg a tisztán maradt eszménykép lahsan lahsan lelkének kedves emlékévé vált.

A pályavégzett 's kortársai közül ritka képzettséggel kiváló ifjú 1843^{ban} mint tiszteletbeli aljegyző foglalt helyet Nógrád megye zöld asztalánál. Első felléptével rögtön figyelmet keltett; fogalmazaitjának correctsége, előadásának tisztasága, súlya, meggyőző ereje, csakhamar kivívta neki a tekintélyt, melyet azon időkben az öreg tapasztalás magának követelve, szinte féltett az ifjú erőktől. Rokonelvű és pártellen, különbség nélkül csakhamar elismerte azt, hogy Madách és elválaszthatlan benső barátja Szontágh Pál, a kelő nemzedék e két legkitünőbb capacitása van a közel jövőbe hivatva arra, hogy a megyének a nyilvánosság terén, a közigazgatásban, az országgyűléseken képviselői zászlóvivői legyenek.

Madách irói munkássága és irói jellemrajza vázlatából nem feledhető ki ama nevezetes befolyás, melyet reá „fidus Achatesének” Szontágh Pálnak csaknem folytonos társasága gyakorolt. Nógrád férfi társas köreiből ekkor a frivolságig terjedő élcelő hang volt uralkodó, melyet a merev ellentétben álló szabadelvű és conservatív pártok fegyverül is használtak egymás ellen, 's melyel ildomosan úszni vagy alámerülni kellett. Szontágh Pálnak élénk, szikrázó és minden helyzetben kész

*Lónyay Etelka 1824. márciusában született és református volt.

szelleme rögtön fellelte azon középutat, melyen a banális platitudo-ök és a nyers frivolság közt, találó pezsgő élcczel, vagy causticus élű gúnnnyal, ha kell – biztosítsa magának a többséget. E szellem a csaknem mindennapi együttlében észrevétlen átolvadt Madách viseleti modorába is; az eddig bátortalan, a tömegeből örömet visszavonuló ifjú, gyakori betegeskedése daczára, a helyzet comicumát rögtön kiaknázni tudó, élénk, merész 's barátjával együtt nemcsak a szónoklat terén, hanem magánkörökben is, legörömostebb hallgatott társalgóvá lett. A „Nógrádi kép csarnok” irott füzet, mely Nógrád politikai egyéneit találó, gyakran csipő epigrammokban jellemzi, 's mely akkoron közkézen forogva nem csekély érdekeltséget kelte, – Madách és Szontágh tollából származott.*

E befolyás azonban nem maradt nála csupán a külsősegekre korlátozva, kiterjedt az általános világnézetére is, 's ő, ki eddig örömet az öröm, fájdalmát a fájdalom, indignatióját a keserűség hangján fejezte ki, lelke irott nyilatkozataiban a mosolyt könnyel, a lelkesedés[t] gúnynyal kezdé vegyíteni fogékony lelkében, meggyökerezett az élet misere-jein felül emelkedő objectivitás alapja, melyhez aztán a későbbi évek súlyos tapasztalásai kellettek, hogy ez az „Ember Tragediáján” előmlő 's többnyire keserű humorral nyilatkozzék.

A gyakorlati élet nem egy megkezdett irodalmi munkásságnak lett zárköve, 's nem egy kezdő írónak némúlt el örökre muzsája az ügyvédi periratok, a mezei munkák, vagy a hivatalszoba actái közt. Madách ellenkezőleg – eddig csak játékuil vagy a túltelt kebel ömlengéséül vette költészete szárnyemelkedéseit, 's valódi tanulmányait és irói munkásságát csak most kezdte meg 's 1848 évéig szakadatlanul és ki nem fáradó szorgalommal folytatta.

Mindamellett, hogy ezen idő alatt gyakrabban betegeskedett 's gyógyulása időt, helyváltozást, nyugalmat követelt; mindamellett, hogy ezen idő alatt a jegyzői tollat 's később a főbiztosi hivaltal viselte, 's a megye közügyeinek intézésében, a közgyűléseken, a tiszt és követvá-

*Valójában volt egy harmadik szerzője is a versgyűjteménynek: Pulszky Ferenc, aki viszont visszaemlékezésében Madách Imrét nem, csupán Szontágh Pált említette szerzőtársként.

lasztásokon jelentékeny álláspontot foglalt – el; mindamellet, hogy ezen időbe (1845. július 20^{kára}) esik nősülése, midőn egy levele szavai szerint, oly boldog, hogy az egész világot szeretné keblére ölelni:* mindamellet az 1843 – és 1848 közötti öt év alkotja irodalmi tanulmányainak legtevékenyebb korszakát. Sok lyrai költeményen, pár elbeszélésen ’s aetheticai értekezésen kívül hat öt felvonásos és mind jambusokban irt drámát fejezett be, jelesül: „Jó név és erény.” „Csak tréfa”! – „Commodus.” – „Mária királyné.” – „Csák végnapjai.” – „Férfi és nő.” czimüeket; ez utóbbi kettővel academiái jutalomra pályázott is, a többivel – műveinek most már ő lévén legszigorúbb bírálója, – soha és sehol sem lépett fel. – „Csák végnapjait” az academiái jelentés dícsérettel említé ’s Madách e művét 1861^{ben}, valamint „Mária királyné” már 1855^{ben} újra átdolgozta. A „Férfi és nő” czimüt, melynek tárgyául a mythosból Herakles és Deianajéra meséjét választá, az Academia levéltárából, halála előtt pár évvel iratta le, mint olyant, melyben – szavai szerint – használható anyagszerek vannak. A nálam levő kéziratban tett is jegyzeteket, de átalakítására már nem maradt ideje. E drámák melyek közül az utóbb nevezett három Madáchnak általam kiadandó összes művei közt meg fog jelenni, meglepő szépségű helyeket tartalmaznak, szerzőjükben az erős gondolkodót árulják el ’s egy lapjok sincs, melyen az oroszlyánköröm nyomai meg ne látszanának. Más részt azonban minduntalan feltűnő, mint küzd az író a nyelvvel, mennyire nem elég ez neki, hogy a szavaknak a gondolat teljes súlyát megadhassa; mennyire hiányzik nála a színre dolgozás routine-je, melyre pedig hozzá nem mérhető tehetségek mindennapi gyakorlattal oly könnyen szert tettenek. De legfeltűnőbb a haladás korábbi és utóbbi művei közt, melyeknek összehasonlítása azt a meggyőződést szüli, hogy a ki így tud jellemezni, egyéníteni, a ki a dráma részleteivel ily kitűnő módon rendelkezik ’s e mellett javúl, tanulmányoz, halad: az végre egy szerencsés perczben felleli az egyensúlyt, hogy az eszmei tartalmat a költői alakítással öszhangzatba hozza ’s legjelesebb drámairóink egyikévé válják.

*A Szontagh Pálnak 1845. jún. 12-én írt levélben áll: „ölel barátod ki az egész világot szeretné szívéhez ölelni”.

Irodalmi munkátságának azonban csekélyebb részét képezik e költemények és drámák: sokkal nagyobb az, melyet anyagszerek gyűjtésében kifejtett. Ez valóban bámulatos. Erős hitem, hogy ő mindig írónnal vagy tollal kezében olvasott. Egyetlen eszmét sem bízott az emlékezet táblájára, honnan az könnyen tova száll, hanem papirszeletekre s’ ezt az illető csomagba tette. Mint a méh építette a sejteket, és hordta ezekben naponkint a mézet. Hány ily csomagot ’s ezekben hány ezer ily papirszeletet találtam irományai között, tele írva az ismeret minden neméből vett és saját elvonó észrevételeivel kísért jegyzetekkel. E csomag itt philosophia, e másik dramaturgia, ez biblia, az mythos s ez életírás, az történelem, ez politika, az költészet ez kivonatok a Corpus Jurisból, az zenészet és így tovább. Nyilvánvaló, hogy folyvást sokfélével foglalatokodott. Maga írja egy jegyzetében: „mindig szükségem volt az izgatásra, egy tárgy sem foglalt – el.”* S a tárgyhalmaz látszólagos cél nélkül gyült és gyült; de a naplót potoló reflexiók időnként fel feltűnedeznek egy vagy más művében, leveleiben, megyei és országgyűlési beszédeiben ’s elszórtan az „Ember Tragediájában” melynek conceptiója azonban csak később – évek múlva fogamzott meg lelkében.

1843^{tól} 1848 nyaráig Sztregován lakott édes anyjával,** ki gyakran gyöngélgő fia egészsége fölött a szeretet aggodalmával örködött. Imre egy izben az akkor hires „rudnói papot” látogatta meg. „Elmondván neki torokbajomat – írja Szontagh Pálhoz – mindjárt köszvényes állapotra ismert benne. Rendelt porokat, pulveres privigyenses, ’s monda, hogy ha javulni akarok, tegyek le szellemem nyughatatlanságáról; de ezt én nem tehetem, sőt anyámnak sem mondom meg, mert csupa szeretetből képes volna eltiltani a gondolkodástól.” – Mily jellemzők e sorok anyára és fiúra nézve!

De Madách egészsége – a pulveres Privigyenses vagy inkább a magát kiküzdő fiatal erő segélyével javult, daczára annak, hogy nyughatatlan szelleme nem szünt meg munkálkodni ’s ő a szépirodalmi téren

*Andor Csaba–Leblancné Kelemen Mária: *Madách Imre kéziratjai és levelezése. Katalógus.* Bp., 1992. 309.

**Az évszám a nyomtatott szövegben 1845-re javítva; valójában már 1844 végén átköltözött Csesztvére.

túl a politikai élet egy főbajnoka, a Pesti hirlap éles tollú levelezője, a zöld asztal ékes szónoka 's a szabadelvű párt büszkesége volt.

1845^{ben} megnősült 's anyjától és Sztregovától el, a megyei központi városhoz közel fekvő csesztveai birtokára költözött, hol a családi élet boldogsága édenre varázsoltta körüle az erdőlepte völgyben meghúzódó falusi lakot. Itt élte ő életének verőfényes oldalát. Bálványozásig szeretett kedves nő, fiú és leány gyermek csemetéivel kebelén, meghitt baráti kör, minden oldalról nyilvánuló közszeretet és tisztelet 's az erre méltóságnak férfias tiszta önérzete, a langoló hazaszeretnek nagy jövőt áhító vágya, reménye: e képekben mosolygott reá a jelen. 1848 tavaszán ő is sok mátsal az álmodott szebb kor hajnalát látta 's midőn épen férfi erejének és kivivott tekintélye 's népszerűségének sulyával akart sorakozni az építők közé: megújult régi makacs betegsége ágyba szögezte. Innen hallá, felváltva örömtől dobogó és fájdalomban elhaló szívvvel a világ eseményeket 's mire felépült nem volt többé tavasz és hajnal* hanem csak:

Borongó ég, kihalt tusa,
Emlékhalom a harcz fián,
Ki az utolsók közt esett el
Remény nélkül ———
és
Enyésző nép, ki méla kedvvel
Múltján borong ———

Ő is e múlton borongók egyike, oda rejtözött, hol a honfi bú akkoron egyetlen menhelyet talált a sötét elfasúltság ellen – a családi életbe. Ennek boldogsága megmaradt még neki, ha nem is tekinthetett oly könnyü szívvvel Aladár fiára, kit még nem rég a szabad haza szabad polgárának látott.

Egy hózivataros este zörgettek a csarnok ajtaján. Földönfutó politikai üldözött kért menedéket. Meleg szoba, meleg szív tárult fel előtte. Következő nap az épen üresen álló erdőszlakba egy – a megelőző estén érkezett cseh vadász költözött. Hetek, hónapok múltak 's az erdőket já-

*Madách 1848 tavaszán-nyarán volt (több ízben) beteg, de a szabadságharc időtartamának nagyobb része alatt egészséges volt.

ró csendes jövevény nem látszott figyelmet kelteni. De a rosz akarat Argus-szemekkel kémel; a cseh vadász idejekorán szelet fogott még 's az elkésett hatóság helyette a szállásadón keresett kárpotlást.* Egy augusztusi estén 1852^{ben} a gyermekek aludtak már, az anya fölöttük viraasztott, az apa és férj lámpafénynél olvasott fel nejének, midőn szavait baljóslatú fegyvercsörrenés szakítá meg 's a' lámpa fénye csendőrsisakon verődött vissza. Az alvó gyermekek anyja felsikoltott – óh e sikoltás! mily szívrepesztő volt ezt hallani a férjnek, ki akkor alig hitte, hogy hallhatását még százszor fogja visszaóhajtani, mert ebből a szeretet, a ragaszkodás, a fájdalom jajveszékélése szólt!

Egy év telt el, a börtön hosszú nehéz éve. A pozsonyi vízi kaszárnya 's később a pesti új épület ablakából méla komoly arcz tekintett a távol kódébe. De miért fesse a polgári és egyéni szabadságot vesztett férj és apának remény és csüggedés, kimerültség és új erély közötti örökös lelki hányattatásait, kinek vonásai ha perczre fel is derülnek, ez csak a viszontlátás öntudatlan éber álmában történik, hogy ölelésre kitárt karjai aztán a rostély hideg vasával találkozzanak? 1853 év augusztus 20^{kán} végre, rendőri felügyelet alá helyezetten, elbocsátották Madáchot 's ő haza, Csesztvére, sietett, repült, hogy ott a boldogságnak – már csak romjait találja.**

Sötét napok, a börtön éjénél sötétebb évek következének. Haza, család, hit, remény, szeretet mind oda, oda! Hová meneküljön a hajótörést szenvedett a feje fölött össze csapó hullámok közt? mindenfelé ür, örvény, sivatag – de nem, nem! ott van még egy oáz, a mindig hú, a mindig szerető anya kebele! Csesztvén nem maradhatott többé; vissza oda, hol bölcsője regett 's hol szobája ablakából sirboltját láthatá, vissza Sztregovára!***

*Mai ismereteink több ponton is (helyszín, időszak) eltérnek a bujtatás körülményeivel és következményeivel kapcsolatban.

**Bérczy leírásával az érintett fia, Madách Aladár nem értett egyet.

***Valójában kiszabadulása után nem sokkal, szeptember 26-a előtt visszaköltözött Al-sósztrégovára, éspedig családjával (féleségével és gyermekeivel) együtt. A kastélyból a régi családi sirbolt, amely a falu túlsó végén helyezkedett el – ahová hasonmását a közelmúltban visszaépítették – nem látható.

Madách mint már említém, természeténél fogva nem volt közlékeny 's ha boldogsága idején olvadtagabbá vált is, most újra visszatért és nagyobb mérvben, a régi zárkozottság. Ezen kívül rejtett ambícióval birt testileg és lelkileg egészségesnek látszani. Szívuját, mely mind a két alakban megtámadta, váltig titkolá. Nem tartozott azok közé, kiknek jól esik elmondhatni: ime, milyen mély ez a seb, 's a milyen mély oly fájdalmas! Nem szólt, nem panaszkodt 's még legbizalmas barátja, Szontágh Pál előtt sem említé soha, miért hogy házában csak *egy* nő látható 's ez – gyermekeinek nagyanyja. Sőt, ha erre csak legtávolibb vonatkozást is sejthetett, ha bárki mást ért csapásról volt a szó, színtelt részvétlenséggel, hideg – sőt néha a cynismusig terjedő gúnnyal nyilatkozott róla. Hidegnek kívánt feltűnni, holott szívében egy Vezuv tüzanyagai forrtak; szigorúnak és engesztelhetlennak, holott nemes lelkében a vett bántalommal mindig egykorú volt a megbocsátás. Elkeseredése azonban már majdnem lerántá őt ama pejsimismusba, melybe önként temetkezni akart.

E hangulatának leghivebb kifejezése azon versekben irt levél, melyet tagadása és nihilismusa akkori sötét napjaiban Szontágh Pál barátjához intézett.* Ime néhány kiszakított versszaka a hosszabb levélnek:

Te nagyon is komolyan veszed barátom
Az életet, ne vedd, mert jaj neked;
Megátkozod az embert és világot,
Pedig mind ennek jobb hasznát vehedd.

Igaz, hogy jó világunk örülésig
Bús, míg aztán nevetségetség lesz;
Első szakán én már keresztül estem,
'S most szívem a kacajban majd elvesz.

*Az idézett szöveg nem azonos sem a levélként 1857. febr. 7-én elküldött változattal, sem a későbbi, a kiadandó versek közé felvett változattal, hanem az előbbinek a főgalmazványa. Ezt támasztja alá a későbbiekben említett jegyzet is, amely a ma ismert két szövegváltozat fölióin már nem szerepel.

Tréfának nézi isten is világát,
Tréfának azt, mit ember tesz, mivel,
Különben a nagy mindenségből régen
Mint dög fekélyt úgy lökte volna el.

Ha szent ügy zászlóját kitűzve látod
S alatta hangzik ihletett beszéd,
Míg lelkesült csapat gyüldng alája
'S áradni véled a nép szellemét:

Kaczagj, kaczagj! hisz minden egyes tudja
Hogy a zászló csak vastag ámitás,
Néhány ifjúé csak a lelkesülés,
A többinek érdeke más és más.

Ha látsz anyának gyermeket hizelgni
'S kebledben ébred tiszta kéjsugár
A természet szavára: – óh kaczagj fel!
Tudd meg, hogy csint tett vagy játékot vár.

Ha látsz haldoklót istenéhez térti,
Elfogja lelked méla áhitat
'S a vég óra, a küzdelem látása
Tárgyat sok titkos gondolatra ád.

Kaczagj, kaczagj! a bünös ime megtért
Hogy a mennyet is meg csalhafta még,
Hívén, hogy önmagát tisztára mosni
Egy percznek vezeklése már elég.

És így tovább és tovább, míg végzi:

Te nagyon komolyan veszed barátom
Az életet, ne vedd, mert jaj neked!
Kaczagj velem, míg a sok kaczagásban
Szived kigyógyul – avagy megreped!

E nem nyilvánoságra, hanem csak baráti kezekbe szánt byroni hangú levél volt a világ fájdalommal küzdő lélek egyetlen panasza, melyet ő valaha mátsal közlött. De még önmaga előtt is kerültse sebe érintését 's akkori jegyzeteiben, és többnyire keserű reflexiókat képező epigrammszerű verstördékeiben sem említi saját fájalmát.

Ez csak később, 1860. év körül, midőn már vagy a seb kezdett hegedni, vagy pestsimismusa a bocsánatra 's kiengesztelődésre hajló szív melegében felszivódott – csak akkor nyilatkozott egy tisztán subje[c]tiv tárgyú verscyclusban, melynek tárgyát a fölébe irt jelmondat, a Heinei négy sor jelöli:*

Anfangs wollt ich fast verzagen
Und ich glaubt' ich trüg es nie,
Und ich hab' es doch getragen –
Aber fragt mich nur nicht, wie?

1853 és 1857 között a négy év inkább önmagába mélyedéssel, olvasással 's az olvasottakból elvont eszméi feljegyzésével, mint teremtő irói munkássággal telt el. Mária királyné című drámáját dolgozta át 's több költeményt irt, melyeket az utóbbi években az „Ember Tragediájának” híretségé vált szerzőjétől kértek el 's közlöttek a napi és heti lapok szerkesztői.

Verses levelét, melyből imént helyeket idéztem, 1857^{ben} irta. Birom az eredetit, de ott találtam versei között is 's alatta e nyilván később irt sorokat: „Újra elolvastam e Pálnak töltött mérget. Miért nem tartám azt magamnak? Eh, mit! e méreg, igazság, ha tragédia is 's Ádám a teremtés óta folyvást csak más és más alakban jelen meg, de alapján mindig ugyanazon gyarló semmi marad, a még gyarlóbb Évával oldalan!”**

*A versciklust nem ismerjük.

**Az idézett (s eddig mindig hibásan, Bérczy kéziratától eltérően közölt) szöveg le-
lőhelyét nem ismerjük; mivel a végső versszöveg alatt nem szerepel, ezért vélhetően a
levélfogalmazványt találta meg a versek között Bérczy.

Ime, ez odavetett néhány sor reflexiójában fogamzott meg az „Ember Tragediájának” embriója! az eszme vissza és visszatért, kísérte őt 's keserű hangulatának fekete tükrében fel-felvonultak előtte a képek és tanulságok, melyeket olvasmányjaiból, a bibliából, a világtörténelemből évek előtt 's akkor még kitűzött cél nélkül vont el 's melyekre pessimisticus kedélyezete most rávitelesen süté az igazság bélyegét. 'S első terve nem egyéb volt, mint az embert tragicailag nyomorú végzetében, minden törekvését bukva 's álmodott szabad akaratát, nagyságát, dicsőségét az élet sarában heverve festeni. És a folytonos küzdés, a folytonos remény és lelkesülés 's az ezt árnyékként kísérő csalódás és lehangoltság képviselői, a dicsőségével túltelt kényúr, a népszabadság elvének vértanúja, a meg csömörlött 's hitet áhító kéjencz, a forradalom fanaticusa, a tudomány skeptikusa, az anyagiság vásári embere, a socialismus ábrándhőse, a nyomorult eszkimó mind, mind egy egy Pharaóvá és Miltiadetisé, Sergioluftsá és Dantonná, Tancreddé és Keplerré és így tovább egyénitve, de mindig és mindenütt Ádám östypusát viselve szint, életet, alakot kezdtek nyerni, 's kiléptek egy-egy szín keretébe.

1857 és 1858 szorgalmas és önmagából új lelkesülést meritő munka közt folyt le. És ha valami a világon, úgy a munka az, mely a lélek sebére irt adni, azt hegeszteni, gyógyítani képes. Madách sötét világnézete fokokint tisztult. A bánkodó aggodó édes anya örömmel látta fia üdülését. A nyugodt méltóságú vonásokon előmlő változatlan szeretet látára a fiú lelkébe fokokként visszatért a nem iránti engesztelődés. Maga mondá nekem egy izben féltréfásan: „Anyámnak köszönheti Éva, hogy kirivóbb színekben nem állítottam elő!” 'S valjon nem e befolyásnak tulajdonítható e az ihlet ama szerencsés sugara, mely a pestsimismus nyers kifejezéseül készülő művet a kiengesztelődés fényével árasztotta el, midőn költőnknek azt sugallá, hogy az egészset a Lucifer karján haladó Ádám álmoképleteiként tüntetse fel, melyeket a rossz szellem az első ember előtt megrontása, kétségbeejtése 's benne egész nemének megsemmisítése végett tár fel, – a már már sikert érő gonosz szándék azonban a szeretet szavára, meghíúsúljon, 's ez az anyai érzet fogalmában Ádámot az örvény széléről visszarántsa. 'S épen e kibékülés által nyert enyhülés és megnyugvás adja meg a conceptió nagyszerűségének a költőiséget is, – 's ha eddig azt hívők, hogy kárhuzatos bün-

barlangban tévelygünk, a sötétségen átvillanó sugár fényárt ömleszt a képre 's mutatja, hogy Isten szép földén állunk, hol a folytonos küzdés közt a jótól el nem szakadhat az ember a nélkül, hogy a gonosz martalékaúl ne eűsék.

1860^{ban} midőn munkáját teljesen befejezte, a politicalai ég derengeni kezdett. Jobb fordulat reménye új erélyt kölcsönzött ruganyosságát visszanyerő lelkének 's olly jól esett ennek az osztatlan bizalom, melylyel a b.gyarmathi választó kerület egyhangúlag kérte fel képviselőjeül az 1861^{ki} országgyűlésre. Önök közt bizonynal sokan fognak még emlékezni e figyelmet keltő alakra, midőn a képviselők padjáról felkelve igénytelenül kezdett, de csakhamar szónoklattá emelkedett első ragyogó beszédével meglepte, elragadta lebüvölt hallgatóit. E beszédével rögtön az első rangú publicisták közé sorozták őt, de ki sejté, hogy parlamenti készségeen kívül, egy kéziratot is hozott magával, mely őt az irodalom első rendű bajnokai közé emelendi? Saját szerénysége és ön-bizalmatlansága legkevesbé sejté ezt. Nem tudta mihez kezdjen a kézirattal. Kiadni egyszerűen? ő, ki eddig egyetlen sorral sem lépett az irodalmi nyilvánosság elé? Ez nála kérdésen kívül esett. Szontagh Pál tanácsára és sürgetésére végre Arany Jánoshoz vitte a kérésel, lapozná át 's mondana róla véleményyt. Ha ez nem lesz kedvező – mondá barátjának – utolsó kiserletem volt e mű.” A „Szépirodalmi Figyelő” kézirattal elhalmozott szerkesztőjének asztalán egy ideig illetetlen pihent az „Ember Tragediája”. Egy kevésbé elfoglalt délutánján felnyitá végre Arany a kéziratot; elolvasa az első lapot, szinte megdöbbenve fordított a másodikra, a harmadik már elragadta őt 's a negyediknél felkiáltott: ez nagy talentum!* Mohón olvasta el a többit és sietett Madáchot felkeresni. De az országgyűlésnek vége 's Madách már Sztregován volt.** Költőnk azonban nem sokára Szontágh Pálhoz a következő sorokat irta:

*Madách Imrének 1861. nov. 2-án Nagy Ivánhoz irt levele szerint az első sorok elolvasása után Arany hosszú időre félretette a művet.

**Aranynak Madáchhoz irt első (1861. szept. 12-i keltezésű, az alábbiakban közvetve Bérczy által is idézett) levelében az áll, hogy éppen fordítva volt: azt várta volna, hogy a szerző félkeresi őt az elutazása előtt.

„Kedves Pálom! Neked köszönhetek ismét egy nagy örömet. Tegnapelőtt kaptam Arany Jánostól a következő tartalmú levelet: Tisztelt hazafi! Miután kegyed elutazása előtt engem fel nem keresett, engedje hogy én látogaűsam meg e néhány sorral. Az „Ember Tragediája” úgy concepsióban mint compositióban igen jeles mű 's irodalmunk legjelesb termékei közt foglalhat helyet. Nem tudom mi szándéka van kegyednek a kiadásra nézve; én óhajtanám azt a Kisfalud társaság útján eszközölni. Becses válaszát elvárom. Fogadja leghőbb köszönetemet a gyönyörért, melyet nekem műve által okozott, a fényért, melyet költészetünkre deríteni hivatva van.

Pest, Szep. 12. 1861”

Madách boldog volt műve sikerén 's Arany méltányló szavain, ki nem kétlem kedves emlékei közé számítja azt, hogy pihenni tért pályatársunknak e nagy örömet szerezhette.

Társaságunknak büszkesége az, hogy az „Ember Tragediája” kiadványai közt látott először napvilágot 's e büszkeségét összes irodalmunkkal 's az azt pártoló lelkes közönséggel örömmel osztja. A mű második díszkiadása nem sokára megjelent 's a harmadik most – a szerző összes művei közt van készülöben. A magyar és német sajtó egyhangú magasztaláűsal szólta felöle. Dux Adolf több helyét sikerűlt fordításban adta az ismertetés közben; Dieze pedig egészen németre fordítva adta ki.

A Kisfaludy Társaság első tagválasztó ülésében 1862 év január elején, sietett a kitűnő nevet tagjai sorába fűzni. A márcziusi ülésben Madách Arany által bevezetve megjelent 's „az aethetica és társadalom viszonyos befolyása” című széptani jeles értekezésével foglalta el széket. Dicsőűlt pályatárs! mennyire meg volt ő hatva azon ép oly őszinte, mint forró örvendezésűtől, mellyel véle mindnyáján kezett szorítani sietűnk! Ez volt az első és utolsó egyetlen szerény ovatió, melyben őt írői pályája részesíté!

Az 1861^{ki} országgyűlésre már betegen jött 's még betegbben tért haza; a makacs köszvénybántalom szivbajjá fejlődött 's ez nem engedte meg, hogy székfoglalóját a m. t. Academiában, mely őt 1863^{ban} levelezőtagjává választotta, maga tarthűsa meg. Nekem küldé meg értekezésűt: „a nőről, különösen aetheticai szempontból”, 's ezt megbizásából én olvastam fel az academiái ülésben.

E két, tömérdek ismeretet 's elemző mély gondolkozást eláruló művén kívül, időközben még egy öt felvonásos dramatizált eposzt inkább mint drámát írt, „Mózes” címűt, mely az 1862^{ki} Karácsonyi-díjra pályázott, 's mely a bírálóknak sok oldalú jelességénél fogva feltűnt ugyan, de – mert a jutalom tragediára volt kitűzve – koszorút nem nyerhetett. Írt ezenkívül egy „Civilizator” című comoediát Aristophanes modorában – mint ő nevezé, mely a lefolyt Bach-kormány civilizáló rendszerét a gúny, satyra, élcz és találó comicumnak vérig ható mert valóságos nyilával ostorozta egy – általános szerkezeténél fogva kézirattól maradni kénytelen parodiában. Írt több költeményt, epigrammát 's prozában egy „A Kolosiak” című elbeszélést, melyet a „Koszorú” hasábjairól már halálos ágyán olvasott.

Az irodalmi siker 's a hit egy jobb politicalai jövőbe, melyet 1861 után többé nem vesztett el, továbbá a szemei előtt szépen fejlődő Aladár fiának nevelése új életkedvet öntöttek a már már csüggeteg kebelbe, de fájdalom! a beteg szív gyors lüktetése már ekkor vágatva sietett betölteni a végzet által kimért dobbanások számát.

Változó, de legfőlebb csak enyhíteni képes orvosok kezei között – szenvedesei daczára egy szélesebb tervű drámai költeménybe kezdett, melynek azonban már csak első színét fejezhette be; a többi kilencznek tervvázlatát irományai közt leltem. E „Tündér álmom” című költemény, mely az „Ember Tragediájával” ellenkezőleg, az életet vidám könnyű oldaláról 's az embert, mint a lég tündérei tréfás szeszélyeinek játékát akarta festeni – első nagy művenek méltó mellékdarabja lett volna, sőt ezt – társaságunk egy havi ülésében felolvasott* 's a „Koszorúban” közlött mutatvány nyelvéről és hangjáról ítélve – a versek gördülékenysége, a rimek könnyűsége és játsziséga tekintetében felül is múlja.

Tisztelt gyülekezet! Im felsoroltam dicsőült pályatársam irói munkásságának gyümölcseit 's igyekeztem feltüntetni irodalmunknak általuk nyert kincseit, örülnünk kellene ezeknek, ha nem állna oly közel a fájó kérdés mit és mennyit vesztettünk e fennkölt, mély és kifejtett szellem kora eltűntével; ha nem állna oly közel múltban a gyszos nap, melyre fájdalmas megindulás nélkül nem gondolhatunk.

*A felolvasásról más forrásból egyelőre nem tudunk.

1864 év September végén érzé Madách, hogy napjai meg vannak számlálva; elbucúzott hozzá szellemben és komoly törekvésben hasonló fiától 's hogy őt a haldokló apa látásának keserves benyomásától megkímélje,* Pestre küldé folytatni hon kezdett tanulmányait. Erős, lemondani tudó lélek, e vonásról is reád ismerek! – Néhány nappal később Ok. 5^{ken} utolsót dobant a sokat szenvedett szív, melynek vég percében is a szeretett két édes anyja volt gondoskodása tárgya: a lelkében tisztán maradt 's a haldokló felett álló női magasztos eszménykép és a közös édes anyja – a hon, melyben ép oly dicső mint kedves, hű fiának, nyugodni tért pályatársunknak, köztünk lebegő emlékezte.

Sajtó alá rendezte: *Madácsy Piroska és Andor Csaba*

*Ennek a motivációnak ellentmond, hogy Madách Aladárnak és Balogh Károlynak okt. 1-jén kezdődő – s nyilván már jóval korábban eldöntött – egyetemi tanulmányaik folytatására Pestre kellett utazniuk, másfelől az a körülmény, hogy Aladár két húga Alsósztrégován maradt, s Madách halála előtt megáldotta őket, tehát apjuk halálánál jelen voltak.

Andor Csaba

Újabb Madách-kéziratok és -dokumentumok II.

A Madách-dokumentumoknak 1964-ben Krizsán László művével megkezdett közreadása¹ Leblancné Kelemen Mária két dokumentumkötetével bővült,² s a testes kötetek láttán a laikus olvasónak az lehetett a benyomása, hogy ezzel a Madách-dokumentumok közzététele nagyjából teljesnek mondható. Ez azonban Madách életének egy meglehetősen fontos időszakával kapcsolatban egyáltalán nem mondható el, nevezetesen a peréről ill. bebörtönzéséről van szó.

Spáczay Hedvig ugyan 1983-ban egy részletes és látszólag kimerítő tanulmányt írt a kérdésről,³ ő azonban elmulasztotta közzétenni magukat a dokumentumokat, csupán összefoglalta azok tartalmát, s hivatkozásai alapján sem könnyű azok eredetijét fellelni. Leblancné Kelemen Mária a vele folytatott konzultációk alapján igyekezett az eredeti iratokat is a könyvébe felvenni, de ennek során gyakorlatilag csak az Országos Levéltár ún. „gerilla-akták” szekcióinak átnézésére került sor (D42–D44). Igaz, a dokumentum-kötet címe nem is ígér többet, mint az ország közgyűjteményeiben található dokumentumok közreadását (ennél azért valójában kicsit többről van szó, amennyiben a Besztercebányai Levéltár dokumentumai is szerepelnek benne, továbbá van egy mindmáig magántulajdonban lévő főbiztosi levél), márpedig Spáczay Hedvig a bécsi Haus-, Hof- und Staatsarchivra is sűrűn hivatkozik a tanulmányában. A Bécsi Levéltár iratanyagán túl még egy fontos dokumentum-együttes hiányzik az említett kötetekből: azoknak a tanúkihallgatásoknak a jegyzőkönyvei, amelyekről Zólyomi József számolt be az I. Madách Szimpóziumon.⁴ Erről azonban már csak a második dokumentumkötet összeállítása után értesülhetett Leblancné Kelemen Mária.

Madách hadbíróági peréről csak töredékes információkkal rendelkezünk, amelyek alapján egyáltalán nem könnyű megfejtetni, hogy valójában mi is történt. Ismeretes például, hogy a letartóztatásának pontos napját sem tudjuk. Nem tehetünk mást, mint hogy az újabb és újabb mozaikkockákat megpróbáljuk összeilleszteni, abban reménykedve,

hogy egyre közelebb kerülünk ahhoz, hogy áttekintésünk legyen az egészeiről. A részleteknek itt annál is inkább nagy a jelentőségük, mert az iratok általában más, meghatározott jelzettel ellátott iratokra hivatkoznak; a betűk és számok is fontosak, hiszen azok alapján tudjuk eldönteni, hogy egy általunk már ismert iratra történik-e hivatkozás, vagy esetleg egy még nem ismert iratra, amelyet meg kell kísérelni megtalálni.

Sajnos a második Madách-dokumentum kötetben, éppen a hadbíróági ügygel kapcsolatban egy súlyos félreértés található. A 41. irat címe ugyanis: „Tuzinger százados jelenti, hogy a Kondorosi pusztán környékén fegyveres banditák garázdálkodnak; a gyanúsítottak között Madách Imre”. Az olvasó már akkor elmosolyodik, amikor az iratok végén az A. h. B. rövidítést látja, ami magyarul azt jelenti: legfelső parancsra (a fordításban ugyan „a legmagasabb utasításra” áll, ám ebben a kontextusban a legmagasabb inkább legfelsőt jelent, s mivel katonai és nem polgári szervezetről van szó, az utasítást magyarul parancsnak hívják). Aztán a szövegből valóban ki is derül, hogy nem jelentéstételről, hanem utasításról van szó, amelyet vélhetően Albrecht főherceg, ill. az ő nevében eljáró személy adhatott, de semmi esetre sem egy vidéki csendőr százados.

A dokumentumoknak tehát nemcsak a közzétételénél és fordításánál kell ügyelnünk a pontosságra (ideértve a jelzetek, személy- és helynevek pontos közlését is), de a magyarázó és értelmező megjegyzéseket is körültekintően kell megfogalmaznunk.

A Bécsi Levéltárban lévő iratok megkeresésére Császtvay Tündét kértem meg, aki még 1998 tavaszán meg is hozta a fénymásolatokat Bécsből. Ezt követően Rákóczi Katalin végezte el az érdemi munkát: a dokumentumok legépelését és fordítását, aki Leblancné Kelemen Mária könyveiben a német nyelvű Madách-dokumentumokat fordította, s így nagy áttekintése van erről a területről. Végül pedig Krizsán Lászlót kértem fel a szöveg lektorálására. Nekik köszönhető tehát, hogy az alább következő dokumentumok végre megjelenhetnek.

A dokumentumok mélyebb feldolgozására azonban egyelőre várunk kell, s bizonyára célszerű még további kutatásokat folytatni a Békés Megyei Levéltárban, Pozsony levéltáraiban, esetleg a Nógrád Megyei Levéltár megyefőnöki irataiban.

A feldolgozás során nem kerülhető meg az iratokban előforduló nevekkel kapcsolatos kutatás. Itt csak néhány körülményre hívnám fel az olvasó figyelmét.

Az iratokban többször előfordul báró Kemény Farkas neve, sőt az egyik irat címében az áll, hogy sikerült őt elfogni. Ez egészen biztosan súlyos félreértés, amely megkérdőjelezi a tanúvallomások egyéb részleteinek hitelességét is – így nem utolsó sorban Madách részvételét a gerillamozgalomban –, hiszen báró Kemény Farkas 1852. jan. 5-én Londonban hunyt el.⁵ Nem is egészen érthető, hogy tíz hónappal a halála után miért nem értesültek erről a Katonai és Polgári Kormányzóságon, hiszen az angliai emigráció vezéregyéniségéről volt szó. Az azonban fölüttébb valószínűtlen, hogy a rendőrség beépített embere előtt magát báró Kemény Farkasnak valló személy ne tudott volna a halálesetről, hiszen ha résztvett a külföldről szervezett gerilla-mozgalomban, akkor kapcsolatai révén erről tudomást kellett szereznie.

De ha nem báró Kemény Farkast fogták el a hatóságok – márpedig őt nem foghatták el –, akkor kicsodát? Több nevet is sorolnak a szóban forgó személlyel kapcsolatban, leggyakrabban Stark (Erős) Mihályt. Nos, ellentétben báró Kemény Farkassal, aki egy jól meghatározott személy volt, Stark Mihály több is élhetett egyidőben. De talán nem lehet véletlen, hogy a szabadságharc tisztjei között csak egy ilyen nevet találunk: Stark Mihály nagyváradi születésű hadnagyát, aki azonban 1849. augusztusában esett el.⁶ Ez már nem lehet véletlen; feltételezhető, hogy az elfogottak szándékosan említették elhunyt személyek neveit, talán nemcsak saját személyazonosságuk igazolására, de más esetekben is, hiszen ez lehetett az egyik legbiztosabb módja annak, hogy a hatóságot ideig-óráig félrevezessék, anélkül, hogy ezzel másokat bajba kevernének. Ám ha így volt, akkor érthetetlen, hogy miért említették éppen Madách Imre nevét, s miért nem – mondjuk – Madách Pálét.

Úgy gondolom, a félrevezetés, félreinformálás mellett a félreértés lehetőségét sem hagyhatjuk figyelmen kívül. Nem állítom persze, hogy itt éppen ilyen természetű félreértésről lenne szó, hiszen például a másik nógrádi, akit sikerült belekeverni az ügybe, Hinkó János is élő személy volt, de azért ennek lehetőségét nem zárnam ki.

Mint ahogyan létező, sőt a gerillamozgalomban aktívan részt vevő személy volt Figyelmessy Fülöp, aki hosszú élete során az USA-ban töltött be fontos tisztségeket.⁷

Végezetül még néhány névre hívnám fel a figyelmet. Tápiószelén a kor több ismert személyisége élt, az iratokban azonban érdekes módon éppen Rákóczy János neve nem merül fel a településsel kapcsolatban, pedig a családja ott élt (sőt, Szinnyei szerint ott is született). A Licinus vendéglő (Feldunasor 1., ma kb.: Vigadó u. 3.) közkedvelt hely volt, amelyet a rendőrség megfigyelt, de hogy erre esetleg éppen az alábbi iratokban szereplő információk adtak-e okot, vagy már korábban megfigyelték a helyiséget, azt nem tudjuk.⁸

Az iratokban előforduló Bonyhád Gyuláról is érdemes néhány szót szólnunk. Ő annak a Perczel I. Sándornak a fia, akinek 19 gyereke között a szabadságharc tábornokát, Perczel Mórt is találjuk. Néhányan, köztük Gyula nevű testvére (vagy féltestvére: Sándornak ugyanis két felesége volt) a családi predikátumban szereplő bonyhádi nevet vették fel. Bonyhád Gyula azonban merőben más „kariert” futott be: Békés megyefőnöke volt az abszolutizmus éveiben.⁹

Az iratokban szereplő talán legfontosabb személy azonban Podhorszky Mária, aki könyvében beszámolt a börtönben töltött évekről.¹⁰ Nos, ebben a könyvben Madách nevét hiába keressük! Számos egyéb vonatkozásban azonban nagyon is tanulságos a fiatal lány emlékirata, akinek tragédiáját a Kossuth családhoz fűződő viszonya okozta. Elsősorban Meszlényi Rudolfné Kossuth Zsuzsannával volt jó viszonyban, aki a magyar szabadságharc egy lengyel résztvevőjének menekítéséhez kérte segítségét. A meg nem nevezett lengyel férfi csupán egy napot töltött Podhorszky Máriánál és édesanyjánál, ám egy régi ismerősük, az aradi Cs....ts István elárulta őket, s így anya és lánya évekre börtönbe került.

De miért is volt olyan nagy bűn egy menekült bújtatása? Podhorszky Mária nem hagy kétséget afelől, hogy alapvetően nem ezért fogták el őt – vele együtt becslése szerint még kb. 150 személyt tartottak fogva hasonló okokból az Újépületben –, hanem egészen más ok miatt: „Az új forradalom összekötő láncszemeit keresték bennünk.” A lengyelről is azt feltételezték, hogy üzenetet közvetít az emigráció

és a magyarországi felkelés szervezői között. Podhorszky Mária hat lengyel személyt is megnevezett a fogva tartottak közül, köztük gróf Szeturszkyt, akinek neve talán nem véletlenül hasonlít az alábbi iratokban szereplő Skrepulszkyra, s akit az egyik irat lengyel emigránsnak nevez. (A nevek helyesírása a hivatalos iratokban is változó, arról nem is szólva, hogy Skrepulszky két másik néven – Vörös Albert és Osztruczky (sőt: Osztics és Osztrovszky) – is előfordul. A név Bona Gábornál is szerepel¹¹, fogadjuk el a nála közölt névalakot: Kazimierz Skrzetuski, aki 1815-ben született, s akinek apja, Antoni Skrzetuski az 1831-es lengyel felkelésben halt hősi halált. Csakhogy Bona szerint a szabadságharc idején egészen más magyar néven szerepelt: Frankovszky Józsefként lett hadnagy, főhadnagy, végül százados. Bona egyébként tévesen 1853-tól keltezi az ellene folyó hadbíróági vizsgálatot.

Talán a fenti megjegyzésekkel sikerült érzékeltetnem azt, hogy a személy-, hely- és egyéb nevekkal kapcsolatos adatgyűjtés hozzásegíthet a későbbiekben ahhoz, hogy Madách hadbíróági perével kapcsolatban tisztábban lássunk, a jelenleginél ill. az iratokból explicite kiolvasható információknál többet megtudjunk, s e többlet tudás révén az esetről árnyaltabb, hitelesebb képet alkossunk.

Az első irategyüttesből Bonyhády Gyula jelentése korábban már más forrásból (OL D 44.) ismert volt.¹² Érdekes, hogy ott a kísérőlevél a császárnak szól, s bár az alábbi kísérőlevélhez hasonlóan egy október 12-i és egy 13-i jelentésről tesz említést, csak az utóbbit tartalmazza.

I. A KATONAI ÉS POLGÁRI KORMÁNYZÓSÁG JELENTÉSE A BÉCSI RENDŐRMISZTÉRIUMNAK. BUDA, 1852. OKT. 15.

No 2844/reserv./Pz.

Vom k. k. Militär- und Civil Gouvernement für Ungarn

An Seine des Herrn Chefs der k. k. Obersten Polizeibehörde etz. etz. etz.
Feld-Marschall-Lieutenant
Kempen von Fichtenstamm
Excellenz
in
Wien.

Ofen am 15ten Oktober 1852

In der Anlage beehrt man sich Euer Excellenz die Abschrift von 2 Berichten des k. k. Bekeser-Comitats Vorstandes ddt. 12. und 13. I. Mts über die Zustandebringung von den in politischer Beziehung höchst bedenklichen Individuen: Albert Vörös (auch Skrepulsky genannt), Michael Stark (Erös) Martin Hajnik Anton Szöke und Andreas Kapu mid dem diensthöflichen Bemerkungen mitzutheilen, daß wegen der Verzweigung des Complotis das Gouvernement die Einleitung der Angehaltenen [?] an das k. k. Pesther Kriegsgericht aufbefohlen hat, und unter Einem auch gegen die weiteren beinzichtigten Personen das Verfahren eingeleitet wird, mit dem Ansätze, daß Emerich Madacs schon wegen Verhehlung des Hochverrätters Rakoczy bei dem Preßburger Kriegsgerichte vorgeführt und Lipcsey welcher wegen Verhehlung des Hochverrätters Boros [!] verfolgt wurde, flüchtig ist.

Im höchsten Auftrag

[unlesbare Unterschrift]

No 2844/reserv./Pz.

A cs. kir. Magyarországi Katonai és Polgári Kormányzóságtól

A cs. kir. legfelsőbb Rendőrhatóság
stb. stb. stb. Főnökének
Kempen von Fichtenstamm altábornagy
őexcellenciájának
Bécs.

Buda, 1852. október 15^{én}

A mellékletben bátorkodom csatolni Excellenciádnak a cs. kir. Békés megye főnöke f. hó 12-én és 13-án kelt jelentésének másolatát a politikailag igen kétes egyének: Vörös Albert (Skrepulskynak is hívják), Stark (Erős) Mihály, Hajnik Márton, Szőke Antal és Kapu András előállításáról, azzal a szolgálatkész megjegyzéssel, hogy az összeesküvés szerteágazása miatt a kormányzóság elrendelte a letartóztatottak átadását a cs. kir. Pesti Haditörvényszéknek, egyben a további vádlott személyek ellen is eljárást indít azzal a kiegészítéssel, hogy Madách Imrét a felségáruló Rákóczy rejtegetése miatt már a pozsonyi hadbírószálon elővezették, és Lipcseyt, akit a felségáruló Boros [!] rejtegetése miatt kerestek, szökésben van.

Legfelső megbízatással

[olvashatatlan aláírás]

Abschrift

**An Eine Llöbliche k. k. Polizei Dir[ektio]n
in Pesth**

Im Sinne der Allerhöchsten Orts genehmigten Coordinations Grundriße § 32 der Polizeibehörden vermöge welcher alle politische Behörden verpflichtet sind, bei auftauchenden derlei Ereignissen und Vorfällen, die in politischer Beziehung Beachtung beanspruchen, Einem hohen k. k. Statthalterei Präsidium im Wege der im Amtssitze dieser hohen Land Stelle befindlichen k. k. Polizei Direktionen ohne

Verzug von dem Vorgefallenen Bericht zu erstatten, säume ich nicht nachstehende Ergebnisse, wie ich schon Einer löbl[ichen] k. k. Polizei Dir[ektio]n deren erste Vorfällenheiten mitzutheilen die Ehre hatte, so fern die bisher gepflogenen Erhebungen es mir ermöglichen, dienstergebenst einzuberichten.

Den 27. v. M. wurde auf der Kondoroscher Puszta, unweit der dortigen k. k. Gendarmerie-Quasi-Kaserne die vom Bekeser Jahrmarkte Heimkehrenden von 6 bewaffneten gut berittenen und vermumten Räubern angehalten, und etwa 100 Wägen von ihren beiführenden Baarschaften beraubt. Ich war zur Zeit dieser traurigen Vorfälle von meinem Amstorte Gyula abwesend in Beilegung einer Dienstesfunktion zu Gyoma, und beauftragte alsogleich nach in Erfahrung gebrachten Vorfällen am 28. v. M. dort vor dem Stuhlbezirks Adjunkten Stefan von Déry Behufs einer Habhaftwerdung dieser Mißethäter, unter andern das dem Fremdenwesen und nur halbwegs Verdächtigen, oder durchreisenden Paßanten gewidmete Augenmerk zu verdoppeln emsigster Nachforschen und der Wachsamkeit anzuweisen, besonders aber alle Uiberführen und Brücken strenge überwachen zu lassen. In Folge dieser ergriffenen Maßregeln wurden zu Mező Bereny fünf von Orosháza kommende reisende namentlich: Albert Vörös (auch Skrepulsky genannt) Michael Stark (Erős) Martin Hajnik, Anton Szőke und Andreas Kapu, die zwar mit vorschriftsmäßigen Pässen und Wandernbüchern versehen waren, dadurch bei dem Amtsvorstande verdächtig, daß sie nach Gyula zu reisen vorgaben, während sie die Richtung ihrer Weiterreise nach Körös Ladány nahmen, welcher zu folge derselbe sie durch einen berittenen und mit einem Briefe (Verhaftsaufforderung) versehenen Gemeinde-Panduren erfolgen ließ, der ihre Spur verfolgend, selber nach Körös Ladány über Szeghalom nach Füzes Gyarmath folgte, wo sie bei dem Schullehrer Karl Papp einkehrten, der 3 von ihnen mit seinem Schulgehilfen, einem Debrecziner, nach Derecske, Biharer Komitats mittels Vorspann weiter expedirte, die k. k. Gensdarmerie-Abtheilung in Füzes Gyarmath hiervon in Kenntniß gesetzt, und sich mit dem Posten Comm[an]do in Furta Biharer Gespansschaft, vereinigend verfolgte die Verdächtigen, und sie wurden zu Derecske eingeholt, und da bei ihnen Pistolen und ein Dolch nebst Munition vorgefunden ward, ar-

retirt und nach Gyula eskortirt. Die zwei Zurückgebliebenen, die den Weg nach Turkevi einschlugen, sind auch schon durch Vermittlung der k. k. Gendarmerie in Czepléd eingefangen, und dem Verhöre in Gyula unterzogen.

Das k. k. Gendarmerie Flügel Commando stellte in Anbetracht deßen, als es noch nicht bekannt war, ob diese datinirten Individuen wirkliche Räuber oder politische Verbrecher seyen, an mich das Ansuchen, um Exmittirung eines polit[ischen] Kommißärs zur vorzunehmenden Untersuchung, mit welcher Obliegenheit ich nicht nur also gleich den hierortigen Bezirks Stuhlrichter betraute, sondern, da mir derselbe informirte, daß die Eingezogenen sich viel mehr als politische Verbrecher bezeichnen, auch selbst wegen der Gewichtigkeit des Gegenstandes persönlich Antheil nahm. Im Verlaufe der Inquisition, die jedoch bei weitem nicht beendet ist, vermöge der großen Verzweigung stellte sich hervor, daß die Inhaftirten keine gewöhnlichen Räuber, sondern vielmehr Mitglieder einer politischen Guerilla Bande seyen die ihre Genoßen und Agenten zu Pesth und in anderen Theilen des Kronlandes hat, durch welche sie mit den in's Ausland entflohenen Rebellen und Partheigängern im Einvernahme zu stehen äußerst verdächtig ist, und der in mir aufgetauchte Verdacht, daß diese Individuen einer ruchlosen Gesellschaft angehören können, die in den unteren Gegenden, hauptsächlich im Csongrader und Csanader Komitate als Räuber plündern und die geraubten Gelder auf politisch höchst sträfliche Zwecke verwenden dürften, und sich sonach verstärkend zu Guerillas ausbilden, namentlich die Räubereien bei Algyö und vor einigen Tagen bei Rác Csanád, wo sich bei 60 gut *bewaffnete und berittene Räuber* versammelt hatten, wocon die Anführer in Bauerkleidern einer der gebildeten Klasse zugehörten begründen, um so mehr, da die Inhaftirten in Orosháza, laut Aussage eines dortigen Insaßen Györfi, um Bauernkleiden und Waffen nachgesucht haben, da ferner nach dem bisher erhobenen Thatbestande der Eingezogenen Michael Stark (auch Erös genannt), der sich für einen Thierarzt ausgibt, vorgibt im Monate August 1. J. in Pesth mit dem kürretirten Emißär Figyelmessy im Gasthause des Licinus bekannt geworden zu seyn, durh den er einem zu Pesth sich aufhaltenden gewissen *Hatváni*, gewesenenen Honvéd Majors und

derzeitigen Agenten Mak's vorgestellt wurde, welch letzterer zu Bukarest domiziliren soll, und da nach der Aussage Papp's Miachael Stark bei seiner Anwesenheit in Füzes Gyarmath sich dahin äußerte, daß die ihnen vom Auslande zugeschickten und durch die Regierung in Beschlag genommenen Geldern nicht zukämen, daher sie, um ihre politischen Zwecke verfolgen zu können zu rauben gezwungen seyen, jedoch nur dort, wo sie, wenn auch mit Lebensgefahr, größere Summen erbeuten, daß sich ihre Verbündeten auf eine unzählige Zahl erstrecken.

2tens Der Inquisit Martin Hajnik, Tapezierer aus dem Weißprimer Komitate, gibt an, daß er zu Pesth mit einem gewissen Holzhändler Johann Varga, der in der 3 Trommelgaße, in einem 6 fenstrigen gelben Hause parterre rückwärts im Hofe wohne, wohin man zunächst aus der Königsgaße gelangen kann, bekannt sey, sich durch denselben, de er sich *zu den Guerillas* anwerben zu laßen wünschte, aus diesem Behufe zu einer Weibsperson, Namens Maria, geführt ward, die an der untern Donauzeile, vom Salzamte aufwärts, im 3ten oder 4ten Hause, 2ter Stock links seßhaft sey, eine Wittwe, Mutter und auch eine außer dem Hause wohnende Schwester habe; ferner sich erinnere, daß sie mittlerer Statur sey, ein gefärbtes Gesicht und dunkle Haare habe; als besonderes Kennzeichen der Wohnung gibt er an, daß das Gelände an der Stiege dunkelroth gefärbt ist, im Zimmer in der Mitte ein Tisch mit röhlichen Tepichen zugedeckt stehe und mehrere Kupfertische in schwarz politirten Rahmen sah, und, Inquisit, den hierorts inhaftirten Albert Vörös (auch Skrepulsky genannt) dort kennen lernte, der ihm ein Handgeld zu geben versprach. Alle die vorher Genannten gibt er an als im Intereße der ruchlosen Umsturzparthei mitverloflochten, und beruft sich noch außer dem Genannten auf einen gewissen Kulmann, der in Ofen Christinenstadt, Blocksberggaße No 16 wohne mit dem die obberührten Weibspersonen Maria und Mutter auf sehr vertrautem Fuße lebten, und der vormals bei der k. k. Statthalterei bedienstet war, und mit welchem sich Albert Vörös alias Skrepulsky, Pohle und gewesener Honvéd Major, öfters besprachen.

Der 3tens der genannte Albert Vörös sich offen für einen Partheigänger der Revolution bekannt, ferner seine Verbindung mit der oben

erwähnten Mária durch einen Brief begründet, der sich in seinem Portefeuille vorfand, de Untersuchungs Akten zuliegt, und nur den Vertrauten verständlich ist, wo vor einem im guten Zustande befindlichen Geschäfte gesprochen wird, und man manche Taufnahmen der Eingeführten dort angeführt sieht, so erweisen sich sämmtlich inhafftirten Individuen in politischer Hinsicht höchst gefährlich und kompromittirt, welchen allen zu Folge ich es für meine strengste Pflicht hielt, Einer löbl. k. k. Polizei Dir[ektio]n dieß unverzüglich zur Kenntniß zu bringen, und erlaube mir die volle Aufmerksamkeit auf die von den hiesetigen Fatenten bezeichneten in Pest und Ofen wohnenden Mitbetheiligten zu lenken, und zur Ergreifung der nöthigen Maßregeln Behufs der Uiberwachung derselben und der mit ihnen im nächsten Verkehr stehenden Personen im Interesse des A[ll]erhöchsten Dienstes das Ansuchen zu stellen, de die k. k. Gensdarmerie die im Einvernehmen nicht der politischen Behörde im strengsten Geheim und mit der größten Vorsicht die Protokolle verfaßt, und die noch fehlenden genaueren Daten bezüglich der hier angeführten und höchstverdächtigen Personen nebst ihrem rastlosen und feißigen Fürgange nicht vollends gesammelt hat, welch genau erwogenen Erhebungen mit Vorsicht verbunden in einer so wichtigen Angelegenheit bei wenig betrauten Personen viel Schreibereien erheischen, so konnte der vollständig konstatirte Sachbestand Einer löbl. k. k. Polizei Dir[ektio]n gegenwärtig nicht eingesendet werden, dürfte jedoch da mit Eifer und Energie dieser so wichtigen Amtsfunktionen obeliegen wird durch die k. k. Gensdarmerie in den nächsten Tagen betreffenden Orts unterlegt werden.

Gyula am 12. Oktober 852

Julius von Bonyhad m. p.

Másolat

A tekintetes cs. kir. Rendőrigazgatóságnak Pesten

A legmagasabb helyen elfogadott Koordinációs kézikönyv 32. §-a értelmében, amely szerint minden politikai szerv az ehhez hasonló politikai szempontból figyelemreméltó események és történések felmerülé-

sekor köteles a tekintetes cs. kir. Helytartóság elnökségének e magas országos szerv helyén működő cs. kir. Rendőrigazgatóság révén haldéktalanul jelentést tenni, ezért nem késlekedem, hogy a tekintetes cs. kir. Rendőrigazgatóságnak, ahogy már az első felmerült esetben is bátorzkodtam, amennyire az eddigi nyomozás ezt lehetővé teszi számomra, alázatos ügybuzgalommal most is jelentsek.

Múlt hó 27-én a Kondorosi pusztán, nem messze az ottani cs. kir. csendőrlaktanyától, 6 jól felfegyverzett lovas és álarcos rabló a békési vásárról hazatérő mintegy 100 kocsit feltartóztatott és kirabolt. E szomorú események idején gyulai szolgálati helyemtől távol, Gyomán voltam szolgálati ügyben, de amint értesültem a történekről, múlt hó 28-án utasítottam Déry István járási segédtitstet e gonosztevők elfogatására, valamint az idegenforgalom és az akár csak félig gyanús átutazók felügyeletét ellátó személyzet megduplázására, valamint a legszorgalmasabb kutakodásra és éberségre, különösképpen pedig az átkelőhelyek és hidak szigorú őrizetére. E meghozott rendszabályok következtében Mezőberényben az Orosházáról érkező 5 utas, név szerint: Vörös Albert (akit Skrepulszkynak is hívnak) Stark (Erős) Mihály, Hajnik Márton, Szőke Antal és Kapu András, akik bár szabályszerű útlevéllal és vándorkönyvvel voltak ellátva, a hivatalfőnök szemében azzal váltak gyanússá, hogy elmondták: Gyulára szándékoznak menni, de Kőrösladány felé tartottak. Ennek következtében a hivatalfőnök egy lovaspandúrt küldött utánuk levéllel (elfogatási parancssal), aki nyomukba szegődve Kőrösladány felé, majd Szeghalmon keresztül Füzesgyarmatra követte őket, ahol Papp Károly tanítóhoz tértek be, aki hármat közülük egy debreceni iskolaszolga kíséretében forsponttal Derecskére, Bihar megyébe szállíttatott. A pandúr a füzesgyarmati cs. kir. csendőrséget értesítette erről, és a Bihar megyei Furta állomásparancsnoksággal egyetértésben követte a gyanúsítottakat, akiket Derecskén utolért. Mivel pisztolyokat, egy tört és löszert talált náluk, elfogta és Gyulára szállította őket. A két visszamaradottat, akik útjukat Túrkeve felé vették, a cs. kir. csendőrség közvetítésével Ceglédnél szintén elfogták, és őket is Gyulára szállították kihallgatásra.

A cs. kir. csendőr szakasparancsnokság akkor, amikor még nem volt bizonyos, hogy a nevezett egyének valódi rablók, vagy esetleg po-

litikai bűnözők, megkeresett, hogy a lefolytatásra kerülő vizsgálathoz egy politikai biztost nevezek ki. Kötelességemnek tekintetem, hogy nemcsak a helybeli járásbíró bízom meg azonnal, hanem miután ő maga informált arról, hogy a beszállítottak sokkal inkább politikai bűnözők, a tárgy súlyát is mérlegelve, személyesen is részt vettem ebben. A vizsgálat folyamán, ami szerteágazó jellege miatt még távolról sincs lezárva, kiderült, hogy a letartóztatottak nem közönséges rablók, hanem sokkal inkább egy politikai gerillabanda tagjai, akiknek vannak társai és ügynökei Pesten és az örökös tartomány egyéb részeiben is, és akik rendkívül gyanúsak abban, hogy a külföldre szökött rebellekkel és pártosokkal is kapcsolatban állnak. Bennem is felmerült a gyanú, hogy ezek az egyének egy olyan elvetemült társasághoz tartoznak, amely a déli részeken, főleg Csongrád és Csanád megyében rablóként fosztogatnak, és a rabolt pénzeket esetleg politikailag a legbüntetendőbb célok érdekében használják fel, így megerősödve gerillákká válnak. Ugyanis az Algyő melletti rablások és néhány nappal ezelőtt Ráczcsanánánál, ahol mintegy 60 jól *felfegyverzett lovas rabló* gyűlt össze, akik között a vezetők parasztruhákban egyik képzett osztály tagjai voltak, is ezt bizonyítják, annál is inkább, mert az Orosházán fogvatartottak közül egyikük: Győrfi, parasztruhákat és fegyvereket keresett, továbbá az eddigiekből levont tényállás szerint Stark Mihály (Erősnek is hívják), aki állatorvosnak adja ki magát, elmondja, hogy f. év augusztusában Pesten a Licinus-féle vendéglőben megismerkedett Figyelmessy titkos ügynökkel, aki bemutatta a Pesten tartózkodó bizonyos *Hatvani* volt honvédőrnagynak és Makhnak, a jelenlegi ügynöknek, aki állítólag Bukarestben lakik. És mivel Papp Mihály vallomása alapján Stark Füzesgyarmaton azt mondta, hogy a külföldről beküldött pénzeket a kormány lefoglalta és az nem jut a kezükbe, politikai céljaik érdekében kénytelenek rabolni, de csakis ott, ahol, ha életveszéllyel is, de nagyobb összegekhez jutnak, és hogy szövetségeseik megszámlálhatatlan sokasággá nőttek.

Másodszor. A fogoly Hajnik Márton, kárpitos Veszprém megyéből, előadja, hogy Pesten egy bizonyos Varga János fakeskeredővel ismerkedett meg a Dob utca 3-ban, aki egy hat-ablakos sárga ház földszintjén, hátul az udvarban lakik, ahová a legegyszerűbben a Király utcából

lehet eljutni; őt, mivel a *gerillák* közé akart állni, egy Mária nevű nő-személyhez vitte, aki az Aldunasorban lakik, a sóhivaltól felfelé a 3. vagy 4. házban, a második emeleten balra, és akinek özvegy anyja és egy házon kívül lakó nővére is van, aki közepes magasságú, festett arcú és sötét hajú. Különleges ismertetőjelként elmondja, hogy a fal a lépcsőnél sötétpiros színű, a szobában középen asztal áll, vörös terítővel letakarva, és több rézkarcot látott a falakon, fekete politúrozott keretben. A fogoly itt ismerkedett meg az ehelyütt fogvatartott Vörös Alberttel (Skrepulskynak is hívják), aki pénzt ígért neki. Az összes eddig megnevezett személy összefonódott az elvetemült felforgatópárt érdekeivel. A megnevezetteken kívül hivatkozik egy bizonyos Kulmannra, aki Budán a Krisztinavárosban, Blockberg utca 16. sz. alatt lakik, akivel a fentnevezett nő-személyek: Mária és anyja igen bizalmas viszonyban vannak, aki régebben a cs. kir. Helytartóságon szolgált, és akivel a lengyel Vörös Albert alias Skrepulsky volt honvédőrnagy gyakran beszélgetett.

Harmadszor: Mivel nevezett Vörös Albert nyíltan a forradalom hívének vallja magát, Máriával való kapcsolatát egy levéllel igazolja, amit a tárcájában meg is találtak – az már a vizsgálati akták között szerepel –, és csak bizalmasok számára érthető, mert egy jól menő üzletről van szó, és néhány beavatott keresztneve is előfordul benne, így minden letartóztatott személy politikai szempontból igen veszélyes és kompromittált. Mindezek következtében a legszigorúbb kötelességemnek tartottam, hogy a tekintetes cs. kir. Rendőrigazgatóságnak ezt haladéktalanul a tudomására hozzam, és bátorkodom a teljes figyelmét az itteni hírszerző által megnevezett Pesten és Budán lakó résztvevőkre irányítani, hogy ezek, valamint a velük legszorosabb kapcsolatban álló személyek megfigyelésére a szükséges intézkedéseket meghozhassa, és a legmagasabb szolgálat érdekében az eljárást megindíthassa. Mivel a cs. kir. csendőrség, amely a politikai hatósággal egyetértésben a legnagyobb titokban és a legszigorúbb elővigyázatosság mellett fogalmazza meg a jegyzőkönyveket, és a fent nevezett igen gyanús személyekre, valamint fáradhatatlan szorgalommal űzött cselekedeteikre vonatkozóan ezideig a még hiányzó pontos adatokat teljes mértékben nem gyűjtötte össze, és mivel e gondosan megtervezett nyomozás óvatossággal

párosul, és egy ilyen fontos ügy kevés megbízható személynek sok írásbeli munkát ad, ezért a teljes tényállás jelenleg még nem küldhető be a tekintetes cs. kir. Rendőrigazgatósághoz, de az igyekezet és az energia, amely ennek az oly fontos hivatalnak kötelessége, a cs. kir. csendőrség révén az elkövetkező napokban illetékes helyen előterjesztésre kerülhet.

Gyula, 1852. október 12-én.

Bonyhády Gyula s. k.

13/präs. res.

Abschrift
An Eine löbliche k. k. Polizei Direktion
in Pesth

Im Nachhange meines vom 12. d. M. an Eine löb[liche] k. k. Polizei Dir[ektio]n mittels Estaffete zugemittelten Anzeige habe ich die Ehre folgende mittlerweile von den hierorts Inhaftirten entnommenen wichtigen Umstände im Interesse des A[ller]h[öchsten] Dienstes eilends zu berichten:

Der Inquisit Andreas Kapu, vormaliger Diurnist beim Czegléder k. k. Bezirks Commissariats gibt nach vorhergegangenen längeren Lügen an, daß er den im Hafte befindlichen Michael Stark – Erös – auch unter dem Namen Gerebi, Káldori kenne, seine Bekanntschaft in Szele bei dem Herrn Nikolaus Ruttkay machte, wo er sich durch mehrere Monate aufhielt, mit ihm mittlerweile auch in Pesth in ein, zwei oder drei Stock hohen Hause neben dem Salzamte, wohin man aus der Salzgaße seitens der reformierten Kirche gelangen kann, bei einer Dame im 2. Stock links, Namens Potorszka zusammen kam, wo Fatant durch einen Herrn Karl von Kováts, gebürtig aus der Sümegher Gespanschaft, zu selber Zeit aufgeführt ward – in diesem Hause wohnt die Maria, deren Name in meinem gestrigen Berichte so oft vorkommt, die die Tochter der Frau von Potorszky ist, Fatant hörte hier längere Zeit wichtige politische Mittheilungen, die zwischen der öfters benannten Dame und Erös stattfanden, er wurde auch aufgefordert Antheil zu nehmen. Erös wurde gegen ihn vertraulicher und gestand ihm, daß er nicht Erös – Stark – Gerebi – Káldori sey, sondern der Baron Farkas *Kemény* aus Sie-

benbürgen und er von Seite Kossuth's beauftragt wäre, im Königreiche Ungarn einen Landsturm zu organisieren, und zu diesem Behufe die nöthigen Verzweigungen zu bestimmen und auszuarbeiten, und alles dieß ehestens zu vollenden, damit bei nächstfolgender Ankunft Kossuth's der an seiner Seite 200.000 Franzosen hat, alles schlagfertig sey; er benannte ihm ferner zur Organisierung bestimmte Personen, namentlich den Gutsbesitzer Emerich Madács im Csesznye [!] in der Neograder Gespanschaft, Johann Himko [!] in Losoncz, Emerich Lipcsei und Michael Ürményi in Tisza Füred; ferner könne er mit Bestimmtheit sagen, daß die Frau von Potorszky und die Frau von Csepcsányi geborne Szemere, mit den Emißären verflochten seyen – zur Begründung seiner Aussage, daß der Inquisit Stark – Erös wirklich B[ar]on Farkas Keményi [!] sey gibt er vor, daß er ihn im Hotel zu Königin von England mit zwei Herren aus Siebenbürgen Namens Dominik Pálffy und Farkas Kenderesy bei einem Tische speisen sah, wo sich Stark – Erös um die Verhältnisse seiner Familie von den benannten erkundigte, und bei einer anderen Gelegenheit zwei Briefe auch nach Siebenbürgen in seiner Gegenwart abgesendet habe, einen Brief angeblich an seine Schwägerin Susanne Köblös nagy Magyar Bretsány, den zweiten an seinen Schwager Nikolaus Köblös nach Karlsburg; der Inquisit gesteht ferner, daß der unter dem Namen Vörös verhaftete nicht so, auch nicht Skretulzky sondern Ostruczky heiße, und ein pohlischer Emigrant sey, der bei der Frau von Potorszky 6 Wochen lang als Kranker gepflegt wurde.

Star – Erös – nach der Aussage des Inquisiten Kapu Baron Farkas Kemény, läugnet alles bezüglich seiner Person, und bekräftiget daß er Erös heiße – bekennt mit *Figyelmessy und Hatvani* gesprochen zu haben, die ihm mittheilten, daß sie in ihrer Consignation *64 Tausend Anhänger* Kossuth's hier im Lande bezeichnet haben, die beim Einbruche der Revolution, die bevorstehet, schlagfertig sind.

Die Protokolle werden hierorts heute geschlossen, und die Inhaftirten mit nächsten einem k. k. Kriegsgerichte zu Großwardein übergeben.

Gyula am 13. Oktober 852.

Der k. k. Komitatsvorstand für Békés
Julius von Bonyhád m. p.

13/präs. res.

Másolat
A tekintetes kir. Rendőrigazgatóságnak
Pesten

A f. hó 12-én kelt és a tekintetes cs. kir. Rendőrigazgatóságnak gyorsfutárral küldött jelentésem függelékeképpen az itt fogvatartottaktól időközben megtudott fontos körülményekről a legmagasabb szolgálat érdekében bátorkodom sürgős jelentést tenni.

Kapu András vádlott, azelőtt írnok a ceglédi cs. kir. járásbírósnál, hosszabb tagadás után bevallja, hogy a fogvatartott Stark (Erős) Mihályt Gerebi, Káldori néven is ismeri, Ruttkay Miklósnál ismerkedett meg vele [Tápió-]Szelén, ahol több hónapon át tartózkodott; vele Pesten is összejött egy két- vagy háromemeletes házban a sóhivatal mellett, ahová a Só utcából a református templom oldalából lehetett eljutni, a második emeleten balra egy Potorszka nevű hölgnél, ahol ugyanakkor a sümegi járásból való Kovács Károly bemutatta az ügynököt. Ebben a házban lakik az a Mária, akinek a neve a tegnapi jelentésben oly gyakran előfordul, és aki Potorszka asszony lánya. Az ügynök hosszabb időn keresztül fontos politikai közléseket hallott a gyakran emlegetett hölgy és Erős közötti beszélgetés során, és őt is felkérték az abban való részvételre. Erős bizalmas lett hozzá, és bevallotta, ő nem Erős, Stark, Gerebi, Káldori, hanem báró *Kemény Farkas* Erdélyből; Kossuth megbízta, hogy a Magyar Királyságban népfelkelést szervezzen, ennek érdekében szervezze meg és hozza létre a szükséges hálózatokat, és ezt a munkát minél hamarabb fejezze be, hogy Kossuth közeljövőben esedékes hazajövetelekor, oldalán 200.000 franciával, minden működőképes legyen; továbbá megnevezte a szervezésre meghatározott személyeket, név szerint Madách Imrét Csesztvéről, Nógrád megyéből, Hinkó Jánost Losoncra, Lipcsei Imrét és Ürményi Mihályt Tiszafüredről. Nagy bizonyossággal állíthatja továbbá, hogy Potorszky asszony és Csepcsányiné, Szemere lány, kapcsolatban áll a titkos ügynökökkel. Ama vallomásának igazolására, hogy a vádlott Stark–Erős valóban báró Kemény Farkas, elmondja, hogy az Angol Királynőhöz címzett szállodában két erdélyi úrral: Pálffy Domokossal és Kenderesy

Farkassal látta egy asztalnál étkezni, ahol Stark–Erős a nevezettektől családja körülményei iránt érdeklődött; egy másik alkalommal két levelet is adott fel a jelenlétében, egyiket sógornőjének, Köblös Zsuzsannának Magyarbrestyánba, a másikat sógorának, Köblös Miklósnak Gyulafehérvárra. A vádlott továbbá azt vallja, hogy a Vörös néven tartóztatottat nem így, nem is Skretulszkynak, hanem Ostruczskynak hívják, lengyel emigráns, akit Potorszki asszony hat hétig ápolt betegként.

Stark–Erős Kapu vádlott vallomása szerint báró Kemény Farkas, mindent tagad, ami személyére vonatkozik, és megerősíti, hogy Erősnek hívják. Bevallja azonban, hogy *Figyelmessyvel* és *Hatvanival* beszélt, akik közölték vele, hogy kimutatásukban *64 ezer Kossuth-hívőt* tartanak nyilván, akik a forradalom kitörésekor, amely várható, harcra készek.

A jegyzőkönyvek ehelyütt ma lezárásra kerülnek, a letartóztatottakat a közeljövőben átadják a nagyváradi cs. kir. Haditörvényszéknek.

Gyula, 1852. október 13-án.

Bonyhády Gyula s. k.
Békés megyei cs. kir. előljáró

2. JELENTÉS BÁRÓ KEMÉNY FARKAS ELFOGÁSÁRÓL. BÉCS, 1852. OKT. 18.

No 827/B. M. – 848/B. M.

A[ll]er u[ntertänigster] Vortrag über die Aufgreifung des
Inh[aftierten] Flüchtlings und Guerillen-Bandenführers Baron
Farkas Kemény

Wien, am 18. Okt. 1852.

A[ll]er g[nädigster] Herr!

Schon seit längerer Zeit wurde von den Vertrauensorganen der kais[erlichen] Regierung und zwar mit immer größerer Bestimmtheit dara-

uf hingewiesen, daß die Räuberbanden in Ungarn mehr politische Zwecke, als jene der Raubsucht verfolgen.

Es sind mehrere Emissäre, darunter der berühmte Figyelmessy (Philip Markus) zur Zeit der Revolution Honvéd-Rittermeister, nahmhaft gemacht worden, deren Aufgabe es ist, die Räuberbanden zu organisieren, und erst in jüngster Zeit ist mir die Mittheilung gemacht worden, daß die Revolutionspartei in den Städten, namentlich zu Pest-Ofen junge Leute gegen Handgeld für Guerilla's anwerben. Diese Angaben deuteten auf eine einzige Verbindung der Führer der Räuberbanden mit jenen Personen hin, welche die Fäden der in Siebenbürgen und Ungarn aufgedeckten Conspiration in ihren Händen hatten, und es wurde weiter noch behauptet, daß die Räuber bey angesehenen vermöglichen Gutsbesitzern Schutz und Unterkunft fänden.

Es ist uns durch Zuthun des Oberlieutenants Schön [?] und den Bemühungen der Gens[darmerie der] Czegleder Gespannschaft [gelungen] fünf des Raubens verdächtige Personen, nebst mehreren Individuen anzuhalten, welche eines Einverständnisses mit den ersteren beizüchtigt erschienen, und unter welchen ein Verwandter und Vertheidiger Kossuth's, der Feldmesser Mikulay Feri besonders genannt zu werden verdient. Durch die Aussagen der Arrestanten werden die im staatspolitischen Wege erlangten Mittheilungen vollkommen bestätigt.

Die Rädelsführer bey welchem Waffen und Munition vorgefunden wurden, nannten sich bey ihrer ersten Vernehmung: Albert Vörös (auch Skrepulsky), Michael Stark (Erós), Martin Hajnik, Anton Szökő [!] und Andreas Kapu.

Durch die Geständnisse des Kapu ergab sich jedoch bald, daß Erös-Stark auch unter dem Namen Gerebi, Káldori der Inh[aftierte] Flüchtling Baron Farkas Kemény ist, welcher, wie er dem Kapu selbst vertraute, von Kossuth den Auftrag erhalten hat, den Landsturm in Ungarn zu organisieren. Durch Kapu's Aussage ist ferner dargethan, daß Kemény mit mehreren Gutsbesitzern in Verbindung stehe, welche für gleiche Zwecke wirken. Kapu hat als solcher den Emerich Madács in Csernye [!] einen Hinko in Losoncz, einen Lipcsey und den Michael Ürményi in Tisza-Füred nahmhaft gemacht.

Nach Kapu's Aussage ist Vörös ein polnischer Inh[aftierter] Flüchtling, Namens Osztics. [?] Ich vermuthe, daß derselbe identisch ist mit dem Polen Ostrowsky, auf welchen wiederholt in vertraulichen Notizen hingewiesen wurde. Er selbst hat keinen Anstand genommen, als einen Parteigänger Kossuth's sich offen zu bekennen.

Vörös, Ostruczki (Ostrowski) kommt unter dem Namen Neumann Kálmán und Aladár vor und soll seiner einen Angabe nach, der Sohn des russ[isch]polnischen Starosten Skrzetuski seyn, welcher an der In-surrection des Jahres 1831 als Oberst sich betheiligte hatte.

Erös oda Kemény, welcher seinen Namen und Stand hartwüridig verläugnet, will, seiner Aussage nach, in Pesth von dem Inh[aftierten] Flüchtlinge und jenem Honvéd-Major Hatvány: [!] einem Agenten Mailath's [?] Hochverratsprozesse als Urheber der neuen Conspiration eine so hervorragende Rolle spielt, und von dem Emissär Figyelmessy in Dem Gasthause des Licinus zu Pesth für die Guerilla's angeworben worden seyn. Auf dieses Gasthaus wurde wiederholt als der Sammelpunkt der Umsturz männer hingewiesen.

Aus den Aussagen Aller deren geht unzweifelhaft hervor, daß in Pesth die Werbung für die Räuber und Guerillabanden von Personen, welche in polit[ischer] Beziehung höchst bedenklich sind, und mit einem Aufwande bedeutender Geldmittel betrieben werden.

Als die dabey betheiligten Personen, welche in polit[ischer] Beziehung höchst bedenklich sind, und mit einem Aufwande bedeutender Geldmittel betrieben werden.

Als die dabey betheiligten Personen sind bis nun: Frau von Podhorska, Anna von Csepészányi (geb. Szemere), Karl von Kováts (aus dem Sümegher Comitate), Nikolaus Ruttkay (aus Szele), Holzhändler Varga, und Hauseigenthümer Jakob Kulmann (ehemaliger Beamter) bezeichnet worden.

Dieser Letztere stellt, nach den uns vorliegenden confidentiellen Notizen die Verbindung mit den Coryphäern der ungar[ischen] Revolutionspartei her. Bei Podhorska, Csepészányi und im Kulmann'schen Hause kamen Anwerbungen vor, zu welchem die übrigen Personen, mehr oder minder beitrugen. Kulmann, noch mehr aber ein vertrauter Freund derselben: Joseph Németh, stehen der Familie Kossuth, Meszlé-

nyi, Ruttkay sehre nahe, gaben jeder Zeit ihre Symphathien für die Sache Kossuth's kund, und wurden bis zur Abtransportierung der Kossuth'schen Familie stets in der Familienkreise gern [...] erwiesen, und nun gar nicht mehr zu bezweifeln, daß Németh, Kulman der conspirativen Verbindung angehören, welche von der Meszlényi und von Karl Juhbal mit einem Kreise ergebner Werkzeuge wie die genannten, angesponnen und geleitet wurde, und die ohne Zweifel das geheime Revolutions Comité in Pest bildeten, auf das so oft von den Vertrauenspersonen der kais[erlichen] Reg[ierung] hingewiesen wurde während es bis nun nicht gelingen wollte, den Bestand derselben zu constatiren.

Die Arretierung Kemény's und Consorten ist unzweifelhaft ein wichtiges Ereigniß, an das ich die Hoffnung der völligen Aufdeckung der weitverzweigten und tiefwurzelnden Conspiration, wie der Zerstörung des so gefährlichen Räuberwesens, das nun als eine revol[utionäre] milit[ärische] Organisation sich darstellt, knüpfe.

Ich erlaube mir Eu[re Gnade] von diesem Ergebnisse mit den a[ller] u[ntertänigsten] Beifügen in Kenntniß zu setzen, daß alle Hinleitungen getroffen sind, um den Erfolg der Untersuchung zu sichern.

No 827/B. M. – 848/B. M.

Legalázatosabb jelentés a szökevény, de már letartóztatott báró Kemény Farkas gerilla-bandavezér elfogásáról

Bécs, 1852. október 18-án

Legkegyelmesebb Uram!

A császári kormányzat bizalmas szervei már hosszabb ideje rámutattak, és pedig egyre nagyobb bizonyossággal, hogy a magyarországi rablóbandák inkább politikai, mintsem rablási célokat követnek.

Megneveztek több ügynököt, köztük az elvetemült Figyelmessyt (Márkus Fülöp), aki a forradalom idején honvéd huszárkapitány volt, akinek feladata a rablóbandák megszervezése. Csak a közelmúltban jutott el hozzám az a közlés, hogy a forradalmi párt a városokban, neve-

zetesen Pest-Budán, fizetés ellenében fiatal férfiakat gerillákká szervez. Ezek az adatok a rablóbandák vezéreinek olyan személyekkel való kapcsolatára utalnak, akiknek kezében az Erdélyben és Magyarországon felfedett konspiráció szálai összefutnak; továbbá megállapítást nyert, hogy a rablók tekintélyes, vagyonos földbirtokosoknál védelmet és menedéket találnak.

Schön [?] alezredes közreműködése és a ceglédi járási csendőrség igyekezete révén sikeresen feltartóztattunk 5 rablóval gyanúsítható személyt több más egyénnel együtt, akik a fentiekkel való egyetértéssel gyanúsíthatók, és akik között Kossuth egyik rokonát és védelmezőjét, Mikulay Feri földmérőt külön ki kell emelnünk. A foglyok vallomása által az állampolitikai úton beszerzett értesülések tökéletes bizonyítást nyernek.

A főkolompokok, akiknél fegyvereket és lőszert találtunk, első kihallgatásukkor Vörös Albert (Skrepulszky), Stark (Erős) Mihály, Hajnik Márton, Szőke Antal és Kapu András néven mutatkoztak be.

Kapu vallomásából hamarosan kiderült, hogy Erős–Stark, Gerebi, Káldori a szökevény, de már elfogott báró Kemény Farkas, akit, ahogy Kapunak bizalmasan elmondta, Kossuth azzal bízott meg, hogy Magyarországon népfelkelést szervezzen. Kapu vallomásából továbbá kiderült, hogy Kemény több földbirtokossal is kapcsolatban áll, akik hasonló célokért küzdenek. Kapu megnevezte ezek közül Madách Imrét Csesztvéről, egy bizonyos Hinkót Losoncról, Lipcseyt és Ürményi Mihályt Tiszafüredről.

Kapu vallomása szerint Vörös egy szökevény, de már elfogott lengyel, név szerint Osztics. Úgy vélem, ő azonos azzal a lengyel Osztrovszkyval, akire bizalmas jegyzetekben ismételtelen rámutattak. Ő nem vallotta magát nyíltan Kossuth követőjének.

Vörös–Osztrovszki előfordul Neumann, Kálmán és Aladár néven is, saját bevallása szerint annak a lengyel–orosz Skrzetulszki sztarosztának a fia, aki az 1831. évi felkelésben ezredesként vett részt.

Erős vagy Kemény, aki nevét és rangját makacsul tagadja, vallomásában elmondja, hogy állítólag a szökevény, de már elfogott Hatvani honvédőrnagy – aki Majláth ügynök felségárulási perében az új összeküvés felbujtójaként kimagasló szerepet játszik –, valamint Figyel-

messy ügynök Pesten a Licinus-féle vendéglőben beszervezte a gerillák közé. Erre a vendéglőre mint a felforgatók találkahelyére ismételten rámutattak.

Mindezen személyek vallomásából kétségkívül következik, hogy Pesten a rabló- és gerillabandák szervezését olyan személyek végzik, akik politikailag igen kétesek és egyben jelentős pénzeszközökkel rendelkeznek.

Az ebben résztvevő személyek, akiket megemlítettek: Podhorszka asszony, Csepcsányi Anna (Szemere-lány), Kovács Károly (Sümegegyéből), Ruttkay Miklós (Szeléről), a fakereskedő Varga és a háztulajdonos Kulmann Jakab (azelőtt hivatalnok).

Ez utóbbi, bizalmas feljegyzéseink alapján, kapcsolatban áll a magyar forradalmi párt korifeusaival. A Podhorszka-, Csepcsányi- és Kulmann-féle házban történtek a beszervezések, amelyhez a következő személyek is többé-kevésbé hozzájárultak: Kulmann, sokkal inkább pedig egy bizalmas barátja, Németh József, akik a Kossuth, Meszlényi, Ruttkay családokhoz igen közel állnak, és minden időben kimutatták Kossuth ügye iránti szimpátiájukat, és a Kossuth család elszállításáig abban a családi körben szívesen mutatkoztak. Nincs kétség már afelől, hogy Németh és Kulmann tagjai ama konspirációs szervezetnek, amelyre a császári kormányzat bizalmi emberei oly gyakran rámutattak, csak eddig nem sikerült annak állományát meghatározni.

Kemény és társainak bebörtönzése kétségkívül fontos esemény, amelyhez azt a reményt fűzöm, hogy a szerteágazó, mélyen gyökerező konspiráció teljes mértékben feltárható lesz, akár csak a veszélyes rablóügy felszámolása, amely forradalmi-katonai szervezetnek mutatkozik.

Bátorkodom mindezen eseményekkel kapcsolatban még a legalázatosabban az Ön tudomására hozni, minden előkészület megtörtént, hogy a vizsgálat sikerrel járjon.

3. PEST-BUDA RENDŐRFŐNÖKÉNEK JELENTÉSE. BUDA, 1852. OKT. 20.

Zahl 2689/Pr.

N: 874/prs/852

Euer Excellenz!

Wie Euerer Excellenz bereits im Wege des hiesigen hohen Militair- und Civil-Gouvernements zur hohen Kenntniß gebracht worden ist, wurden durch die Einleitung des Bekeser Comitats-Vorstandes zu Gyula in Mezö Berény unweit Gyula 5 von Oroszhaza kommende Reisende nämlich die angeblichen 1. Albert *Vörös* auch *Skrepulsky* genannt, 2. Michael *Stark* genannt Erös, 3. Martin *Hajnik* 4. Anton *Szekő* [!] und 5. Andreas *Kapu* aufgegriffen und bei ihnen Pistolen, 1 Dolch nebst Muniton vorgefunden. Dieselben gehören nach ihnen in Gyula gemachten Aussagen einer weit verzweigten Guerillabande an, welche sowohl in Pesth als auch in anderen Städten Ungarns ihre Mitglieder hat.

Die ersten Aussagen erwähnen auch einer sichern *Podhorszky* und eines Holzhändlers Namens Johann *Varga* welche in Pesth die Aufnahme zu den Guerillas besorgen sollen und eines gewissen *Kollmann*, wo sie zusammen zu kommen pflegen.

In Folge dieser vom Gyulaer Comitats Vorstande gemachten Anzeige wurde die Polizei-Direction von Seite des hiesigen hohen Militär- und Zivil-Gouvernements beauftragt, die unterziehen und zugeleich anher eröffnet, daß die in Gyula wohnhaften Mitglieder der Guerillabande zur Untersuchung an das hiesige Kriegsgericht eingeliefert werden.

Durch die von hier aus gepflogenen Erhebungen hat es sich herausgestellt, daß *Podhorszky* in politischer Beziehung sehr bedenklich sey und mit den in Gyula Verhafteten in Verbindung stehen dürfte.

Es wurde daher bei ihr eine Hausrevision vorgenommen mehrere Gedichte revolutionären Inhaltes vorgefunden und sie selbst in Haft gebracht.

Die *Podhorszky* ist gebürtig aus Arad, 22 Jahre alt, katholisch, ledig, Tochter des gewesenen gefährlichen Forray'schen Güter-Inspektors *Podhorszky*. Sie wohnt mit ihrer Mutter an der untern Donau Zeile Nr

33, und gestand nach eindringlicher Behandlung, daß sie im Monate Juni oder Juli 1. J. auf Empfehlung einer Freundin, einen gewissen *Aladár* zu sich aufgenommen, der ihr eine Abschrift in deutscher Sprache verfaßten Briefes, den er von *Kossuth* erhalten zu haben vorgab, gegeben habe. – In diesem Briefe hat nämlich *Kossuth* aufgefordert, Guerillabanden zu bilden und sich in die Gebirge gegen Matra zu ziehen. Gegen Ende August werde *Kossuth* mit einer großen Macht in das Land einbrechen, bis dahin sollen sie sich erhalten wie sie können.

Aladár habe hierauf den genannten *Varga* bei ihr aufgeführt. Bei *Varga* sei die Anwerbung geschehen und wie sie vernommen habe mehrere junge Leute geworben worden. Auch habe man ihr erzählt, daß nach Verhaftnahme des flüchtigen *Nagy*, der das Haupt aller *Guerillas* gewesen, ein gewisser *Mikulay* zu seinem Nachfolger bestimmt worden sei.

Die Aussagen der *Podhorszky* sind deßhalb von großer Wichtigkeit, weil sie mit den Aussagen der in Gyula Verhafteten im Wesentlichen übereinstimmen und keinen Zweifel über das Bestehen politischer Guerillabanden übrig lassen.

Da die *Podhorszky* auch mit dem gewesenen, entlassenen Beamten Jakob *Ludwig Kulmann*, der in politischer Beziehung samt seiner Gattin im üblen Geruche steht und in dem Schreiben des Gyulaer Comitats-Vorstandes auch als derjenige genannt wird, bei dem sich die Guerilla-Mitglieder zu versammeln pflegen, so wurde in seiner Wohnung gleichfalls eine Revision vorgenommen und in derselben der Guerilla *János Varga*, der seit längerer Zeit Honvéd-Major und Auskultant beim hiesigen k. k. Distrikts Obergerichte und *Josef Frank* Erzieher 3er gewesener Honved betreten und verwahrt.

Bei *Kulmann* wurde bei 8000 fr. in Silbergeld, dann Silbereffekten vorgefunden, was vielleicht mit den Raubthaten in Verbindung sein dürfte. Der Bekannte *Németh* Josef wurde ebenfalls heute eingezogen und in Verwahrung genommen. Auch *Kulmann* und seine Gattin wurden verhaftet.

Der genannte *Mikulay* wurde über Requisition des Gyulaer Gensdarmrie-Flügel-Commando's von der Polizei hier aufgegriffen und vor mehreren Tagen nach Gyula eskortiert.

Nach dem hierörtlichen Dafürhalten dürfte der in Jász Berény verhaftete Albert *Vörös* auch Skrepulsky genannt mit dem fraglichen *Aladár* identisch sein, weil einer der Mitverhafteten in Gyula ausgesagt hat, *Vörös* habe weder diesen Namen noch heiße er *Skrepulsky*, sondern *Osztruszki*.

Nun aber hat die *Podhorszky* angegeben, daß *Aladár* auch *Osztruszky* heiße. Daher die Vermuthung, daß der verhaftete *Vörös* der frahliche *Aladár* sein dürfte, was sobald die Einlieferung erfolgt, wird constatirt werden können. –

Pesth, am 20. oktober 852.

Protmann

Nr 2689/Pr.

Nr: 874/prs/852

Excellenciás Uram!

Mint Excellenciádnak már a helybeli tekintetes Katonai és Polgári Kormányzóság is magas tudomására hozta, Gyulán a Békés megyei előljáró által tett előkészületek révén Mezöberényben, nem messze Gyulától, elfogtak 5 Orosháza felöl érkező utast, név szerint az állítólagos 1. *Vörös* Albertet, akit Skrepulskynak is hívnak, 2. *Stark* Mihályt, Erösnek is nevezik, 3. *Hajnik* Mártont, 4. *Szöke* Antalt és 5. *Kapu* Andrást, akiknél pisztolyokat, egy tört és löszert találtak. Gyulán tett vallo-másuk alapján nevezettek egy szerteágazó gerillabanda tagjai, amely Pesten és Magyarország egyéb városaiban is rendelkezik tagokkal.

Az első vallomások emlitenek egy bizonyos nőt, *Podhorszkyt* és egy fakereskedőt, név szerint *Varga* Jánost, akik állítólag Pesten gondoskodnak gerillák felvételéről, valamint egy bizonyos *Kulmann*t, akinél összejöveteleket szoktak tartani.

A gyulai megyei előljáró jelentése következtében a helybeli magas Katonai és Polgári Kormányzóság megbízta a Rendörigazgatóságot a fentnevezett, és minden bizonnyal itt tartózkodó személyek sürgös felügyelet alá vonásával, egyben közölték velünk, hogy a Gyulán lakó gerillatagok vizsgálat céljából a helybeli hadbírószágra kerülnek majd be-
szállításra.

A helyben lefolytatott vizsgálatok során kiderült, hogy *Podhorszky* politikailag igen veszélyes, és kapcsolatban állhat a Gyulán letartóztatottakkal.

Ezért házkutatást rendeltünk el nála, és mivel több forradalmi tartalmú verset találtunk, letartóztattuk.

Podhorszky Aradon született, 22 éves, katolikus, hajadon, a veszélyes *Podhorszky*nak, a *Forray*-birtok volt felügyelőjének a lánya. Anyjával együtt az *Aldunászor* 33 sz. alatt lakik. Nyomatékos vallatás után bevallotta, hogy f. év június vagy július hónapban egyik barátnője ajánlására magához vett egy bizonyos *Aladárt*, aki elmondta: egy *Kossuth-tól* kapott levéllel rendelkezik, amit másolatban átadott neki. – Ebben a levélben ugyanis *Kossuth* gerillabandák szervezésére szólít fel és arra, hogy a *Mátra* hegység irányába vonuljanak, amíg *Kossuth* augusztus vége felé nagy erővel betör az országba, addig tartsák magukat, ahogy lehet.

Ezután *Aladár* a fent nevezett *Vargát* bemutatta neki. A szervezés *Vargánál* történt, és ahogy értesült, több fiatalember csatlakozott. Azt is elmesélték neki, hogy a szökésben lévő *Nagy* letartóztatása után, *aki az összes gerilla vezére volt*, egy bizonyos *Mikulayt* nevezték ki utódjának.

Podhorszky vallomásai azért nagy jelentőségűek, mert a Gyulán letartóztatottak vallomásaival lényegében azonosak, és nem hagynak kétséget a politikai gerillabandák létezésére felől.

Mivel *Podhorszky* kapcsolatban áll *Kulmann Lajos Jakab* volt és elbocsátott hivatalnokkal is, aki a feleségével együtt politikailag szintén igen gyanús és akit a gyulai megyei elöljáró írásában is úgy említ, mint akinél gerillatagok találkoznak, így lakásában szintén házkutatást rendeltünk el. Ott elfogtuk és őrizetbe vettük a hosszabb ideje már keresett *Varga János* gerillát, majd *Breznay Istvánt* a *Kossuth*-rokont, *Darabant* Ágost volt honvéd-őrnagyot és bírósági gyakornokot a helybeli cs. kir. kerületi főbíróságon, valamint *Frank Józsefet*, három volt honvéd nevelőjét.

Kulmann-nál találtunk 8000 ezüstforintot és ezüsttárgyakat, ami esetleg a rablásokkal lehet összefüggésben. A közismert *Németh Józse-*

fet is letartóztattuk ma és őrizetbe vettük. *Kulmann*t és nejét is letartóztattuk.

A rendőrség elfogta a fentnevezett *Mikulayt* a gyulai csendőr szakaszparancsnokság megkeresésére, és több nappal ezelőtt Gyulára szállította.

Az itteni vélemények szerint a Jászberényben letartóztatott *Vörös Albert*, akit *Skrepulszky*nek is hívnak, a kérdéses *Aladárral* lehet azonos, mert az egyik gyulai letartóztatott azt vallotta, *Vörösnek* nem ez a neve, nem is *Skrepulszky*nek, hanem *Osztroloczky*nek hívják.

Most viszont *Podhorszky* mondta azt, hogy *Aladárt* is *Osztroloczky*nek hívják. Ezért következtetünk arra, hogy a letartóztatott *Vörös* a kérdéses *Aladár* lehet; amint a beszállítása megtörténik, ez megállapítható lehet.

Pest, 1852. október 20-án

Protmann

4. A NAGYVÁRADI ÉS A KASSAI CSENDŐREZRED JELENTÉSÉNEK TOVÁBBÍTÁSA A CSENDŐRSÉG FŐFELÜGYELET RÉSZÉRE. BÉCS, 1852. NOV. 16.

No 1108/BM I.

An die kk. Gend[armerie] General-Inspection

Wien am 16. Nov. 1852

In der Anlage wird der g[ezeichneten] Gendarmerie General-Inspection] ein Bericht des Commando's des 7. Gend[armerie] Reg[iments] über die, eine Verbindung mit den Guerillas verdächtigen Individuen: Hinkó János, Emerich Madács zum Amtsgebrauche abgetreten.

Abschrift zurück zubehalten. Feit St.

No 1108/BM I.

A cs. kir. Csendőrség

Főfelügyelete részére

Bécs, 1852. november 16-án

A mellékletben átadjuk a fent nevezett Csendőrség Főfelügyelete részére a 7. csendőrezred parancsnokságának a gerillákkal való kap-

lattal gyanúsított személyekre: Hinkó Jánosra és Madách Imrére vonatkozó jelentést szolgálati használatra.
Másolat visszatartandó. Feit St.

Abschrift

No 342/präs. **k. k. 7. Gend[admerie] Regiment**

An Se[ine] Excellenz den k. k. Herrn Feldmarschall
Lieutenant Gendarmerie General Inspektor und Chef
der Obersten Polizei Behörde: Joh[ann] Kempen von
Fichtenstamm

in
Wien.

Großwardein 2ter November 852.

Im Nachhange zum präsidial Berichte des diesseitigen 3ten Flügel Commandos vom 15ten pr. No 1012. wird Eurer Excellenz anliegend der vom k. k. 5ten Gendarmerie Regiment auf eine hieraus unteren 17ten v. M. dies bezüglich gemachte Mittheilung, anher gerichtete präsidial Zuschrift No 343. vom 28. v. M. nach welcher der in dieser Angelegenheit verwickelte Hinkó János in Folge einer Hausrevision wegen Besitz verbotener Schriften und revolutionären Geldmittel den Preßburger Kriegsgericht eingeliefert wurde; bei dem Emerich Madács aber deshalb keine Hausuntersuchung eingeleitet werden konnte, weil selber beim genannten Gerichte, bereits in Untersuchung steht, – zur hochgeigeten Kenntnißname ehrfurchtsvoll überreicht.

Mangelberger mp. Oberstltm.

Másolat

No 342/präs.

Cs. kir 7. Csendőrezred

Johann Kempen von Fichtenstamm altábornagy, a
Csendőrség főfelügyelője, a legfelső Rendőrhatalóság
főnöke őexcellenciája részére

Bécsben.

Nagyvárad, 1852. november 2^{án}

Az itteni 3. szakaszparancsnokság 15-én kelt No 1012. präs. elnöki jelentés csatolmányában Excellenciádnak magas tudomásulvétel céljából tiszteletteljesen mellékeljük a cs. kir. 5. csendőrezrednek a múlt hó 28-án kelt No 343. alatti, erre az ügyre vonatkozó közleményét, amit múlt hó 17-én kelt közleményünkre válaszképpen küldött, és amelynek értelmében az ebbe az ügybe keveredett Hinkó Jánost egy házkutatás során talált tiltott iratok és forradalmi pénzek birtoklása miatt a Pozsonyi Haditörvényszékre szállították. Madách Imrénél azért nem tartható házkutatás, mivel ő már a nevezett haditörvényszéken vizsgálat alatt áll.

Mangelberg s. k. alezredes

Abschrift

No 343/präs.

K. K. 7. Gend[admerie] Regiment

An
das k. k. löbl[iche] Gendarmerie
Reiments-Commando
zu

Großwardein

Kaschau, 28ster October 1852.

Bei dem Umstande, als man aus dem mit geehrter Zuschrift vom 17ten d. Mts. No 282/präs. gemittelten abschriftigen Berichte des jen-

seitigen 3ten Flügel Commandos entnommen hat, daß die hierin genannten Madacs Imre aus Csesztve und Hinkó János aus Losoncz, bei der in Organisation begriffenen Volksaufstandes-Bande eine Hauptrolle spielen, auch der bereits verhaftete Mihály Stark bei letzterem längere Zeit zugebracht habe, so hat man bei den obgenannten vorchriftsmäßige Hausdurchsuchungen veranlaßt. –

Der dießfalls vom exmittirten Herrn Lieutenant Szerdahelyi erstattete Bericht lautet [...] daß bei dem Hinkó János in einem verborgenen Schranke 487 f 30 k in Kossuthnoten ferner in einem Kasten Exemplarien des verpönten Werkes: Marczius Tizenötödik Klapkas Memorien vom Jahr 1850. vorgefunden und confiscirt, sofort sammt dem Besitzer an das k. k. Kriegsgerichte nach Preßburg eingeliefert wurden.

Bei dem Emerich Madács dagegen konnte aus Ursache als selber wegen Unterstandgabe an einen gewissen Emerich für Reitner [!], recte [!] Rákoczy, bereits beim befragten Gericht in Untersuchung steht, keine Visitation vorgenommen werden, welches dem löbl. Reg[imen]ts-Commando zur weiteren gefälligen Verständigung der Untersuchung Behörden, dienstfreundlich zugetheilt wird.

Gabbe mp. Oberstlt.

Másolat

No 343/präs.

Cs. kir. Csendőrezred

A

tekintetes cs. kir. Csendőrezred
részére

Nagyváradon

Kassa, 1852. október 28^{án}

Abból a körülményből kiindulva, hogy a túloldali 3. szakaszparancsnokság f. hó 17-én kelt 282/präs alatt küldött tiszteletteljes jelentésének másolatából megtudtuk, hogy nevezett Madách Imre Csesztvéről és Hinkó János Losoncraól egy népfelkelő banda folyamatban lévő szervezésében főszerepet játszik, a már letartóztatásban lévő Stark Mi-

hály pedig az utóbbinál hosszabb időt töltött, így a fent nevezetteknel szabályszerű házkutatást rendeltünk el.

A kiküldött Szerdahelyi hadnagy erre vonatkozó jelentése szerint Hinkó Jánosnál egy rejtett szekrényben 487 f. 30 kr. Kossuth-bankót találtak, továbbá egy ládában a „Március Tizenötödike” példányait, Klapka memoárjait 1850-ből; mindezeket elkobozták és a tulajdonossal együtt a Pozsonyi Cs. Kir. Haditörvényszékre szállították.

Madách Imrénél ezzel szemben azon okból, hogy egy bizonyos Reitner Imrének [!], valójában Rákóczynak menedéket adott, és már a nevezett a törvényszéken vizsgálat alatt áll, házkutatás nem volt tartható. E körülményt a tekintetes ezredparancsnokságnak a további vizsgálati szervek szíves tájékoztatása céljából szolgálatkészséggel közöljük.

Gabbe s. k. alezredes

5. AZ INFORMÁCIÓS IRODA FELJEGYZÉSE MADÁCHRÓL. BÉCS, 1853.

1853.

Neograder C[omitat]

v. Madách Emerich,

aus Stregova, 33 J. alt, kath[olisch] verheir[atet] vormalis Comitatsbeamter, ein ansehnlicher Gutsbesitzer, im Haße gegen die a[ll]er[h]öchste] Regierung erzogen, soll steckbrieflich verfolgter Individuen Unterstand gegeben haben, und dieserhalb dem Kriegsgerichte in Preßburg zur Untersuchung übergeben, ist im Verdachte mit der Emigration in Verbindung zu stehen.

Informationsbureau
Harter [?], M.

1853.

Nógrád vármegye

Madách Imre,

Sztregováról, 33 éves, katolikus, házas, azelőtt vármegyei hivatalnok, tekintélyes földbirtokos, a legmagasabb kormány elleni gyűlöletben nevelkedett, körözött egyéneknek menedéket adott, és ebből kifolyólag a Pozsonyi Haditörvényszéknek vizsgálatra átadva; gyanús az emigrációval való kapcsolattartásban.

Információs Iroda
Harter [?], M.

Jegyzetek

1. KRIZSÁN László: *Dokumentumok Madách Imre élettörténetéhez*. Balassagyarmat, 1964. (Nógrád Megyei Múzeumi Füzetek 9.)
2. LEBLANCNÉ KELEMEN Mária: *Madách-Imre dokumentumok a Nógrád megyei Levéltárban*. Salgótarján, 1984. (Adatok és források a Nógrád megyei Levéltárból 13.); Uő.: *Újabb Madách Imre-dokumentumok a Nógrád Megyei levéltárból és az ország közgyűjteményeiből*. Salgótarján, 1993. (Adatok, források és tanulmányok a Nógrád megyei Levéltárból 18.)
3. SPÁ CZAY Hedvig: *Madách Imre hadbíró sági perének nyomában*. In. A Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve 1983. Salgótarján, 1983. 73–110.
4. ZÓLYOMI József: *Tanúvallomások a Madách-birtokon rejtőzködő Rákóczy Jánosról*. In. ANDOR Csaba (szerk.): *I. Madách Szimpózium*. Salgótarján–Bp., 1995. 143–164.
5. BONA Gábor: *Tábornokok és törzstisztek a szabadságharcban 1848–49*. Bp., 1987. 194.
6. BONA Gábor: *Hadnagyok és főhadnagyok az 1848/49. évi szabadságharcban III*. Bp., 1999. 178.
7. GLATZ Ferenc (főszerk.): *Magyar Nagylexikon VIII*. Bp., 1999. 12.
8. GUNDEL Imre–HARMATH Judit: *A vendéglátás emlékei*. Bp., 1982. 130. 353.
9. NAGY Iván: *Magyarország családai czimerekkel és nemzékrendi táblákkal*. II. Pest, 1858. 161., IX. Pest, 1862. 212., 218–219.
10. PODHORSZKY Mária, podhorai: *Egy államfoglonyő naplója 1852. október 18-tól 1857. május 24-ig*. Székesfehérvár, 1889.
11. BONA Gábor: *Kossuth Lajos kapitányai*. Bp., 1988. 544.
12. LEBLANCNÉ KELEMEN Mária: *Újabb Madách Imre-dokumentumok a Nógrád Megyei Levéltárból és az ország közgyűjteményeiből*. Salgótarján, 1993. 69–73.

II. A Tragédia születéséről, fordításairól és előadásairól

Bárdos József

Mester és famulus (Az ember tragédiája születésének titkaiból)

Madách Imre pályájának talán legkülönösebb vonása, hogy igen hosszú drámaírói útjának során sem *Az ember tragédiája* előtt, sem az után egyetlen olyan művet nem hozott létre, amely igazán megállna a színpadon, amely főművének nagyszerűségét legalább részben megközelítené.

Pedig közismert, hogy már egészen fiatalon elkötelezte magát a drámaírás mellett. Ami viszont még mindig hiányzott belőle, az a teremtő erő, ami igazi életet lehelne hőseibe.

Vajon mi történik Madáchcsal 1855 és 1859, a Mária királynő átdolgozása és a Tragédia megírása között? Hiába forgatjuk a könyvtárnyi Madách-irodalmat, erre a kérdésre nem kapunk választ.

Pedig látszólag nincsen nagyon nehéz dolgunk, ha elfogadjuk, amit a szakirodalom állít. Akkor ugyanis abból kell kiindulnunk, hogy Madách 1857 táján kezdett foglalkozni a Tragédia megírásának gondolatával.¹ Úgy tűnik, ezt a feltevést még meg is erősíti Andor Csaba legújabb hipotézise a Tragédia három „eredeti” változatáról, melyet így foglal össze: „Mindent egybevetve az látszik tehát a legvalószínűbbnek, hogy a főműnek létezett egy 1853-as, folyamatosan megsemmisített s így végső soron csak a szerző fejében létező változata, majd egy 1856–57-es, bizonyára már lejegyzett változata, végül pedig a ma ismert, 1859–60-as változata.”²

Tekintve, hogy a feltételezett első, 1853-as változat, a „Lucifer”³, címéből ítélve még nem a ma ismert koncepció hordozója lehetett, a remekmű születése valóban 1856–57 táján történt. Visszatérve témánkhoz, akkor egyetlen esztendőre szűkül le a kérdés:

Mi történt Madách Imrével 1856-ban?

Úgy véljük, feltételesen érdemes abból kiindulni, hogy Madách 1856 táján találkozott Kierkegaard *Vagy-vagy* című művével.⁴ Kierkegaard-nak ez a talán legfontosabb műve 1844-ben jelent meg, és

semmi okunk nem lehet eleve kizárni, hogy egy évtized alatt eljuthatott Magyarországra. Meggyőződésünk, hogy ez a kulcs, amely a Tragédia eddig zárva maradt ajtóit nyitja. Kierkegaard azt tanítja, hogy az embernek le kell mondania a világról, hogy aztán – mintegy Isten kezéből – megnyerhesse azt. Látni fogjuk, hogy a Tragédia szerkezeti felépítése, a mű nagyszerkezete, a szereplők jelleme-jelentése, viszonya mind-mind kézenfekvően értelmezhető Kierkegaard felől. Ez egyébként érdekesen új fényt vetne Lukács György dühödt kirohanásaira⁵ (aki a maga fiatalkori világvélelétét éppen a kierkegaard-i filozófiával szemben építette ki⁶), s aki így nyilván érezte a Tragédia körül az „ördög kénkőszagát”. És megmagyarázná például azt az érdekes, de így már egyáltalán nem véletlennek tűnő egybeesést, hogy *Az ember tragédiája* nagy európai sikerei a 30-as években illetve a 70-es években éppen az egzisztencialista filozófia sikereinek idején, annak felíveléseivel esnek egybe.

Valószínűleg el kell majd végezni a ránk maradt Madách-kéziratok (versek, levelek, jegyzetek) alapos Kierkegaard-ral való egybevetését. E tekintetben kezünkre játszik Madách alkotói módszerének az a sajátossága, hogy gyakran nyersen, átalakítás nélkül vesz át, illeszt be – ha az koncepciójához illik – másoktól olvasott gondolatokat műveibe. Mint ahogy Shakespeare is teszi: anyagát onnan veszi, ahol található.

Kierkegaard esetében nem egyszerűen valamiféle találkozásról, hatásra, sokkal többről van szó. Meg lehet mutatni, hogy *Az ember tragédiája* valóban filozófiai dráma, amely a maga művészi (szöveg-, konfliktus-, struktúra, jellemrendszer, stb.) eszközeivel a kierkegaard-i filozófiát fogalmazza újra, majd meg is haladja azt, önálló, új filozófiai rendszert hozva létre.

Erről más alkalommal beszéltünk már. Most csak a Tragédia nagyszerkezetére és megoldására vetünk egy pillantást.

Az ember tragédiáját igen régóta két részre szokás osztani, a keretszínekre és álomszínre. Valójában azonban ez a felosztás egy hármas tagolást jelent. Az első három szín a teremtéstől a Paradicsomon kívüli első színig a történelem-társadalom világán kívül (az előtt) játszódik. Emlékszünk, „család s magántulajdon” eszméi, azaz a társadalmi lét fogalmi éppen itt jelennek majd meg. Valamennyi álomszínben, az

egyiptomitól az eszkimó színig egészen egyértelműen a történelem világában mozog Ádám. A tizenötödik szín viszont igen különleges: egyszerre igaz rá, hogy a történelem előtt játszódik, meg az is, hogy a történelem után. (Erre a sajátosságára később még visszatérünk majd). Mondhatnánk azt is, hogy művet záró 15. szín mintegy a két előbbi egység szintézise.

Kierkegaard azt tanítja, hogy a tézis és antitézis valóban létezik, de sem egyikből a másikba, sem az antitéziséből a szintézisbe logikai úton nem lehet elérni. Csak a kétségbeesés, és az ebből kivezető ugrás juttathatja el a gondolkodást a szintézisig.

Nos, ha megnézzük a Tragédiát, azt találjuk, hogy a szintemelkedéseket tipikusan kierkegaard-i „ugrás” előzi meg. Másképpen fogalmazva: a fölfelé lépés előfeltétele a „kétségbeesés”.

Ezzel a kétségbeeséssel látványosan először a 3. színben találkozunk, miután Ádám szembesült a természet erőivel:

*Mi szörnyű, szörnyű! – Oh, miért lökém el
Magamtól azt a gondviseletet,
Mit ösztönöm sejtett, de nem becsült,
S tudásom óhajt – oh de hasztalan.*

Csak ezután jöhet a kilépés ebből a természeti meghatározottságú világból, mégpedig az ezzel ellentétes társadalmi-történelmi szférába. Mint látjuk ilyen tekintetben az első három és a rá következő színek valóban egymás tagadásai.

De ugyanilyen kétségbeesés figyelhető meg a 15. színben. Ezt akár mondanunk sem kellene, hiszen ki ne emlékezne Ádám öngyilkossági kísérletére:

*Nem egymagam vagyok még e világon?
Elöttem e szirt, és alatta a mély:
Egy ugrás, mint utolsó felvonás...
S azt mondom: vége a komédiának. –*

Látjuk, hogy Ádám útja a Tragédiában olyan, mint egy kierkegaard-i triád. Ez azonban még nem minden. Nem másról van ugyanis szó itt, mint arról, hogy Ádám, a hős végigjárja a kierkegaard-i három létstádiumot.⁷

A második színben, ahol először találkozunk vele, még Évával egy szinten él. Létét az élet élvezete, a szerelem, az örök-ugyanegy pillanat, a reflexiótlan elfogadás boldogsága határozza meg. „Bűnbeesése”, a tudás megszerzése innen – a kierkegaard-i esztétikai stádiumból – emeli fel. A 3. színben a természettől való elszakadással, a szabadságkeresés gondolatának megjelenésével Ádám, mint láttuk, átlép a történelmi-társadalmi szférába. Ez nem más, mint a kierkegaard-i etikai stádium. A dán filozófus pontosan jellemzi a helyzetet: „...mert ha felébred benne a szabadság szenvedélye... akkor önmagát választja, és úgy harcol ezért a birtokért, mint a boldogságért, és ez az ő boldogsága.”⁸ Íme a harc, a küzdés, mint boldogság: ez az a gondolat, melyet Ádám az etikai stádium csúcán, a 13. színben meg is fogalmaz.

A történelmi színek (vagy álomszínek) állandó „szerepváltása”, kettsősége (Ádám–fáraó, Ádám–Miltiádész stb.), azaz a belső változatlan-sága mellett a „külső szerep”, az „álarc” változása is itt, Kierkegaard filozófiájában, pontosabban az etikai stádium jellegében nyeri el magyarázatát. Mert ne feledjük, Ádám mindvégig „szerepet” alakít, hiszen közben mindig tisztában van azzal, hogy ő Ádám, gyakran – Luciferhez fordulva – ki is beszél a történelmi szituációból, s Lucifer is gyakran kilép az e színekben felvett „szerepből”. Ezt a helyzetet a dán filozófus így fogalmazza, magyarázza meg: „Aki etikailag szemléli az életet, az általánost látja, és aki etikailag él, az általánost fejezi ki életében, az általános emberré teszi önmagát, nem levette konkrécióját, mert akkor semmivé lenne, hanem magára öltve és áthatva az általánossal.”⁹

Az etikai stádium – azaz Ádám Tragédia-béli történelmi útjának – lényege és konfliktusainak forrása is jól kiolvasható a Kierkegaard-műből. A dán filozófus szavaival ez így hangzik: „A célt jelentő én nem csupán személyes én, hanem társadalmi, polgári én is egyszerismind. Önmagát tehát feladatként birtokolja egy olyan tevékenység számára, amelynek révén ő e meghatározott személyiségként bekapcsolódik az

életviszonyokba. Feladata itt nem az, hogy alakítsa önmagát, hanem az, hogy hasson...”¹⁰

A 15. szín, a Tragédia tetőpontja és megoldása, mint említettük, Ádám újabb „kétségbeesését” tartalmazza. Az etikai stádiumból visszazuhan, pontosan átéli Kierkegaard „legszerencsétlenebb”-jének helyzetét. Lucifer a harmadik színben álmodt rá. Álmában megismerte a jövőt. Most felébredt, s amit álmodott, újra jövővé lett a számára, mely még előtte van. Mi vár rá? Úgy tűnik az, amit már – álmában – átélt. Ott áll kétségbeesve a szikla peremén. Egyszerűen hihetetlen, mennyire pontosan illenek rá Kierkegaard szavai: „A kombináció csak az lehet, hogy az emlékezés akadályozza őt abban, hogy jelenvaló lehessen reményében és a remény akadályozza meg őt abban, hogy jelenvaló lehessen az emlékezésben. Ennek egyrészt az az oka, hogy mindig abban reménykedik, amire emlékeznie kellene, reménye mindig csalódott lesz, az individualitás felfedezi, hogy ez nem azért van, mintha a cél messzebb került volna, hanem azért, mert túlment rajta, hogy ezt már átélte... és így már az emlékezésbe ment át. Másrészt mindig arra emlékszik, amiben reménykednie kellene, mert a jövőt már felvette gondolatába, a gondolatban már át is élte, és erre az átélre emlékezik, ahelyett, hogy reménykednék benne. Amiben tehát reménykedik, már mögötte van, amire pedig emlékezik, előtte.”¹¹

A megoldásban Ádám újabb „ugrásának”, szintemelkedésének lehetünk tanúi: az etikai stádiumból itt jut át a vallási stádiumba, a kierkegaard-i filozófia legmagasabb stádiumába. Amikor a porba hullva az Urat szólítja, megtörténik a döntő lépés:

*Uram, legyőztél. Ím porban vagyok;
Nélküled, ellened hiába vívok:
Emelj vagy sújts, kitárom keblemet.*

Ez nem más, mint az Úr intésének elfogadása, annak belátása, hogy – Kierkegaard-ral szólva – „Istennel szemben soha nincs igazunk”. Megnyugvásának, a Tragédia sokat vitatott megbékéltető zárásának titka is ott olvasható a dán filozófus munkájában. Érdemes ismét idézni: „Istennel szemben soha nincs igazunk – ez a gondolat megálljt paran-

csol a kétségnek, és megnyugtatja az aggodást, bátorságot és lelkesedést ad a cselekvéshez.”¹² Szó szerint ez történik Ádammal a tizenötödik szín második felében. „Rettenő látások” után gyötörte a kétség, és – annyi, az álomban megélt harc és kudarc után – éppen ezt keresi: „bátorságot és lelkesedést a cselekvéshez”.

Mondtuk már, hogy Madách nem egyszerűen újraterezi a kierkegaard-i filozófiát a Tragédiában, többet tesz annál: túl is lép rajta, önálló, új filozófiai rendszert hozva létre. Legalapvetőbben éppen itt, a Tragédia zárásában, megoldásában.

A kierkegaard-i vallási stádium csak a kiváló egyesek számára érhető el. Madách, akinek bőséges tapasztalata volt kora „tömegének” életéről, világtképéről, világosan látja, ez nem megoldás. Mint ahogy a történelmi tapasztalat azt is bizonyította, hogy az etikai stádium egyoldalú szellemisége, a felvilágosodástól örökölt értelemben vetett egyoldalú hit, feladat-tudat sem jobb. A luciferi tudás csak kétségbeeséshez vezet, mondja Madách, aki a reformkor, szabadságharc bukásában feltehetően maga is átélte ezt a kétségbeesést.

A Tragédia zárásában Ádám „vagy – vagy”-a nem esztétikai vagy etikai, de nem is etikai vagy vallási stádium közötti választás. A madáchi vallási stádium, amely az esztétikai és etikai lét szintéziseként, annak – hegeli értelemben vett – megszüntetve megőrzéseként fogalmazódik meg az Úr záró-szózatában. Ez a választás valóban a „jó választása”, mert kivezet a kétségbeesésből. És nemcsak azért, mert a vallási stádium azzal kezdődik, hogy „Istennel szemben soha nincs igazunk”, hanem azért is, mert Madách túllép Kierkegaard-on: az itt megfogalmazódó, megnyíló (bár homályban maradó) jövő már nem azonos az álombélivel. A történelem nem lesz másfolyó. A világot nem lehet megváltani, nem lehet megváltoztatni. De megváltoztathatjuk a magunk szemléletét, a magunk világhoz való viszonyát. Ádám nem akarhat Lucifer ellenében boldog lenni (mint a Paradicsomban), mert akkor visszasüllyedne az esztétikai stádiumba, a női–nővényi létezés szintjére. Ugyanígy bukásra van ítélve, ha Éva ellenére az etikai stádiumban akarja megváltoztatni a világot (vagy éppen eltörölni, mint a tizenötödik színben, öngyilkosságával). Ha „jól ügyel”, akkor viszont útja Éva

és Lucifer között, mindkét tévutat tagadva és mindkettőt mégis megvalósítva megélheti történelmi útját boldogságként.

A probléma most már a következő. Ha feltételesen elfogadjuk, hogy *Az ember tragédiája* alapvetően a kierkegaard-i filozófiával való találkozásnak köszönhető, hogy a mű arra épül, annak művészi meghaladási kísérlete, nyilvánvalóan lehetetlen, hogy az utána írt *Mózes* – legalább nyomokban – ne tartalmazza ugyanennek a filozófiai koncepciónak alapvető elemeit.

Nincs itt most hely arra, hogy a *Mózes* dramaturgiai problémáiba elmélyedjünk. Bennünket egyetlen dolog érdekel: van-e valami kapcsolat Kierkegaard és a *Mózes* között. Erre pedig gyorsan és egyértelműen igennel felelhetünk. A mű indítása még igazi drámát ígér. Mózes kiforratlan jelleme erősen emlékeztet a Tragédia Paradicsom-béli Ádámjára. Ahogy ott Lucifer, úgy itt Jókhebed „nyitja fel a tudásra” a hős szemeit. Aztán Mózes a gyilkossága után hosszú évekre távozni kényszerül, s ami következik, Mózes elrejtőzése, családalapítása, beilleszkedése a társadalomba, nősülése, stb., kifejezetten a kierkegaard-i etikai stádiumot idézi. Szerep ez a javából, hiszen megtudjuk, hogy egy percre sem feledkezett meg arról, mire hivatott, egész idő alatt az üzenetre várt, amely aztán meg is érkezik. A sorsdöntő jelenetet megelőző beszélgetés Cippórával szinte szövegszinten is idézi a Tragédiát (Mózes mondja):

*Ne nyugtalankodjál, én kedvesem.
Hisz ládd, a férfi nem csupán szeretni
Vagyon teremtve. Lelkében nemesb
Érzés kél...*

Tegyük ide mellé a Tragédia 15. színéből Ádám szavait:

*Mért is jársz utánam,
Mit leskelődöl lépteim után?
A férfinak, e világ urának,
Más dolga is van, mint hiú enyelgés.
Nő azt nem érti, s nyűgül van csupán.*

Egyáltalán nem véletlen, hogy a *Mózesnek* ez a jelenete éppen a Tragédia 15. színével cseng össze. A folytatás is ezt bizonyítja. Ott – röviddel az idézett hely után megszólal az Úr, hogy eligazítsa Ádámot. Ez az a pillanat, amiről az imént azt állítottuk, hogy Ádám átlép a valósi stádiumba. Nézzük most ismét a *Mózes*t. Cippóra távozik, Mózes kétségeit említi:

*Kínzó kétség derülj fel, ó derülj fel!
Örömrre, búra, mindegy – csak hamar.
Ó, szív, ki érti meg rejtélyeid?
Ki évekig nem úntál várni,
E néhány percet a végcél előtt
A végtelen kínjával töltöd el.*

A kétségbeesést itt is, akár a Tragédiában, az Úr (Jehova szava) megszólalása oldja fel: (Jehova szava)

*Mózes kelj fel, s kövesd testvéredet.
Szabadítóját várja Izrael,
S bilincseit letörni vagy hivatva.
[...]
Karod erős lesz, és nyelved hatalmas...*

Felesleges tovább idézni, annyira nyilvánvaló, hogy a jelenet a Tragédia 15. színét idézi tovább is: ismét szó szerinti megfelelést találunk. („Karod erős, szived emelkedett...” – de hát ez közismert...)

*Uram, legyőztél. Ím porban vagyok;
Nélküled, ellened hiába vívok:
Emelj vagy sújts, kitárom keblemet*

Ezek Ádám szavai a Tragédia 15. színéből. S a *Mózesben*, ebben a most vizsgált jelentben a hős így beszél:

*Uram, legyen, amint parancsolod.
Megyek, megyek, hová szavad vezet.*

Nem lehet tagadni a két jelenet összecsengését! Mit jelent ez kérdésünk szempontjából? Azt, hogy Mózes, a darab hőse itt, a kissé talán hosszúra nyúlt expozíció végén az etikai stádiumból átlép a vallásiba. Azaz Madách folytatja a *Mózes*s a Tragédiában megkezdett művet: ott a vallási stádium küszöbéig érünk, most éppen a vallási stádium kifejtése, megjelenítése az, amivel Madách próbálkozik.

Ideje volna a *Mózes* világát is alaposabban feltárni.

Az igazi kérdés most már az, van-e valami életrajzi tény, ami összefüggésbe hozható Madách 1856–57-es átalakulásával. Első látásra semmi támpontot nem találunk. Hiszen ha kézenfekvő lett volna, nyilván már régen felfigyelt volna rá a szakirodalom.

Azért találhatunk valami apróságot, amivel eddig a Madách-kutatók nemigen törődtek. Madách gazdag földbirtokos volt, neves megyei, sőt országos politikus. Az életrajzírók a halála után természetes elfogultságukban csak a megfelelően „jó körök”-hez tartozó barátokkal, ismerősökkel törődtek. Nem is beszélve idősb Madáchné e téren is nyilván erős hatásáról. Kit érdekelt volna egy elcsapott házitanító?

Pedig talán nagyon is fontos lehet. Nézzük a tényeket:

Madách Imre 1856 elején felfogadja Borsody Miklós volt piarista teológust, majd honvédet Madách Aladár és ifj. Balogh Károly nevelőjének. Hogy milyen az életrajzírók véleménye, jól mutatják Palágyi Menyhért sorai: „A fiúk nevelője különben öt éven keresztül (1856–61) Borsodi Miklós, a költő kedvence, nagy műveltségű, világlátott férfiú és mindent megpróbált: volt pap, színész és a forradalom idején Bem környezetében katonáskodott. Kitűnő ismerője a latin klasszikusoknak, s a fiúk számára hosszú latin felkészítőket szerzett. De részegeskedett és a fiúkkal szigorúan, igazságtalanul, sőt szívtelenül bánt. A költő azonban nem akarta elejteni, míg végre özvegy Madáchné kivitte, hogy valahol tanári tanszéket kapjon.”¹³

De hát ki ez az ember? A Madách-irodalom nem törődik vele. Anál is kevésbé, mert távozásának botrány-szaga van, s nyilván a kortárs vagy közel-kortárs életrajzírók igyekeztek elhallgatni a kellemetlen dolgokat. Az utókor pedig alig tehet valamit ezen elhallgatások ellen.

Arról van szó, hogy 1861-ben, amikor Madách évek óta először hosszabb időre távozik otthonról, mert az országgyűlésben van, otthon

kitör a botrány. Erről csak egy igaz (?) híradás maradt ránk: idősb Madáchné fiához írt levele. Ez valamikor 1861 júniusának elején íródott. Ebben ez olvasható: „...én gyengélkedő egészségem miatt nem szoltam, a mi szívemen feküdt, a mi pedig leg inkább egészségem rontója – Borsodi ezer meg ezer szekaturája – de most már el vagyok határozva hogy Károlyt többé vele nem tanítatom, ennek okát elé sorozni lehetetlen de képzelni lehetett, hon nem létedkor, hogy rozszaságát sokszorozni fogja, minden nap holt részeg – órákat, fél napokat veszekedéssel tölt, úgy hogy az emberek az udvarba meg álnak – Te kedves Emim jól meg irtad egyszer néki, de mi haszna, óra hoszu beszéde után mást okoz vétkesnek – szegény gyermetskék igen rozszul néznek ki, fő fájások, és egész testekben le verve vannak ne hid kedves Emim hogy Aladárral jőbban bána ha maga volna is soha okos szót töle veszekedésen kívül nem halanak Aladár szinte mind ebből ki véve, csak nem oly nagy mértékben – Károlyt a tanulásba hátrálja, hogy rozsz examentet tesz, a mit ő maga mond most könyeben leszek, hogy ki öntöttem szívem fájaldmát csak arra kérlek hogy examentig meg ne tudja, mert jaj.”¹⁴

Szomorú kép. Mint kiderül, ez már nem is az első levél, amiben efféle panaszok mentek Madáchnak, csak a korábbi nem maradt ránk. De vajon mennyire hihetünk neki? A kétségekre alapos okaink vannak. A mama nyilvánvalóan uralkodó típus. Felnőtt fiát is kemény kézzel irányította. Madách börtönéve illetve pesti kényszertartózkodása alatt az otthon maradt feleség ellen lépett fel, s eredményesen, hiszen tudjuk, Madách válását is anyja hajtotta keresztül. Mintha most is valami féltékenység dolgozna, a levél néha olyan, mintha az anyós a menyére panaszkodna. Félnapos veszekedésekről ír. Ki veszekszik itt? Kivel? Egy cseléd? Egy házitanító? A mamával? Nem valószínű. A fordítottja inkább. Mert mióta Borsody a házba került, Madách megint társra talált. Beszélgetőpartnerra. Egy emberre, aki ráadásul az irodalom felé fordítja Madáchot, akiből pedig a mama mindig is megyei, sőt országos politikust akart csinálni. S az első alkalommal, hogy a költő hosszabb ideig távol van, kitör a végső botrány, az egész család be van avatva: Borsodyt meneszteni kell.

Hogy mennyire másként látja Madách Imre Borsody Miklóst, azt jól mutatja, hogy bár anyja akarata előtt meghajlik, de (ebben Palágyi

téved) maga a költő jár el azügyben, hogy Borsody Miklós megfelelő új állást találjon. Ha valóban egy részegeskedő, kiállhatatlan kötekedőről volna szó, ugyan hogy volna lehetséges, hogy a mama minden aggodalma ellenére Madách Aladár és ifjú Balogh Károly augusztus elején sikeres vizsgát tesz a váci piaristáknál? Hogyan volna lehetséges, hogy Borsody Miklóst felveszik tanárnak a lőcsei gimnáziumba? Ahol ráadásul szép karriert fut be...

De most már mindenképpen meg kell kérdeznünk, ki is ez a titokzatos Borsody Miklós. Neve megtalálható Szinnyeinél. Íme a rövid összefoglaló: „Borsody Miklós (szendrői), ügyvéd, és gimnáziumi tanár, szül. 1817-ben Vernán Gömörmegyében, 1848/49-ben honvédfőhadnagy volt és a temesvári csatában a katonai érdemrenddel lett kitüntetve. 1861-től fogva a lőcsei gimnáziumnál mint rendes tanár történelmet és bölcseletet adott elő 1885. ápr. 12. bekövetkezett haláláig. – Értekezései: *A lőcsei kath. főgymnasium történetének vázlatja* (Lőcsei főgymn. Értesítője 1868 és 69) *A philosophia mint önálló tudomány és annak feladata* (U. ott 1872).”¹⁵

Szinnyei ennyit mond róla. És ennyiből is nyilvánvaló, hogy ha voltak is összetűzései a mamával, az a levél igencsak torzíthat. Ha szerette is a bort, azért részegeskedő nemigen lehetett. Egy alkoholista nem ír jól használható, nagy tájékozottságra valló, önálló filozófiatörténetet (pedig Borsody könyve az: ma is hozzáférhető, olvasható).

De még mindig nem tudunk mindent. Érdemes tovább nyomozni. Mert ebből az életrajzból (ahogy az mifelénk élő szokott fordulni) ez-az kimaradt. Érdekes, de például egy szóval sem említődik, hogy majdnem hat évet Madách Imre házában töltött. Talán a főgimnáziumi tanár szégyellte, hogy házitanítóskodott? Elképzelhető. De nem esik szó arról sem, hogy hol szerezte Borsody Miklós magas képzettségét (ami nélkül nyilván sem Madáchék, sem a főgimnázium nem alkalmazta volna). Valahol filozófiát is hallgatott, ha egyszer azt tanított, s filozófia-történetet tudott írni. Vajon hol tanult?

Nem lehetséges, hogy ő jutott hozzá valahol a Kierkegaard-könyvhöz? Hogyan? A negyvenes évek közepén járt volna Németországban, s ő hozta volna? Vagy később küldette meg magának az 1844-ben megjelent *Vagy – vagy* egy példányát? Nem tudni. Ki kellene még deríteni.

De az, hogy a könyv az ő révén kerülhetett Alsósztrégovára, nagyon valószínűnek látszik. És ami talán még sokkal fontosabb ennél, hogy ott tartózkodásának évei megteremtették azt a szellemi izgalmat, feszültséget Madách számára, amely nélkül nem lett volna képes a Tragédia világirodalmi jelentőségű, csodálatos izzású sorait papírra vetni.

Ez megmagyarázná azt az eddig figyelembe szintén nemigen vett tényt, hogy miért volt a mű egyik első (legelső) olvasója éppen Borsody Miklós. Hogy mennyire nem figyelünk oda rá, jól mutatja Andor Csaba most, 1999-ben megjelent, már emlegetett tanulmánya, amelyben két Borsodyra vonatkozó fontos ismeretünk is van. Hadd idézzem mindkettőt: „Emellett még valakinek odaadta a művet, bár a visszaemlékezésből nem derül ki pontosan a szándék; inkább csak feltételezni lehet: legvalószínűbben azért, hogy az illető elolvassa. »Pár héttel elutazása előtt történt, hogy egy negyedréti alakú füzetet adott Borsodynak. Vastagon írt betűkkel állt a címlapon a felirat: Az ember tragédiája.« Ezek szerint tehát Madách Aladár és Balogh Károly nevelője, Borsody Miklós is az olvasásra felkért személyek egyike lehetett.” Eddig az idézet, belsejében Balogh Károly visszaemlékezésével.¹⁶ És a másik számkra¹⁷ fontos mondat a tanulmányból: „Nagy Ervinné vetette fel annak lehetőségét, hogy apróbb (pl. helyesírási) javításokra már Borsody Miklós is javaslatot tehetett, sőt esetleg sajátkezűleg el is végezhette a javítást.”

Vajon miért lehetett Borsody ennyire beavatottja a Tragédiának? Gondoljunk bele, ha igaz volna a házitanító és a család viszonyáról a köztudatban élő (nem élő!) kép, vajon rábízná Madách művét, az egyetlen kéziratot Borsodyra? Aranynak megengedte, hogy így, külön hozzájárulása nélkül változtasson a szövegen, a helyesíráson. Elképzelhető, hogy ezt – ha csak nem volt közöttük e tekintetben különleges viszony – megengedte volna egy senki házitanítónak? Képtelenség!

Tudjuk, vannak olyan emberek, akik társ nélkül szinte nem is képesek alkotni. És vannak, akik maguk talán nem alkotnak nagyot, de jelenlétük mégis remekművek születését eredményezi. Nos úgy tűnik, Madách az előbbi, Borsody Miklós pedig talán az utóbbi csoportba tartozott. S a magyar irodalom nagy szerencséje, hogy egymásra találtak.

A sors különös fintora, hogy Borsody 1861 nyarán távozik Alsó-sztrégováról. Jó másfél hónappal azelőtt, hogy Madách Imre megkapja Arany János oly híres, jól ismert „Tisztelt Hazafi!” megszólítású levelét, melyben e híres sorok olvashatók: „Az Ember Tragoediája úgy conceptióban, mint compositioban igen jeles mű.” Azt a levelet, mellyel Madách Imre belép a halhatatlanságba.

Talán megvan az igazi válaszunk is a dolgozat elején feltett kérdésre. Miért nincs 1856 előtt illetve 1861 után olyan műve Madáchnak, mely *Az ember tragédiájához* fogható? A kérdés első felére választhat a kierkegaard-i filozófiával való találkozása. Ám a teljes válaszhoz az is hozzátartozik: azért, mert Borsody Miklós csak 1856-tól 1861-ig élt Alsósztrégován, csak ez a szűk hat év adatott Madáchnak a remekmű létrehozására. S ő élt is a lehetőséggel.

Vannak, akik úgy vélik, *Az ember tragédiája* magját a prágai színek alkotják, mondván itt nyílik meg leginkább Madách előttünk, mintha a sztrégovai kastély világába pillantanánk be. A meg nem értő, a hűtlen feleségről szóló sorok, a jövőt fürkésző Kepler gondolatai talán Madách önéletrajzi vallomásai is egyben. Lehet, hogy így van. De akkor ne feledkezzünk meg a két prágai jelenet még egy – igen fontos – szereplőjéről, a tudós famulusáról sem. Mert Ádám álmodik. De az álmodot Lucifer adja neki...

Jegyzetek

1. HORVÁTH Károly: *Madách Imre*. Gondolat Kiadó, Bp., 1984. 157–158.
2. ANDOR Csaba: *A Tragédia születése*. In. MADÁCH Imre: *Az ember tragédiája. II. Szövegváltozatok, kommentárok*. Madách Könyvtár 14. MIT. Szeged–Budapest. 1999. 232.
3. ANDOR Csaba: I. m. 226.
4. Kierkegaard és Madách kapcsolata már többször felmerült a szakirodalomban. Közismert pl. Belohorszky Pál e téren végzett kísérlete. A Madách-mű filozófiai tartalmait a modern egzisztencializmussal vetette össze, ill. felvetette a Kierkegaard-ral való hasonlóságát is, ám itt félrevezette, hogy a Madách-mű Sőtér-féle elemzéséből indult ki. Ő – elfogadva a szakirodalmi közvélekedést (pl. Németh G. Béla véleményét, aki egyenesen kizártnak tartja a Kierkegaard-hatást) – párhuzamos jelenségnek látta Kierkegaard és Madách eredményeit. Így írt: „Különösen a Tragédia jó példa arra, hogy a Kierkegaard-elvű gondolkodás benne meghúzódó váza, melynek forrása teljesen tudattalan, de nem egészen véletlen szellemi rokonság, mennyire Madách-elvűvé tud változni,” BELOHORSZKY Pál: *Madách és a büntudat filozófiája* (It 1973/4.) Ill. még: *Madách és Kierkegaard* (It 1971/4.).
5. LUKÁCS György: *Kinek kell és... Ifjúkori művek*. Magvető. Bp. 1977.
6. LUKÁCS György: *Sören Kierkegaard és Regina Olsen*. In. *Utam Marxhoz*. Magvető, Bp., 1971.
7. Ezt bővebben kifejtettük: *Hét kérdés... címmel az It. 1989/3. számában*
8. KIERKEGAARD, Sřren: *Vagy-vagy*. Gondolat Kiadó, Bp., 1978. 839–840.
9. KIERKEGAARD, Sřren: I. m. 891.
10. KIERKEGAARD, Sřren: I. m. 899.
11. KIERKEGAARD, Sřren: I. m. 287.
12. KIERKEGAARD, Sřren: I. m. 1013.

13. PALÁGYI Menyhért: *Madách Imre élete és költészete*. Bp., 1900.
14. MÖM. II. 1062.
15. SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái I.* Bp., 1891. 1266.
16. ANDOR Csaba: I. m. 234.
17. ANDOR Csaba: I. m. 237.

Asztalos Lajos

Az ember tragédiája románul

A *Tragédia* román változatát erdélyi román költő, Octavian Goga fordította. Jól beszélt magyarul, ami a XIX. század végén, a XX. elején, amikor Erdély Magyarországhoz tartozott, az erdélyi románság, különösen az értelmiség körében, nem volt rendkívüli. Középiskoláit a nagyszebeni magyar és a brassói román gimnáziumban, bölcsészeti tanulmányait a budapesti egyetemen végezte. Ez is megszokott volt az idő tájt. Egyetemi hallgató éveiben egyik alapítója volt a Budapesten kiadott *Luceafărul* [‘esthajnalcsillag’] című folyóiratnak. 1907 és 1914 között a *Para noastră* [‘a mi országunk’] című lapot szerkesztette, s politikusként jelentős szerepet játszott a román Nemzeti Pártban. Magyarellenes, szélsőségesen nacionalista hírlapi cikkei miatt két hónapi börtönre ítélték. A büntetést a szegedi Csillagbörtönben töltötte. 1914-ben Romániában, Bukarestben telepedett le. 1916-ban, amikor Románia immár antant-szövetségesként megtámadta Magyarországot, katonának jelentkezett. 1918-ban a román Nemzeti Tanács tagjaként részt vett a párizsi béketárgyalásokon. 1919-ben a román kormány művelődési minisztere, 1920-ban államminiszter, 1926-ban belügyminiszter, 1938 elején az első szélsőjobboldali román kormány miniszterelnöke.

Politikai nézetei ellenére, irodalmi munkásságában nagy magyar költők műveinek románra fordítása is helyt kapott. Így Petőfi és Ady több versét tolmácsolta. E tevékenységének kiemelkedő része Madách *Tragédiájának* román változata.

Ady barátja volt. Börtönből való szabadulása után is Ady találkozott vele, de az I. világháború idején vitába szállt Goga nacionalista nézeteivel. Ennek ellenére Goga tisztelte Adyt. Halála után özvegyétől megvásárolta a csucsai Boncza-kastélyt.

Már nagyszebeni diákként elhatározta, hogy lefordítja a *Tragédiát*. Húsz éves volt, amikor 1901-ben budapesti egyetemistaként munkához látott. 1903-ban és 1904-ben, majd 1907-ben és 1908-ban részleteket közölt az említett budapesti román lapban. Itt megemlíthetjük, hogy

ugyane folyóirat 1903. június 16-i száma közölte, Nelly Cornea már le is fordította a *Tragédiát* és átadta a bukaresti Nemzeti Színháznak. Sajnos, e fordításról többet nem tudunk, valószínűleg elveszett.

Goga lassan haladt a fordítással. Kisebb-nagyobb szünetekkel évtizedekig dolgozott rajta. A húszas évek végén, azzal az elképzeléssel, hogy egy rövidített, a magyarhoz hasonló változatot készít, megszerezte a magyar szöveg dramaturgiai változatát. Ebből arra következtethetünk, hogy a drámát minél előbb színpadra szándékozott juttatni. Végül azonban lefordította a teljes szöveget, s ezt 1934-ben *Tragedia omului* címmel meg is jelentette. Ehhez írt előszavából kiderül, hogy Madách művét a múlt század egyik legkiemelkedőbb világirodalmi alkotásának tekintette.

Fordításában arra törekedett, hogy az eredeti szerkezetét, alakját teljes mértékben visszaadja. Ez többé-kevésbé sikerült is. Madáchnál a soronkénti szótagok száma nem szabályos, helyenként a tizenegy szótagos sorok tíz szótagosokkal, másutt a tíz szótagosok azonos szótag-számúakkal váltakoznak. Goga fordításában helyenként a tíz szótagosok is tizenegy szótagosokká lettek, másutt Madáchhoz hasonlóan a tizenegyesek a tízesekkel váltakoznak. Minthogy a román nyelv teljesen más, mint a magyar, természetesen a rímek is mások. Az alak minél hűbb követése azonban arra az engedményre készítette Gogát, hogy a sorok számát helyel-közzel gyarapítsa. Ily módon változata az eredetinel valamelyest hosszabbra sikeredett, de nem olyan hosszú, mint például a francia.

Fordítására a régies nyelvezet mellett a román költői nyelv jellemző. Vagyis az, hogy az értelmiségiek által beszélt, elsősorban francia átvételekkel újra latinosított irodalmi nyelvvel ellentétben, a költői nyelv megőrizte a szláv szavakkal tele régi román, s egyben a népi nyelv vonásait.

Más változatokhoz hasonlóan Goga nem veszi figyelembe Madách gondolatjeleit. Pedig ennek a rövid szünetet jelző írásjelnek megvan a maga szerepe.

Az alábbiakban, az eredetivel egybevetve, néhány részletet mellékelünk a román változatból.

Be van fejezve a nagy mű, igen.
A gép forog, az alkotó pihen.

(*első szín, 13–14. sor, Az Úr*)

románul:

Da, s-a sfâr^oit măreața-nfăptuire,
Se mi^ocă roata, me^oterul adastă.
'igen, befejeződött a nagyszerű megvalósítás,
a kerék mozog, a mester várakozik'.

Ah, sírjátok testvéri könnyeket,
Győz a hazugság – a föld elveszett. –

(*második szín, 340–341. sor, Égi kar*)

románul:

Muiași-vă de azi în lacrimi cântul,
A-nvins minciuna, s-a pierdut pământul.
'áztassátok mától könnyben a dalt,
győzött a hazugság, elveszett a föld'.

Mért él a pór? – a gúlához követ
Hord az erősnek, s állítván utódot
Jármába, meghal. – Milljók egy miatt.

(*negyedik szín, 630–632. sor, A rabszolga*)

románul:

La ce bun traiul omului sărac?
Să care pietre-n braș la piramidă,
Să dea urma^o de jug viitorimii
^a-apoi să moară: mia pentru unul...
'mire jó a szegény ember élte?
hogy követ hordjon karjában a piramishoz,
hogy járom-utódot adjon a jövőnek
s azután meghaljon: ezer egyért'.

Három sor helyett itt négy.

Nem a kakas szavára kezd viradni,
De a kakas kiált, merthogy virad. –

(*hetedik szín, 1631–1632. sor, Lucifer*)

románul:

Doar nu zore^ote când coco^oul cântă,
Ci cântă el când zorile le vede.
'mert nem virrad, mikor a kakas dalol,
hanem dalol, mikor a hajnal látja'.

Minő csodás kevercse rossz s nemesnek
A nő, méregből s mézből összeszûrve.
Mégis miért vonz? mert a jó sajátja,
Míg bûne a koré, mely szülte őt.

(nyolcadik szín, 2073–2076. sor, Ádám)

románul:

Ce amestec
Nebănuît de miere ^oi otravă...
De ce te-atrage? Binele e-al ei,
Păcatul e al vremii ce-a născut-o.
'mily nem sejtett keveréke méznek s méregnek...
miért vonz téged [azaz az embert]? A jó az övé,
bûne a koré, mely szülte őt'.

Óh, hallom, hallom a jövő dalát,
Megléltem a szót, azt a nagy talizmánt,
Mely a vén földet ifjúvá teszi.

(nyolcadik szín, 2138–2140. sor, Ádám)

románul:

Auzi! Cântarea vremii viitoare,
Iată cuvântul, talismanul care
Va-ntineri pământul meu mo^oneag.
'halld! a jövő idő dalát,
íme a szó, a talizmán, mely
megfiatalítja agg földemet'.

Szép a magasból, mint a templomének,
Bármily rekedt hang, jajszó és sóhaj
Dallamba olvad össze, míg fölér. –

Így hallja azt az Isten is, azért
Hiszi, hogy jól csinálta e világot.
De odalent másképp hallanók,
Hol közbeszól a szív verése is.

(tizenegyedik szín, 2599–2605. sor, Lucifer)

románul:

Din înălțime-i mândră ^oi asemeni
Unei cântări de liturghie... Toate:
Suspîn ^oi vaier, glasuri răgu^oite,
Până se urcă-n cântec, se topesc.
La Dumnezeu în chipul ăst ajunge,
De-aceea el e-ncredințat cu totul
Că-i fără gre^o alcătuirea lui.
Dar jos se schimbă armonia, jos
O tulbură a inimii bătaie.
'a magasból szép s hasonló
egy szertartásénekhez... minden:
sóhaj és jaj, rekedt hangok,
míg énekbe szállnak, összeolvadnak,
az Istenhez e képpen jutnak,
ezért teljességgel hiszi,
hogy alkotása hibátlan.
De lent változik az összhang, lent
megzavarja a szív verése'.

Ebből az is látható, hogyan lett az eredeti hét sorából kilenc.

A cél, megszûnte a dicső csatának,
A cél halál, az élet küzdelem,
S az ember célja e küzdelem maga.

(tizenharmadik szín, 3724–3726. sor, Ádám)

románul:

Ce-i ținta împlinită?
Sfârșit de luptă, moarte este ținta,
Dar ve^onică întrecere e viața

‘i însă^oi lupta-i pînta omenirii...
‘mi a megvalósult cél?
Harc vége, halál a cél,
De örök verseny az élet,
S a harc az emberiség célja’.

Ha nagy Hunyad nem méltó nép körében
Jő a világra, hogyha szerecsen
Sátornak árnya reszket bölcséjén:
Mi lesz első hőseiből a keresztnek?
(tizennegyedik szín, 3888–3891. sor, *Lucifer*)

románul:

Huniade doar, de nu venea pe lume
În þara lui, ‘i dacă-ntâmplător
Umilă umbră-n ‘atra unui negru
Îi tremura pe leagăn: ce era,
Ce s-alegea eroul mare-al crucii?
‘Hunyadi, ha nem jön világra
az ő hazájában, s ha véletlenül
szerény árnya egy néger sátrának
remeg a bölcséjén: mi lesz,
mivé lett volna a kereszt nagy hőse?’

Négy sorból öt. Ami Hunyadi nevét illeti, ezt Goga azért írta románosan *Huniadenak*, mert a román történelem a nagy törökverőt románoknak tekinti. Ez, mondhatnók, nem újdonság, hiszen a magyar történelemtudomány egyes művelői is román származásúnak tartják őt. Annál meglepőbb viszont az, hogy csupán egyes föltevések szerinti, de teljességgel nem bizonyítható román származását a román történészek bizonyítottan tartják és az ebben a hitben nevelt közvélemény is meg van győződve Hunyadi románságáról, és eszerint ő teljességgel, mi több, kizárólag a román történelem része. Annyira, hogy kígyót, békát kiáltanak, ha ne adj isten valaki azt meri mondani, hogy márpedig Hunyadi a magyar történelemhez tartozik. Jellemző az is, hogy utólag, amiről Goga már nem tud, a nevét tovább románosították és mintegy negyven éve

Iancu de Hunedoarának nevezik [‘hunyvári Jankó’]. Jellemző továbbá, hogy a vajdahunyadi várban berendezett múzeum rendezői közül senki nem veszi észre a Hunyadi bemutatott aláírása – *Ioannes de Hunyad* – és a magyarázó szöveg közti különbséget – *Iancu de Hunedoara* aláírása. Utólag az évtizedekkel előtt élt történészek munkájában is átírják Hunyadi nevét: Nicolae Iorga a század elején *Ioan de Hunyadnak* írta, ezt a nyolcvanas években egy „gondos kéz” *Iancu de Hunedoarának* javította.

Mondottam, ember: küzdj és bízva bízzál!
(tizenötödik szín, 4141. sor, *Az Úr.*)

románul:

Omule, zis-am, luptă-te ‘i crede!
‘Ember, mondtam, küzdj és higgy!’

A fordítás 1940-ben, 1964-ben, 1972-ben és 1978-ban is megjelent. Utóéletéhez tartozik, hogy ennek ellenére mind a mai napig nem került színpadra. Első ízben 1921-ben a bukaresti Nemzeti Színház szándékozott bemutatni. Ekkor Goga még nem fejezte be fordítását. Lehet, hogy ez volt az oka az előadás elmaradásának, de talán politikai okok miatt maradt el. Goga 1923-ban, majd 1930-ban kilátásba helyezte a bemutatót. 1924-ben ismét benne volt a bukaresti Nemzeti Színház műsortervében. 1935 tavaszán, a fordítás elkészülte után úgy tűnt, mégis lesz belőle valami. Goga 1937 végén miniszterelnök lett, de a *Tragédia* ekkor sem került színre. 1939 júniusában, több mint egy évvel Goga halála után a Brassói Lapok közölte, hogy a kolozsvári román színház Janovics Jenő rendezésében november 25-én mutatja be. Majdnem harminc év telt el, amikor 1968-ban a nagybányai román társulat szándékozott előadni. Ugyanez a színház 1973-ban a neves kolozsvári rendező, Rappaport Ottó közreműködésével tűzte műsorára. 1983-ban a marosvásárhelyi Nemzeti Színház román tagozata készült a bemutatóra. Legutóbb folyó év augusztusában a marosvásárhelyi színház igazgatója közölte, hogy jövő márciusban magyar és román nyelven adják elő Madách halhatatlan művét. A román bemutatóra a magyar és a román államfőt is meghívják. Hírek szerint a próbák 2001 januárjában kezdődnek.

Gyémánt Csilla

Varga Mátyás évtizedei és a Tragédia a Szegedi Szabadtéri Játékokon

Varga Mátyás a magyar scenográfia kiemelkedő művésze 2000. december elsején tölti be 90. életévét – Madách sajátos szóhasználatával – e földi „porondon”. Szokás őt a „magyar díszlettervezés doyenjének” is nevezni, méltán, hiszen életkoránál fogva is „korelnöke” eme tisztelt testületnek. De még inkább megilleti Varga Mátyás személyét eme titulus, ha a francia kifejezést elsődleges jelentésében értelmezzük: „rangidős tag, aki egy testületet a maga személyében képvisel”. Varga Mátyás 10 év híján majdnem egyidős a századdal, 70 év alkotó munka áll mögötte, hiszen 1930-ban Kürthy György igazgató felkérésére a Szegedi Városi Színházban kezdte pályafutását. A budapesti születésű művésznek, a fővárosban és Kolozsvárott eltöltött évei mellett Szeged ad majd több periódusban életteret művészi álmai megvalósításához.

1930–32-ben a szegedi közsínházban díszletfestő és tervező. Az alig húszéves fiatalembert bedobták a mélyvízbe és két szezonon át ott is felejtették. A havi 160 pengőért az elegánsan hangzó tervezői munkán túl, a festőteremben is dolgoznia kellett hajnaltól késő estig, ha az akkori igen szoros színházi tempó, az évi 30-50 bemutató úgy diktálta. Sőt, szerződésében az elvárható „karkötelezettség” is benne foglaltott!

Jóllehet 1935-től már a Nemzeti Színház tervezője és scenikai felügyelője lett Budapesten, 1936-tól már újra dolgozik Szegeden is, a Szabadtéri Játékok egyik legfoglalkoztatottabb tervezőjeként. Két periódusban fonódik össze Varga Mátyás neve a Dóm téri Tragédia előadásokkal: 1936–39 között, amikor is sorrendben *Janovich Jenő* (1936), *Hont Ferenc* (1937) és *Kiss Ferenc* (1938, 1939) Madách rendezéseinek látványkeretét teremtette meg, majd másodszorra a Játékok újraindulásától, 1959-től kezdődően. *Major Tamás* és *Szinetár Miklós* rendezői elképzeléseihez alkotott emlékezetes díszleteket. Madách drámai költeménye, *Az ember tragédiája* végigkíséri Varga Mátyás tervezői

pályáját az 1936-os első, a Játékokra készített tervektől a hetvenes évek közepéig. Amennyiben Varga Mátyás teljes Madách-oeuvre-jét vizsgáljuk, amelyhez a *Civilizátor* és a *Mózes* díszlettervei is hozzásorolandók, 1936-tól 1986-ig kerek 50 évig jelent meg együtt neve a plakátokon a nagy drámaköltőével. E terveket a budapesti Nemzeti Színházban, a Nemzeti Kamarában, a Városi Színházban (ma Erkel Színház) a Kolozsvári Nemzeti Színházban és a Margitszigeti Szabadtéri Színpadon és a Szegedi Szabadtéri Játékokon láthatta megvalósított formájukban a közönség.

A kor legnagyobb rendezőegyeniségeihez – *Németh Antal*hoz, *Hont Ferenc*hez, *Major Tamás*hoz, *Marton Endré*hez, *Szinetár Miklós*hoz – kapcsolódott alkotótársként, s e névsor Varga Madách-sorozatának korántsem a teljes listája.

A harmincas években, a Szabadtéri Játékok indításakor a Dóm és a csodálatos zárt, arányos tér, amely a remek játszóhelyet és a „csillagkopolás” nézőteret biztosította, a korabeli technikai fejlettség miatt sajátos, szabadtéri művészi módszer kialakulását is eredményezte.

Hont Ferenc, a Játékok egyik megálmodója és rendezője szerint elősorban a tér nagy méretei miatt – mivel hangerősítő berendezést akkoriban még nem használhattak – „a hangzó szöveg hordozta gondolatokat át kellett alakítani olyan látható színpadi alakzatokká, amelyeknek mindig mélyebb jelentést kell hordozniok, hogy sohasem váljanak öncélú látványossággá.”¹

A díszlet és látványtervező feladatának jelentősége ez esetben szükségszerűen felértékelődik, a rendező egyenrangú alkotótársává válik a játékkeret díszletének megtervezésén kívül az előadás látványszimbolikájának, részletfinomságainak kidolgozásában, különböző effektusok kitalálásában, létrehozásában, az egész scenírozásban meghatározó szerepet vállalhat. Varga Mátyás azért válhatott a „Dóm-tér festőjé”-vé, – a szegediek nevezték így őt már a harmincas években –, mert a templom és a tér monumentalitása, a hatalmas színpad, a díszletek nagy méretei szárnyakat adtak képzeletének.²

1935-ben, amikor a város elhatározta, hogy maga veszi át a Játékok irányítását, körvonalazódott egy olyan elképzelés, hogy a budapesti Operaházra, illetve a Nemzeti Színházra bízna Szeged az előadások ki-

vitelezését. *Németh Antal dr.* egy olyan nagyszabású Tragédia-konceptiót dolgozott ki, amelynek szcenikai megvalósításában, kivitelezésében jelentős feladat hárult volna a díszlettervezőre. Varga Mátyás ekkor már Pesten a Nemzetiben Németh Antal mellett tevékenykedett, a feladat órá várt. Miben rejlett e nagyszabású szcenikai terv újdonsága? Németh Antal, felhasználva külföldi tanulmányútja során szerzett tapasztalatait, színháztörténeti tanulmányait, a luzerni passiójátékok mintájára az egész Dóm teret be kívánta vonni a teátrális látványosságba, egymás mellé építve fel a szükséges szintereket.³

A Dóm előtt felépített hármastagolású misztériumszínpadon kívül, amely az induló befejező szintereket adná, 350 méter hosszúságban, „mintegy mágikus gyűrűbe fogva a nézőket” sorakoznának a különböző szinterek, Ádám és Éva álomútja a jövő felé. Varga Mátyás óriás forgónézőteret tervezett, e köré álmodta középkori mintára a *plasztikus szimultán színpad* építményeit, a Tragédia Egyiptomát, Athénját stb. Az elképzelés szerint e nézőtér hatalmas tribünjét körívpályán elektromozdony forgatta volna. Németh Antal grandiózus tervét, amelynek költségeiből csak a forgó nézőtér 120 ezer pengőt emésztett volna fel, a város pénz hiányában nem fogadhatta el. Jóllehet e „plasztikus színpad” állandó építményeivel nem csupán a Dóm teret tette volna a Tragédia színterévé; de Szegedet is a drámai költemény állandó játszóhelyévé, „Madách városává” avatta volna; növelhette volna idegenforgalmi esélyeit. A Varga Mátyás által tervezett plasztikus modell, bár nem szolgálhatott élő előadás keretében, nem valósulhatott meg, mégis nagy elismerést hozott alkotójának, sikert aratva Európa számos nagy városának színpadművészeti kiállításán; 1936 Bécsben, majd Münchenben, Hamburgban, Frankfurt am Mainban.

A város végül *Janovics Jenőt* bízta meg az 1936-os játékok Tragédia-előadásának megrendezésével, aki bár nem gondolkodott bonyolult, drága, egyedi szcenírozási megoldásban, de Varga Mátyás személyéhez ragaszkodott. Rendezése az előző évek sikeres megoldásait veszi át némi módosítással, azaz „folytatja a kialakult hagyományt, amely az elmúlt 3 év alatt, 1933 óta rögződött, melynek lényege: a dóm előtti teraszon tagolt emelvény és lépcsőrendszer, jelzett plasztikus díszletelemekkel, a háttérben kifeszített hatalmas vászon, amelyre évről évre

más és más – elvontabb vagy realiztikusabb színpadképeket vetítenek. Németh Antal megítélése szerint ezzel a módszerrel a Dóm tér „páratlan *térszínházi* lehetőségeit” nem aknázza ki a rendező, mert az állandó alapszínpad változó vetített háttérével, „kisebb nagyobb statisztériával körített szélesvásznú”, de voltaképpen mégis hagyományos, jóllehet óriásira felnagyított színpadon zajló előadás.⁴

Varga Mátyásnak tehát az 1936-os díszlet-elképzelését Janovics hagyományos, a látványos külsőségeket favorizáló koncepciójához kellett hangolnia. Az 1934 óta használatos, hatalmas félkörívű vászonra vetíti a jelenetek háttereit ő is, az adott alapkonceptió csak részletfinomításokra nyújt lehetőséget.

Az ember tragédiája 1936-ban augusztus 1-jén 2-án és 4-én, összesen háromszor került színre. Ádám szerepét a Játékokon már kipróbált, ismert művész, Lehotay Árpád alakította, Lánczy Margit személyében azonban új Éva mutatkozott be. A bemutatón, aug. 1-én és 2-án Kiss Ferenc alakította Lucifert, az utolsó előadáson pedig Táray Ferenc. A korabeli kritikák, előadás-leírások érthető módon nem sok újat fedeznek fel az 1936-os előadásban, összevetve az előző évek színészi alakításaival.

A rendezés is a múlt sikeres megoldásait, elgondolásait vitte tovább, mint már említettük. Többet időznek egyes írások az előadás fény- és hangeffektusainál, amelyek megálmodásában oroszlánrésze volt a fiatal Varga Mátyásnak. Lugosi Döme meglehetősen impresszionálónak találta az előadás kezdetét, amely egyben az 1936-os szabadtéri előadássorozat megnyitója is volt:

„Az előadás előtt megszólaltak a harsonák, a reflektorok megvilágították a fogadalmi templom tornyain lévő keresztet, a színpadra helyezett triposz lángjai felgyúltak, a színpad kivilágosodott, s Pálffy József dr. (polgármester) a közönség elé lépve egy perces emlékbeszéddel hódolt Klebelsberg Kunó gróf, a Dóm-téri játékok megteremtője emlékének”. A „revüszéri, filmre emlékeztető külsőségekkel” színpadra állított Tragédia díszletképei közül legnagyobb hatást a Londoni szín temetői jelenetével ért el a tervező, „melynek költői hangulata új távlatokat nyitott meg a Tragédia közönsége előtt. Az itt alkalmazott csodálatos világítási hatásokkal a szcenírozás költőibbé tette a jelenetet az ed-

digi elképzeléseknél és valósággal a közönség szeme előtt tűntek el a sírba omló alakok a temető kék fényű ködében".⁵

Meg gondolandó, hogy ismétlésnek, vagy kialakuló tradíciónak tekinthetjük-e a Tragédia évenkénti színpadra állítását. A város vezetősége azonban 1936 óta saját erejéből teremtve meg a Szabadtéri Játékok anyagi alapjait úgy határozott, hogy „*immár tradíciónak kell tekinteni Az ember tragédiája Dóm-téri előadását és minden évben elő kell adni újabb és újabb rendezői ötletekkel gazdagítva*”. Egyben állást foglaltak az elkövetkező évek műsorpolitikájának kialakításáról, határozottan kinyilvánították, hogy „*a Dóm-téri színpadon ezentúl, kizárólag csak magyar szerzők munkáját mutassák be!*”⁶ Pálffy József dr. polgármester 1937-es, 7000 ember előtt elmondott szabadtéri évadnyitó beszédében így fogalmazta meg a Játékok művészi törekvéseit:

„*Ünnepi fény ez, – mondotta, – de nem hivalgó, nem léha szórakozások fényes, hanem a nemzeti kultúra józan, tiszta világa, melynél látnunk és láttatunk, ahogyan a sorsközösségben, mint egyetlen család a jelen fájdalmában és jobb jövő reményében egybeforradunk.*” Hálás kegyelettel emlékezett meg Klebelsberg Kunó grófról, aki „*nem Szegednek, hanem az egész országnak építette ezt a grandiózus színpadot. Mi csak a végrendelet végrehajtói vagyunk, amikor az ő elgondolása és akarata szerint egy évben egyszer találkozóra hívjuk ide az ország minden részéből magyar testvéreinket, hogy hitet, erőt, önbizalmat mérítsünk egymás tekintetéből, kézfogásából, a magunk erejének mérlegeléséből!*”⁷

1936-ban a három bemutató – Madách: *Az ember tragédiája*; Herczeg Ferenc: *Bizánc*; Kacsóh Pongrác: *János vitéz* – jól mutatja azon törekvéseket, hogy sajátosan „*magyar Salzburgot*” szeretne a város a Dél-Alföldön megteremteni. 1937-ben négy darab színpadra állítását tervezik: az előző évad három repertoáron tartott magyar műve mellé, szegedi szerző, Berczeli Anzelm Károly: *Fekete Mária* című misztériumát tűzik műsorra. Míg 1936 mindhárom szabadtéri bemutatóját Janovics Jenő jegyezte rendezőként, addig 1937-ben gazdagodik a művészeti vezetés, Janovics mellett megjelenik *Hont Ferenc*, *Sziklai Jenő*, *Táray Ferenc* neve is. A változásban az állandóságot Varga Mátyás képviseli, ő a díszlettervezője mind a két nyári évad összes bemutatójának.

1937-ben *Hont Ferenc* másodszorra állította színpadra Madách remekművét. Köztudott, hogy 1933-ban Hont Ferenc volt a Tragédia első szabadtéri előadásának rendezője, amikor is mostohább körülmények között, fiatalos tapasztalatlansággal, de helyes érzékkel és lelkesen állt az ügy szolgálatában. Hont legfontosabb munkatársa akkor Buday György grafikus, díszlettervező volt. 1937-ben kiforrott művészi gondolatokkal és elképzelésekkel vitte diadalra Madách drámai költeményét. A rendező alkotótársa, a madáchi gondolatok megjelenítésének, a játék keretének megálmodója 1937-ben Varga Mátyás lett. Elfordulva a Paulay-féle hagyományoktól Madách eredeti szerzői utasításához fordult vissza az alkotópáros. A rendezői koncepció és a látványterv egyaránt azt hangsúlyozta, hogy a Tragédia ún. „*történelmi jeleneteinek*” távolról sincs reális történelmi jellege, vagyis „*Madách Imre a misztikus-szimbolikus keretbe nem akart valóságos, történelmi eseményeket ábrázoló jeleneteket beállítani, minden kép történelmi kritika, az ember reménytelen küzdelmének egy-egy oldalról való megmutatása; az irányító szempont nem a történelem, hanem a poézis, a filozófia.*”⁸

Hont elgondolása szerint Lucifer nem annyira az emberiség rontó szellemét, örök ellenségét játssza majd színpadán, sokkal inkább afféle „*rendezője*” lesz a „*nagy játéknak*”: vezet, megmutatja, hogyan küzd az ember minden történelmi koron át, és hova vezet ez a küzdelem. Hont *Ádám álomlátását* hangsúlyozza, a mozgalmas, kavargó lidércnyomásos álom monumentális, szabadtéri színházi keretét Varga Mátyás teremti meg. Minden időben Az ember tragédiája első három színének, jelenetének színpadra állítása állítja a legnehezebb próba elé a színházi alkotókat, s a megvalósítás mikéntje mond el legtöbbet koncepciójukról. Vér György, a Pesti Napló kritikusanak az 1937-es előadásról írt beszámolójából idézünk:

„*A legmegkapóbb és a képzelet legjobb játékát mégis a mennyország színpadi képe hozza.*” A rendező itt eltekintett az eddigi bevált megoldásoktól, ahol a színpadi lépcsőrendszeren helyezkedett el az égi kar, a mennyei hierarchia szerinti csoportosításban. Varga Mátyás ehelyett hármas tagozású *Jákob lajtorját* épített „*(...) egy roppant lépcső-háromszöget, amely tömegével betölti a színpad középső terét és*

amely a templom keresztjei fölött csillogó felhők felé vezet. – Az égi lajtorja legmagasabb platóján **Lucifer** áll, azonban Lucifernek csak akkor kell leszállnia a **második hely** magasából, amikor a kiűzetés megtörténik és az égi ítélet elhangzott. Nagyszerű kép, ahogy a Tagadás szelleme dinamikus erejével örök bukásra rendeltetik, lejjebb és lejjebb száll az égi lépcsőn, a felhők közül a föld felé, ugyanakkor az angyalok feljebb és feljebb emelkednek az Úr dicsősége felé.”⁹

Varga Mátyás háromszögű hatalmas építménye nem csak szellemében új, de látványban is nagyszabású képet tárt a néző elé. Nem újkeletű a Tragédia előadásának történetében az útkeresés, hogyan lehetne összekötni, átvezetni az egyik színt a másikba, hogyan lehetne a részletek kidolgozása mellett az egységes folyamatok, a műegészt érzékeltetni a színpadon.

Különböző vizuális és akusztikus megoldások születtek meg az idők folyamán, neves zeneszerzők komponáltak kísérőzenét, híres karmesterek vezényelték ezeket, vagy maguk is kísérőzenéket állítottak össze a Tragédiához mint Fricsay Ferenc, Vaszy Viktor. Dr. Németh Antal az 1935-ös rádióváltozathoz¹⁰ Szabó Lőrinc költőt kérte fel olyan rövid költemények megírására, amelyek a kísérő zene hangulati átköltései mellett, mintegy „áthidaló versekként” megkönnyítik a hallgató eligazodását az egyes jelenetek között.¹¹

Hont koncepciója a drámai költeményben is oly fontos szerepet játszó tömeg jelenlétével, mozgásával jelzi a váltásokat. Varga Mátyás díszletei monumentális helyszíneket teremtenek, tág mozgásteret nyitnak a táncosoknak, s a le-felvonuló tömegnek. Nem célunk elidőzni sem a színészvezetésnél, sem annál a témánál, hogy a három főszereplő alakítása – Kiss Ferenc (Ádám), Tőkés Anna (Éva), Törzs Jenő (Lucifer) –, milyen sajtóvisszhangot váltott ki, hiszen itt térnek el legjobban a beszámolók, főként Törzs Jenő Luciferje osztotta meg erősen a véleményeket. Sokkal izgalmasabb számunkra Hont koncepciójában a tömegek játéka, a felfokozott, felnagyított méretek és az a „szociális vetület” (Vér György), amely mindig kísérő árnyként húzódik meg az egyes képek alatt. Varga Mátyás olyan színpadi tereket, járásokat biztosított, hogy a zenekíséretre (Fricsay Ferenc összeállítása) ki és betóduló tömeg, a színpad külső alsó szegletéből, a vetítőépületek mellől il-

lúziókeltően jelenhessen meg, tűnhessen el. Ugyanis „(...) az egyes képek közeiben dolgozó, munkás csoportok jelennek meg, a földművelés, a kézművesség és a gyáripar jegyében, s hol mint rabszolgák, hol mint jobbágyok, máskor mint gyári munkások szimbolizálják a következő képeket, – különböző korok elnyomott néptömegeit”.¹²

A tömegmozgatás jelentést hordozó vizuális mozzanatai mellett a második, 1937-es Hont rendezés még egy látványtervi újítást hozott: Varga Mátyás vetített hátterei most már nemcsak a kor és a történelmi hely hangulatának változásait érzékeltetik, oldják meg gyors, ügyes technikával, hanem filmszerű hatáselemeket is felhasználnak. Minden kép előtt megjelenik a forgó földtömeg és a földgömbön zászlócskával megjelölve a város, az ország, ahol a következő jelenet játszódik. Rendezői óhajra Varga térképet, feliratot is vetít a színpad fölé, ha kell... A korabeli kritika ez esetben már didaktikusnak ítéli Hont vizuális magyarázatát: „(...) még jobban magyaráz” az élményt váró nézőknek, „holott nem a felírás, de a képek hangulata magyaráz meg mindent ebben a nagyszabású világkölteményben. A film felirata kapott itt helyet, felvonásokat jelezve a színpad költészete fölött.”¹³ Mindazonáltal Varga Mátyás díszlet- és festőművésztől 1937-ben is nagy elismeréssel emlékeztek meg a napilapok, kiemelve, hogy színpadképeiben össze tudta egyeztetni a madáchi sugallatot a rendező elgondolásaival, művészetével úgy nyújtott illúziót a nézőknek, hogy figyelembe vette, kiaknázta a szabadtér adottságait is.

A Szegedi Szabadtéri Játékok első fejezetét, vagyis a két világháború közé eső, 1931-től 1939-ig tartó szakasz történetét tovább tanulmányozva kitűnik, hogy a hátralévő két évadban folytatódik az előbbieken felvázolt következetes műsorpolitika, s ennek jegyében az immár tradícióvá válik Madách drámai költeményének repertoáron tartása. Mind *1938-ban*, mind pedig *1939-ben* Varga Mátyás díszleteiben, *Kiss Ferenc rendezésében* és főszereplésével (Lucifer) – Ádám – *Lehotay Árpád, Éva – Tőkés Anna* – került színre a drámai költemény. Az 1939-es előadás szereposztása az epizodisták kivételével semmiben sem különbözött az előző nyáriétól.

Varga Mátyás, „a Dóm tér festője” ezúttal, a templom homlokzata előtt felépített ívre a bevált vászon helyett, *tültre vetíti a háttérét*, mely-

nek finom sejtelmessége alkalmas arra is, hogy a vetítés mögött állandóan éreztesse a Dóm bejáratát, a rendezői koncepció e fontos dramaturgiai pontját.

Ezt követően a történelem írja a műsorrendet, s az emberek tragédiái a hadszíntereken, harckocsik szaggatta földeken, lebombázott városokban játszódnak. De nemcsak a háború közelségében hallgatnak a műzsák, de még jóval utána is. Húsz évig szünetelnek az ünnepi játékok, de az újrakezdés 1959-es, első nyári évadának plakátjain már feltűnik Varga Mátyás neve, aki 1959-től ismét állandó tervező-művész lesz a Dóm-téri produciók jelentős hányadának.

A felújított Játékok első évtizedében két rendező, Major Tamás és Vámos László rendezéseiben, csaknem folyamatosan műsorra kerül a Tragédia, a hetvenes évektől kezdődően megritkulnak a felújítások.

Major Tamás rendezésében 1960-ban létrejött produkció, amelynek díszlettervezője Varga Mátyás volt három évig maradt (1960, 1961, 1962) a Szabadtéri műsorán.

A budapesti Nemzeti Színház művészeinek részvételével létrejött előadás másik érdekessége, hogy a rövid időre korlátozódó nyári szezon után 1960 októberében a Nemzeti Színházban is színre került a szegedi előadás kőszínházra szűkített változata. Mint repertoárdarab a nemzet első színházában élte még éveken át igazi életét, sőt Major eme rendezésében érte el a Madách mű 1963. április 7-én ezredik előadását a Paulay-öszbemutatótól számítva.

Major szabadtérre tervezett, de kőszínházban is adekvát rendezésének feltűnő sikerét a kor ideológiájához simuló értelmezés nagyban elősegítette. *Molnár Gál Péter Rendelkezőpróba* című könyvének *Major Tamás cirkusza* című fejezetében így summázza Major koncepcióját: „Ez nem lapos színpadra állítás volt, hanem Major véleménye a műről. Major megtette hozzászólását a majd évszázados vitához, s ez a hozzászólás **marxista értelmezésű** volt.” Természetesen Major nagyvonalú profi munkát végzett, komplex módon beépítette koncepciójához mindazt, amit az elődök elképzeléseiből használható ötletnek vélt: így a Hevesi-Oláh rendezéséből a misztériumszerű felfogást, Hont 1937-es Tragédiájából Lucifer játékmesteri szerepeltetését...

Nem véletlen, hogy Major a nagy szakmai tudással és gazdag szabadtéri tapasztalattal rendelkező Varga Mátyást kérte fel az előadás látványkeretének megteremtésére, szcenírozására.

Varga Mátyás az előadás alapdíszletében a görög színház és a misztériumszínpad olyan kombinációját hozta létre: ahol a *Menny, Paradicsom, Paradicsomon kívül* vertikális, hármastagozódását is tökéletesen megvalósította. A középső ovális játékeret amfiteátrumszerűen övezte a lépcsősorokból kiépített 340 cm magas felső szint, amely fölé oldaldíszlet magasodott, balról az Úr trónusa. Az ovális játékeret előszínpad fogta körbe, amelyre szintén lépcsősor vezetett fel.

A játékterek és a közöttük, illetve eléjük épített lépcsősorok megrövidítették a távolságot, ily módon dinamikus váltásokra alkalmas mozgásteret hoztak létre. Az egész színpad totális bejátszása pedig rendkívül impozáns méretű tablók, tömegjelenetek kialakítását eredményezte. A Dóm előtt, mintegy az egész színpadi konstrukció hátterét alkotva, 18×18 méteres felületen vetített kép egészítette ki az egyes színekre jellemző díszletelemeket. Major csak 500 sort húzott a 4100 soros eredeti szövegből: a csillogó eredményt, a három óra tíz perces tartamú, szédületes tempójú előadást csakis ilyen sallangmentes, dísztelen, de szcenikailag mégis lenyűgözően sok lehetőséget biztosító monumentális díszletkeretben valósíthatta meg. A rendező-tervező alkotópáros Ádám álmainak füzérét kontrapunktikusan egymás mellé vágott film-snitt-szerű képekkel jelenítette meg. A szokásos színpadi átdíszítések, a kényszerűen közbeiktatott szünetek következtében apró képekre, történelmi tablókra, drámaiatlan, világtörténelmi revüre szertehullott színpadi ábrázolás helyett, a szegedi 1960-as előadás valódi drámai hatást keltett. A Lucifer (*Ungvári László*) által felvarázsolt képek gyors, egymásra ütő sorához, mely által „kristálytisztán bomlott ki a mű kemény ötvözetű dialektikája”, szervesen kapcsolódott Ádám jelenetről jelenetre paradicsomi kosztümben történő továbbvándorlása.

Major megerősítette Éva szerepét (*Lukács Margit*) az Ádám-Éva-Lucifer triász „dialektikus egysége” értelmezés, a „derűs, optimista végkicsengés” felfogás is ezt az eljárást követelte meg: „(...) *Élni szép, élni érdemes, és érdemes új küzdelembe indulni*” – vallja Éva már pusztán létével is. „(...) az Ádámmal egyé forrott Nő hordja magában az opti-

mizmust, a biztatást, ő egyesíti magában az **idealizmust** és a **materiá-
lizmust**”.¹⁴

Major koncepciójának talán legjellemzőbb részlete az Úr (s nem az Úr hangjának) szöveghű madáchi megjelenítése. Varga Mátyás a színpad centrumától balra, a fenti szélső emelvényre helyezi a trónust, amelyen az Úr (*Bessenyei Ferenc*) Michelangelo Mózes szobrához hasonló maszokban és öltözékben jelenik meg. Az aszimmetrikusan szerkesztett színpadi kép nyilvánvalóan a rendezői koncepciót hangsúlyozta, mely szerint (...) az „*Úr (...) nem zsarnok Égi Fejedelem*”, de a mozgó anyag jelképe „*(...) a Világ megtestesülése Madách mitikus antropomorfizmusában*”.¹⁵ A rendezés, amely megfosztani igyekezett az előadást a mű hangsúlyozottan meglévő keresztény jelképeitől, nem csupán a teret pregnánsan uraló Dóm látványától véli elterelni a figyelmet a Menny aszimmetrikus beállításával, de új hangsúlyokat keres az egyes színek karakteresebb realizálásában. A római szín végén a Megváltó felmagasuló keresztje helyett több kereszt is vetül a háttérre, a rabszloga vértanúk mártíromságát jelképezvén.

Varga Mátyás 1960-as Tragédia díszletterve jellemző módon manifestálja a művész ars poeticáját: „A színpadképnek mindig alázatosan kell szolgálnia a művet és a *rendezői elképzelést*; harmonikus mozgásteret kell teremtenie; vizuális élményt kell sugallnia és gondolatilag segíteni kell e művet.”¹⁶

Így történt ez az újraindulás utáni hetedik, a *Szinetár Miklós – Félix László* társrendezésében színpadra állított Tragédia előadás esetében is, amely egyben Varga Mátyás utolsó Madách-tervezése volt a Játékon.

A Tragédia 1976 júliusában bemutatott változata a fiatalok drámája. Szinetár Miklós a fiatal nemzedék külső-belső küzdelmét, életcélkeresését, életmód- és eszmeválasztását kívánta a Tragédia színpadán kihangsúlyozni. Ádám (*Hegedűs D. Géza*), Éva (*Bánsági Ildikó*) és Lucifer (*Lukács Sándor*) a színpadon kószáló farmeres, hátizsákos fiatalok tömegéből válik ki a darab elején, hogy a történelmi utazás végén, tapasztalataik birtokában visszaolvadjon középük.

A spontaneitás látszatát sugalló játékkeret, a megfiatalított főszereplőknek a rendezői korból, 1976-ból induló töprengő útkeresése,

Varga Mátyást is arra inspirálta, hogy ennek az előadásnak a díszlete, mintegy a valóság folytatásaként szervesen simuljon a természetes környezetbe. Épp ezért az 1976-os Tragédia alapdíszlete szinte a Dóm teret övező klinker-téglás épületek meghosszabbításaként van jelen a színpadon, melynek háttércentrumában maga a templom a záróelem. Varga Mátyás, akinek leggazdagabbak a tapasztalatai a szabadtéri szcenírozás lehetőségeiben, aki remek stílusérzékkel rendelkezik nagyon is érzi az új hangsúlyokat. Nem megjeleníti, ábrázolja a helyszíneket és korokat, beéri jelzésszerű földíztetésükkel. Nem illúziót akar kelteni! A festett paradicsomi fák édenkertikénti elfogadása végül is ezen a színpadon, ebben a játékfelfogásban közmegegyezésen s nem illúzió alapszik.¹⁷

Összesen tizenkétszer díszletezte Varga Mátyás Madách Imre: *Az ember tragédiája* c. művét, ebből öt különböző rendezésben a Szegedi Szabadtéri Játékon teremtette meg a halhatatlan remekmű méltó keretét, melynek segítségével nyolc nyári évad nézőit sikerült áttemelnie a hétköznapi világból a színpadi költészet világába.

Varga Mátyás szívéhez mindig is közelállónak érezte a Dóm téri csillagkupalás színházat. Sokszor, sok helyen nyilatkozott róla. 1973 nyarán, épp Madách-mű, a *Mózes* szcenírozásának idején így összegezte tapasztalatait: „Sokan féltették a színház varázsát a Dóm tér hatalmas méreteitől. De a nagyméretű színpad és nézőtér: csodát varázsolt Rerich Béla épületei közé. A látvány lenyűgözi a közönséget (...) Az ember tragédiájának képei ezen a színpadon kitárulnak. Kapcsolatot tudnak teremteni a végtelen világgal. A történelmi képek teret kapnak.” (Varga Mátyás)

A díszlet, a színház a múltó idő művészete. Az előadás csak néhány néző emlékezetében él tovább, a díszletet elbontják. Az előadásokról készült elemzés, kritika, a díszletekről készült rajz, fénykép őrzi a szünet nélkül múló, változó időben nyomaikat, s szembesíti velük a későbbi korok gyermekeit.

Nem láthatjuk a maguk érzéki valóságában ezeket a hajdani előadásokat. A megőrzött díszletrajzok is funkciójukat veszítik, inkább képzőművészeti alkotásként szemléljük őket, egy színházi ember tökéletes álmaiként nagy írók, költők műveiről. Varga Mátyás díszletképei ma is meggyőznek bennünket, mindenkoron az élő színházat varázsolják elénk.

Jegyzetek

1. *Az ötlet születése – Beszélgetés Hont Ferencsel* (Dalos László interjúja). Film, Színház, Muzsika, 1973. júl. 21.
2. V. ö. LUGOSI Döme: *Varga Mátyás – a szegedi Dóm téri színpad festője*. Szeged, 1939.
3. NÉMETH Antal: *Új színházat!* Tanulmányok. Bp. 1988. Szerk.: Koltai Tamás. 450–451.
4. NÉMETH Antal: *Egy emberöltő Az ember tragédiája szolgálatában*. In: *Új Színházat!*
5. LUGOSI Döme: *A Szegedi Szabadtéri Játékok története 1931–1937*. Bp. 1938. 63.
6. LUGOSI Döme: i. m. 65.
7. LUGOSI Döme: i. m. 75.
8. THURY Lajos kritikája, *Új Magyarország*, 1937. aug. 1.
9. Pesti Napló, 1937. aug. 1. – VÉR György kritikája az előadásról.
10. Az első rádió-bemutató 1935. dec. 2-án volt a Magyar Rádióban.
11. KOLTAI Tamás: *A tragédia hangjátékként és lemezen*. In: *Az ember tragédiája színpadon*. Bp., 1990. 55., illetve NÉMETH Antal: i. m. 453–454.
12. Pesti Napló, 1937. aug. 1. VÉR György beszámolójából.
13. VÉR György kritikája, Pesti Napló, 1937. aug. 1.
14. MOLNÁR GÁL Péter: *Major Tamás cirkusza*. In: *Rendezőpróba*.
15. Ugyanott, illetve idézi KOLTAI Tamás: *Az ember tragédiája a színpadon*. Bp., 1990. 218.
16. Film, Színház, Muzsika 1973. júl. 21. DALOS László interjúja: *Varga Mátyás – Madáchtól – Madáchig*.
17. V.ö. Népszabadság, 1976. júl. 30., *Az ember tragédiája a szabadtérin...* MOLNÁR G. Péter írása.

Szakirodalom

1. LUGOSI Döme: *A Szegedi Szabadtéri Játékok története 1931–1937*. A „Színpad” kiadása, Bp., 1938.
2. KOVÁCS–NIKOLÉNYI–POLNER: *A Szegedi Szabadtéri Játékok kézikönyve (1931–1991)*. Szeged, 1991.
3. NÉMETH Antal: *Egy emberöltő Az ember tragédiája szolgálatában*. In: Németh A.: *Új színházat!* – tanulmányok, szerk.: KOLTAI Tamás. Bp., 1988.
4. Film Színház Muzsika 1973. júl. 21. DOBOS László összeállítása a Játékokról: – *Beszélgetés Hont Ferencsel – Az ötlet születése. – Varga Mátyás: Madáchtól Madáchig*.
5. MOLNÁR GÁL Péter: *Major Tamás cirkusza*. In.: *Rendelőpróba*. Bp., 1961.
6. KOLTAI Tamás: *Az ember tragédiája a színpadon 1933–1968*. Kelenföld Kiadó, 1990.
7. BARTA András: *Az ember tragédiája Szegeden*. Magyar Nemzet 1976. aug. 5.
8. MOLNÁR GÁL Péter: *Az ember tragédiája*. Népszabadság, 1976. júl. 30.
9. ANGYAL Mária: *Varga Mátyás díszlettervező*. Szeged város kiadása, 1989.
10. *Varga Mátyás – Egy életmű díszletei*. Szerkesztette és a bevezető tanulmányt írta: TANDI Lajos, Szabad Tér Kiadó, 1995.
11. BAUER Jenő: *Varga Mátyás*. Művészet, 1975. VIII. 24-25.

III. A Tragédia értelmezéseiről

Bene Kálmán

Egy „szellembűvár” Tragédia-értelmezése

Madách Imre fia a magyarországi spiritizmus egyik legjellegzetesebb, legfontosabb képviselője, aki *A Szellembűvárlat Irány-eszméi* (Bp. 1899) c. könyvében foglalta össze nézeteit, ismereteit a spiritizmusról. Erről a könyvről mind Ruttkay Teréz Mária *Madách Aladár* című kis-monográfiájában, mind az elmúlt évtizedekben a Palócföldben megjelent két tanulmányban olvashattunk,¹ nem is céloz az ezekben az írásokban leírtakhoz bármit hozzátenni. Madách Aladár spiritiszta beállítottságát a Tragédiáról megjelent elemzése kapcsán csupán azért szerettem volna előre hangsúlyozni, mert ennek az értelmezésnek „eredetiségét”, különleges vonzerejét az jelenti, hogy három „világkölteményről” (M. A. műfajmegjelölése), a *Tragédiáról*, a *Faustról* és a *Divina Commediáról* szóló összehasonlító okfejtésében szinte kizárólag csak a spiritizmus szemszögéből vizsgálódik a szerző.

Mielőtt Madách Aladár cikkének ismertetésébe fognék, szólni kellene néhány szót a szerző viszonyáról apja főművéhez. A megyei társasélettől még apjánál is nagyobb mértékben visszahúzódó, spiritiszta „tudós” különcsége és politikai nézetei miatt osztályába már beilleszkedni nem tudó Madách-fiú öntudatosan és szerényen viselte a hálátlan „sasfíók” szerepet: a Nemzeti Színház jótékonyági alapja javára lemondott a Tragédia-előadások tantieme-jeiről (igaz: később, amikor anyagilag megszorult, mégis kért százalékot²), rendezte és gyarapította apja könyvtárát, értelmiségi baráti körével³ gyakran beszélgetett a nagy műről. Palágyi Menyhért és Bodor Aladár Madách-monográfiája⁴ is tanúskodik arról, hogy a szerzők személyesen is ismerték és becsülték a Madách családot.

Palágyi nagy munkájáról az Egyetértésben elismerő recenziót is írt M. A.⁵ A recenzió tulajdonképpen sajtószemle, amelyben M. A. a Palágyi-monográfiáról megjelent kritikákat kísérli meg cáfolni, lényegesen magasabbra értékelve az életrajzot, mint az újságkritikák szerzői. Ugyanakkor ő sem elégedett mindennel, nem tetszik neki pl. a mono-

gráfia felépítése, a sok alfejezetre való széttagolás, valamint Palágyi Mózes-értelmezése. A „sajtószemle” stílusában, tartalmában is szinte fölhelyezhető saját Tragédia-elemzésének, ezért úgy gondolom: újraközlése és kommentálása a jövőben nem lenne érdektelen és hiábavaló.

Palágyi Tragédia-értelmezését tehát nagyra tartja M. A., cikkében semmi nyoma nincs annak a Ruttkay Teréz Mária által közölt feltételezésnek, hogy M. A. szerint a monográfus „megpalágyította” volna apja művét. Az anekdotába illő minősítés Illyefalvi Vitéz Aladár⁶ szóbeli közlésén alapul, jól hangzik, de nem igazolja semmi. Már csak azért is kétkedhetünk, mert Illyefalvi Vitéz volt annak a Madách Aladár-i alapgondolatnak a forrása – Ruttkay T. M. adata alapján – amely szerint „Lucifer, Éva és Ádám az emberi lélek tevékenységi körének megszemélyesítői, az ismereté, érzése, akaraté”.⁷ Szerintünk a M. A.-féle magyarázat kiindulópontja sokkal inkább saját „lélektani rendszere” és spiritiszta meggyőződése, mint egy baráti ötlet kibontása. Ezt igazolja egy másik, Ruttkay T. M. által idézett M. A.-levél is, melyben a szerző Kármán Mór Tragédia-elemzését⁸ üdvözölte. A Kármán-tanulmány mélységének, gondolatgazdagságának udvarias dicsérete mellett a köszöntés fő indoka az, hogy Kármán elemzésében is a maga meggyőződését véli felfedezni.⁹

De fejezzük be a kalandozást, s térjünk rá témánk legfontosabb részére: Madách Aladár kis tanulmányának bemutatására. Az érdekes és megjelenési helye (a Rejtelmes Világ című rövidéletű spiritiszta folyóirat) miatt nehezen hozzáférhető Tragédia-cikket szeretném újraközzélni¹⁰ szimpóziumunk kötetében. A tanulmány címe – *Lélektani elemek az Ember Tragédiájának főalakjaiban* – több szempontból is pontatlan, félrevezető. A tízoldalas cikk első és utolsó két oldala, a szövegnek közel fele nem az adott irodalmi műről, hanem a spiritizmusról szól (ez a „lélektani elem”), a középső, elemzésnek szánt rész viszont nemcsak a Tragédia főalakjairól, hanem a fentebb már említett két másik világkölteményről, mint egész művekről és azok főhőseiről is megkísérel valami tökéletesen új, eredeti nézőpontból képet adni. Ez a kép természetesen ilyen terjedelemben csakis vázlatos lehet, miként M. A. is többször hangsúlyozza a „remekírók remekalkotásai” írásában csak „futólag” magyarázottak.¹¹

Vizsgáljuk meg M. A. aránytalan szerkesztésű, rövidege dacára szöbő írását. Az első két és fél oldal szinte egyetlen közhely-igazság bizonyít(gat)ása, annak ti., hogy a költészet, a líra nyelvében, képeiben antropomorf jellegű. A „bizonyítási” eljárás Karl du Prel német spiritizista filozófus, író munkáit idézve fogalmazódott meg – legfontosabb példaként a homéroszi jelzős szerkezet, a „rózsaujjú Hajnal” kissé gyermekes stiláris elemzésével a középpontban. A végső konklúzióhoz (ti. hogy egyetlen költői kép is mikrokozmoszként tükrözi a világegyetemet, a makrokozmoszt, hát még mennyivel tökéletesebben mutatják be ezt a nagy világműveket) feleslegesnek tűnik a hosszú, du Prel nézeteit¹² visszhangzó fejtegetés. Az egész bevezetésben van valami kedvesen naiv törekvés arra, hogy fő mondanivalójának irányát, alapvetően elméletileg is alátámassza, ám M. A. értekező stílusa inkább egy röpirat, vagy vitacikk lázas, formátlan, zsúfolt mondatait idézik fel bennünk, mintsem egy logikus gondolatmenetét. Egyetlen példát idéznek erre, a homéroszi kép „elemzését”.¹³

A tanulmány fő része, a három világmű összehasonlítása egy sajátos „számmisztika” mentén fogalmazódik meg. Először a három mű egészéről állapítja meg, hogy azok kifejezik az „emberi elme hármasságát”, az intellektuális, az affekcionális és az intuícionális irányokat, még hozzá egy-egy műben valamelyik dominál, de bizonyos mértékben mindhárom műben megvan mindhárom irány. A három mű összevetésének zárásaként a következő összehasonlító képletbe foglalhatnánk össze a három költőt, illetve a művekben megnyilvánuló három irány domináns értékét, M. A. nyomán:¹⁴

	GOETHE	MADÁCH	DANTE
mint költő	a szép	az igaz	a jó kifejezője
mint bölcsész és művész	indulati	logikus és tudós	moralista és metafizikus
lélektani iránya	(affekcionális)	(intellektuális)	(intuícionális)

A három mű mindegyike tehát szinte legjellemzőbb példa a három irány valamelyikére M. A. szerint, ugyanakkor az értelmi, érzelmi és ihleti elemek keverednek is mindegyik műben. Az elemzés további ré-

szében a világművek főhőseit teszi meg az egyes irányok képviselőivé, a következő módon:

— a Tragédiában Ádám-Éva (a két hős egységét Bodor Aladárhoz hasonlóan¹⁵ értelmezi) az indulati, akaró és vágyakozó elme, Lucifer a „módszeres, hideg gondolkodó értelem”, az Úr a „szemlélő” (intuíatív) emberi elme képviselője;

— Goethénél Faust a „módszeresen gondolkodó értelmi ember”, míg Gretchen és Mephisto egyaránt az indulatok képviselője, de az előbbi, „miután már vétkezett, erkölcsi érzésében ébredő szemlélet (intuítio) ihletével” hat Fausta, a másik oldalról Mephisto a szenvedélyek, az önzés ördögeként csábítja, viszi bűnbe a főhőst;

— a Comédiában Vergilius az értelmi irány képviselője, (Lucifer megfelelőjeként), Dante a vágyak és indulatok embere, mint Ádám-Éva, Beatrice pedig az Úrnak felel meg, hisz amikor átveszi a Paradicsomban Vergiliustól a vezetést, az „emberi indulatokat, akaratot addig vezető és magyarázó értelem helyett a szemlélet (intuítio) lép elő.”¹⁶

Aki ennél a vázlatnál alaposabban akarja megismerni ezt a korai komparatista elemzést, feltétlenül el kell olvasnia figyelmesen, esetleg többször is M. A. szövegét. Ha változatlanul nem tökéletesen, nem igazán érti a bonyolult magyarázatot, az is elképzelhető, hogy nem az olvasóban van a hiba... A magam részéről legalábbis nem merek vállalkozni a további dekódolásra, hiszen könnyen lehet, hogy amit én kissé zavarosnak vélek, csak a tárgyban való járatlanságom miatt tűnik annak.

Az elemzés ismertetését ismét egy idézettel zárnám, amelyben M. A. egy sajátosan megfogalmazott Rousseau-adaptációval örvendeztetett meg. Nem azért, mert oly könnyed, tömör, kristálytisza érvelésről lenne szó benne – a stílus nagyon is Madách Aladár-i –, csupán azért, mert úgy vélem: ez közérthető és érdekes okfejtés.¹⁷

A Madách Aladár-tanulmány befejező része, a szöveg több, mint negyedrésze, miképp a hosszúra nyújtott bevezetés, lényegében alig kapcsolódik a cikk témájához, a Tragédia-elemzéshez, de akár az iro-

dalomhoz is. A befejezés ugyanis Rochas párizsi orvos¹⁸ hipnotikus álommal kapcsolatos kísérleteiről számol be lelkenedve, hiszen a „bámulatra ragadó” kísérletek leírásában saját spiritiszta meggyőződésének, mondhatnánk: hitének igazolását véli felfedezni szerzőnk. Az asztrál-testről, M. A. szavával szellem-másról, vagy a kékes, illetve vörös fénnyel világoló auráról, M. A. magyarításában gőzkörökről szóló fejtegetés kimondottan érdekes, felesleges „gőzei” ellenére is valamennyire érthető, ajánlom hát mindenkinek, hogy olvassa majd el végig M. A. tanulmányát. A Tragédiával, illetve a többi világköltemény-nyel való kapcsolata azonban ennek a résznek olyannyira laza és erőltetett, hogy az szinte megmosolyogni való: a madáchfi szerint a spiritiszta kísérletek által „bizonyított” lélektani „alapszerkezet” mind a mikrokozmoszban, mind a makrokozmoszban, így a makrokozmoszt csodálatosan tükröző világkölteményekben is egy és ugyanaz.¹⁹

Jegyzetek

1. RUTTKAY Teréz Mária: *Madách Aladár*, Bp., 1938, 26–37. l.; SZABÓ Károly: *A szellemidéző Madách-fiú*, Palócföld, 1981; TARJÁNYI Eszter: *Madách Aladár és a magyarországi spiritizmus*, Palócföld, 1992.
2. Ld. RUTTKAY T. M.: i. m. 17. l.
3. Baráti társaságának tagjai, akik sokszor hosszan vendégeskedtek is Sztregován, elsősorban felvidéki költőkből, így pl. Komjáthy Jenőből s a Palágyi-testvérekéből, illetve a losonci tanári kar irodalmi érdeklődésű, publikációik alapján is számon tartott tagjai közül (pl. Bodor Aladár, Illyefalvi Vitéz Aladár, Latkóczy Mihály, Halmy Gyula stb.) kerültek ki.
4. PALÁGYI Menyhért: *Madách Imre élete és költészete*, Bp. 1900 – ld. pl. a Bevezetés 1., Források c. fejezetét; BODOR Aladár: *Az ember tragédiája mint az egyén tragédiája*, Bp. 1905, 10. l.
5. Egyetértés, 1900. jan. 11. 10. sz. – az első oldalon megjelenő tárcsa címe: *Madách Imre új életrajzáról*.
6. ILLYEFALVI VITÉZ Aladár losonci irodalomtanár (műve: *Faludi Ferenc költészete*, 1894) Ruttkay T. M.: *Madách Aladár* című kismonográfiájának egyik fő forrása, hitelességét nem mindig látjuk bizonyítottnak.
7. Ld. Ruttkay T. M.: i. m. 19–20. l.
8. KÁRMÁN Mór: *Az ember tragédiája. Elemző tanulmány*. Bp. 1905.
9. Saját tanulmányát összefoglalva írja M. A. Kármánnak írt leveleiben a „világkölteményekről”, köztük a Tragédiáról: „Alapszerkezetükben – mert a világot a lelken át fogjuk fel – a lélek hármas szerkezetét, hármas alapirányban való nyilatkozatát keresem. Az Indulat – Értelem – Intuicio (Keszér, Chochma, Tevuna) hármasságát Ádám, Éva, Lucifer és az Úr alakjában keresem, kik közül az Úr az Intuitionak, Lucifer az értelemnek elvonása, Míg Ádám-Éva ugyan szintén elvonásai az indulatnak, de egyszersmind egész cselekvő emberek lévén, Ádámban az értelem és Évában az Intuitio is dereng és erősödik, míg végén az Úr

fellépése és ezáltal Lucifernek időlegesen vitt szerepe igaz értékére lefokozódik, egyenetlenné válik egészen, Ádám-Évában pedig a harmónia létrejő, egyenként mint férfi s nőben, együtt mint az Emberben. Tanulmányom okkult lélektani, igazán a korgondolat előtt paradoxnak látszó pozitív-mystikus alapokból indult ki...” – a levelet idézi Ruttkay T. M. kismonográfiája, a 20–21. lapon.

10. Ld. a mellékletben a Madách Aladár-tanulmányt és jegyzeteit!
11. Ld. a mellékelt cikk legutolsó bekezdését!
12. Karl du Prel-ről ld. a mellékelt M. A.-cikk 4. sz. magyarázó jegyzetét!
13. Ld. a mellékelt cikk 5. bekezdését, a cikk 2. oldalán!
14. Ld. a mellékelt cikk 4. oldalának 3. bekezdését!
15. BODOR Aladár: *Az ember tragédiája mint az egyén tragédiája*. Bp. 1905. 43. l.
16. Ld. a mellékelt cikk okfejtésének gerincét a 4. oldal utolsó bekezdésétől a 8. oldal 1. bekezdéséig!
17. Az idézet a mellékelt M. A.-cikk 5. oldalának 2. bekezdése („Az ősember nagyrészt...”).
18. Rochas-ról ld. a mellékelt cikk 31. sz. jegyzetét!
19. Ez az azonosítás a cikk két záró bekezdésében olvasható.

MELLÉKLET

Lélektani elemek az Ember Tragédiájának főalakjaiban¹

Írta: Madách Aladár

Ha csak egy rövid lyrai² költeményt olvasunk el, élénken érezzük, hogy nemcsak az van benne, amit a szavak elfogadott értelme szerint szükségképpen érteni kell belőle, hanem, hogy egy mélyebb, egy – hogy úgy mondjam – rejtett tartalmat is foglal magában, amelyet a fogékony kedély kiérez, észrevesz, de amelynek a gondolkozó elme szavakban is kifejezést tud adni és meg tudja magyarázni, honnét ered ezen érzés, valamint az ebből kifejlődő hangulat, és hogy mit jelent ez.

Ha azt mondja a költő, hogy a fűzfák szomorkodnak a tó partján az őszi est homályában, vagy hogy a virág mosolyog a tavaszi hajnal fénye elé, ezen kifejezések mindenki lelkében érzést és ebből származó hangulatot költenek. Jól tudja mindenki, hogy a fűzfa nem szomorú, sem a virág nem mosolyog, mégis mindenki érzi, hogy e képek költőileg igazak, – mert semmi esetre sem lehetne ezeket fölcserélni, ha csak mesterséges hangulatkeltéssel, művészi magyarázattal elébb olyan környezetbe nem helyeznők őket, hogy állításunkat valaki talán megtévesztve mégis elhiggye.

Mivel az érzés hangulata bizonyos képekre mindig megjő, világos, hogy a rejtett (occult³) jelentés is mindig megvan, amelyet a költő belénk helyezett, de azonnal megszűnik ezen mélyebb jelentés rejtett lenni, ha a bölcselő okát magyarázta. Ha *Du Prel*-nek⁴ a művész lelki munkájának módjáról írt gyönyörű dolgozatait olvassuk, világosan megértjük, hogy azért keltenek ezen képek hangulatokat, mert emberi indulatok folyamát követő taglejtésekre⁵ vonatkoznak. Amint ezt megértettük, egyszerre megszűnnek reánk nézve rejtettek lenni és azontúl a tudomány közkincséhez tartoznak.

Mi szépen leírja azt *Du Prel*, hogyan váltják ki egymást ezen lyrai hangulatok és taglejtések. A szomorú ember lehajtja fejét, karizmai el-

petyhüdnek és karjai lelógnak, hasonlóképpen a gyöngé ágú fűzfa koronája lehajlik a föld felé. Midőn a költő a szomorúfűzfát említi, az olvasó lelke elé lép annak alakja, az alak emberi taglejtést hoz emlékeztetébe eszmetársulás által, és a taglejtés elképzelése a neki megfelelő érzést és hangulatokat kiváltja. Hiszen jól tudjuk, hogy a bűvölöm (hypnosis) némely állapotaiban elég a megbűvöltnek (hypnotisált⁶) kezeit összekulcsolni és a többi az áhítatnak megfelelő taglejtések és arckifejezések azonnal mintegy önműködőleg (autonomatic⁷ – sic!) bekövetkeznek. Így van ez a földidézett képekkel is; az általuk eszmetársulás által elképzelt taglejtésekkel a megfelelő hangulatok is eléállanak.

Mi bájos költészet az, midőn *Homér* azt mondja: a *rózsaujjú hajnal*,⁸ mily gyönyörű kép jelen meg előttünk, midőn az ébredő, piruló fiatal leányt elképzeljük, aki rózsás ujjait élénk nyújtja. Persze a rideg értelem, az elvont logicus gondolkodás fölháborodva mondja, hogy boldogság az egész, egyszerűen a nap keltének órájában látott pír, – de hát kél-e a nap, amely le nem nyugszik soha, – egyszerűen a föld fordul feléje, – fordul átkozott szó, megint az ember taglejtéséről képletezzünk, hogy nem lehet ezt a sok költészetet a komoly nyelvből kisöpörni, – jaj nyelv, juj söpörni, – csúnya antropomorfizmus!⁹ Egész nyelvünk nem egyéb, mint az elme önkénytelen költészete. A szavak a költők által elvetett ócskaságok, amelyek elkopva a próza hátára kerültek, s ott roppant gyakorlatiasan viselkednek.

Az emberi elmében szunnyadó szemlélet (intuitio¹⁰) saját hangulatait a természetben fölfedezi, s ezt az emberit a természetben iparkodik másokkal megértetni, szemléltetni saját magáról rajzolt képekkel. Az alapok a hatás titka, amely itt működik azon együttérzés, mely szerint az emberben nyilvánuló világ vagy mindenség microcosmos, az egész világgal, vagyis nagymindenséggel, macrocosmossal¹¹ egynek érzi magát, mert lényegileg csakugyan egy.

Midőn a nagyvilágnak bármely kis részlete a mi belső világunkban, elménkben hangulattá változott, akkor fölébred bennünk a természet és az ember összhangjának tudata, azon emberi alapérzés, mely a végtelennel együtt érez. Az örök emberinek az örök istenivel összhangása ez már egy kis lyrai versben is, mennyivel hatalmasabban érezzük ezt az összhangzást akkor, ha egy hosszabb költeményben nem csak az em-

beri érzés egyes hangulatai kapnak meg, de az életmozgató szenvedélyek nyilatkoznak meg, a képek hosszú sorozataiban előttünk, s az egész embert, annak életmozgató alaperőit, indulatait, szenvedélyeit, vágyait, egész akaratát látjuk egy összefüggő munkában előttünk.

Az ilyen művek a valódi világműveik. A kis dal által fölköltött hangulat helyett teljes egészében érezzük önmagunkat, az egész embert összhangban a természet életfolyamával. Az istenit az emberi lélekben.

Három ilyen világművet akarok itten futólag magyarázva összehasonlítani, *Dante* Divina Commediáját, *Göthe* (sic!¹²) Faustját és az Ember Tragédiáját azon célból, hogy főleg az utóbbinak rejtett (occult) lélektanát némileg megértessem.

Mindháromnak szerkezete teljesen különböző, a világ és ember mindháromnál teljesen különböző keretben jelen meg. Az Ember Tragédiája¹³ a történet eseményei kapcsán a múltból a jövő felé fejlődő körforgásban mutatja azt be, Faust a jelennek lüktető életdrámájában mozog, a Divina Commedia az örök Jelenben, a transcendens valóban, az orthodox¹⁴ pokol, tisztuló hely¹⁵ és mennyország allegóriáiba helyez el az emberiség jelentékenyebb alakjait.

Madách Imre a gondolkodó, – *Göthe* az akaró, indulattal, vággyal teljes, – *Dante* a szemlélő (intuitív) álláspontra¹⁶ helyezkedtek.

Danténak nem a mi természeti napunk fénye adja a világosságot, nem az aether¹⁷ rezgése kölcsönzik színeit, önála a jónak a lélekben lévő napfénye, egy erkölcsi világosság világol és annak csupán árnyéka a rossz. Szemlélésének tisztánlátó (clairvoyant¹⁸) erejével a jót és rosszat és a kettőnek átmeneteit nézi és ezek alkotják művének kereteit és alakjainak lelki állapotához rajzolja meg a megfelelő természeti képeket. A szenvedélyeseket, mértéktelenekeket viharos szelek ragadják, záporok, jégesők verik; az erőszakosak, zsarnokok vér folyóban fuldokolnak; a jötevőknek szívtelen árulói jégsivatagok, elhagyott zordon sziklák közt szenvednek; a haragtól elragadottak sűrű, gomolygó füstben tévedeznek. Másrészt a jók és szentek fényes csillagképekben ragyognak a primum mobile¹⁹ kristályegén, és annak hajnali fényű rózsáján foglalnak helyet a keresztény világ fölfogás magasztos alakjai. Sikerült neki az akkori orthodox hit legszigorúbb dogmatikus fölfogásának keretébe letenni magasröptű gondolatait és világ fölfogását.

Madách Imre a gondolkozó elme logicus szemével az igazságokat ismeri fel és azokat fejlődésük sorrendében, logicus egymásutánban, tehát szükségképp történeti képekben érzékíti²⁰ és így élénk tárja a gondolkozó értelem világát, amint az történetünkben megnyilatkozik. Még ahol transcendens téren látszik mozogni, még az is csak történeti alapon van bevezetve. A mennyország, a teremtés is az emberiség történetének logicus sorrendjébe helyezve jelen meg a mű szerkezetében.

Göthe Faustjának a komoly tanulmányokban a módszeres gondolkozásban elfáradt és leigázott vágyódó lelke lázad föl és Mephisto alakjában megjelent indulatai, szenvedélyei a lüktető életbe kergetik. Mi szép az élet, mily gyönyörű színek és alakokban nyilatkozik meg, és az elemi erővel előtörő indulatok mily káprázatos színjátéka ragadja forgatagába, amely végre a megtisztult Gretchent a túlvilágba emeli, de őt magát mind tovább, mélyebbre ragadja.

Göthe a szépnek, *Madách* az igaznak, *Dante* a jónak költője. Bölcsész mind a három, de míg *Madách* kiválóképp logicus és tudós, – *Göthe* aestheticus és művész. *Dante* moralista és metaphisicus. Egyszersmind kifejezik az emberi elme hármasságát, az értelmi (intellectuális), az indulati (affectionális) és a szemléző (intuitionális) irányokat,²¹ melyekben az emberi öntudat gyökerezik és működik és az egész összhangzó ember megnyilatkozik.

És most értem ezzel tulajdonképpen tanulmányom legbenső nyitjához.

Világos ezek után, hogy a három világkölteményben mit jelentenek a külső cselekmények és miért foglalta azokat az illető költő éppen azon keretekbe, sőt azt hiszem, sikerült azoknak jellegét a költők jellemző fölfogásával párhuzamba hozni, de most önként fölveti magát azon kérdés, hogy mit jelentenek maguk a cselekvő alakok. Ha az egész művekben benne van a világélet, mint az emberiség története, mint egy emberélet drámája, a környező életcél, és mint a transcendens való a végtelenben, tehát ha bennük van az egész macrocosmos, úgy a microcosmosnak is, az egész embernek, elméje teljes rajzának bennük kell lenni. Valóban a szereplő főalakok nem egyebek, mint az emberi elme akaró, gondolkozó és szemléző érzékítései.

Az Ember Tragédiájában Ádám és Éva a vágyó és akaró indulatok férfi és nő alakjai, az emberi elmének ugyanazon indulati elemei tehát, de Ádám mint férfi inkább akaró, Éva mint nő inkább vágyódó színezettel. Lucifer a módszeres, hideg gondolkozó értelem; az Úr a szemléző (intuitív) emberi elme. Csak ő tisztán látó (clairvoyant) igazán, csak ő tudja, mi szándéka van önmagával, illetőleg az emberiséggel és annak egyes alakjaival, mert ő a teljes öntudat. Ádám–Évánál az indulatok öntudata uralkodik az ösztöntudat fölött, Lucifernél pedig az értelemé, és csak egy irányban lát elméje, főleg a módszeres gondolkozás, a logica vezet, indulata legfeljebb a sarcasmusig²² emelkedik. Ő hozta a bűnt a világra, mert hiszen az indulat, a vak szenvedély nem vétkezik. Bármely cselekedet csak akkor lesz vétkező, lelkiismeretünk, sőt maga a tételes törvény is csak akkor vádol, ha értjük és fölfogjuk, hogy helytelenül cselekedtünk.

Az őseMBER nagyrészt természetes szenvedélyek és indulatok által vezetve bárhol is élt tényleg –, mégis a paradicsomban lakott és nem vétkezett, csak a gondolkozó értelmi irány fejlődése hozta a vétkezt, illetőleg ennek tudatát a világra. A paradicsomi ösztönszerű öntudat az értelem fényénél a jó és rossz tudatává magasul, hogy majd valamikor a továbbfejlődés útján még a jó és rossz lényegét is fölfogva és azok egységét fölismerve, majd szemléleti magaslatra emelkedjék.

Lucifer neve is meggyújtott értelmi világtól *Lux*²³ származik; lényegileg mégis csak átmeneteli állapot, s amíg az emberben a magasabb, szemléleti öntudat nem dereng, nem is lehet hite semmiben sem, mert az elme az értelem világánál mindent csak két oldalról foghat föl, s egyik fölfogása megrontja és megcáfolja a másikat. Az indulatjaiban élő vágyó és akaró ember, Ádám–Éva előtt Lucifer mindent két oldalról világít meg és ezek szenvedélyeikkel hol jobbra, hol balra tévedve, az igazságnak hol egy, hol más és ellenkező oldalát ismerve föl, már-már a kétségbeesésnek örvényébe zuhannának, ha éppen a válságos pillanatban Éva nem közölné a titkot, a megszületendő remény titkát, és nem szólalna meg az Úr hangja, nem ébredne föl az elmében a szemlélet ihlete, mely a reménytelen küzdelmet magasabb örök való szempontból tekintve, az embert küzdelmében föntartja s legalább remélni enged, midőn ezt mondja neki: Ember küzdj és bízva bízzál.

Indulati világunkat a szeretet vezeti, érzelmi világunkban csak a remény csillaga fénylik, hogy szemléletünk a végtelennel való kapcsolatot teljesen fölismerve (religio religi!²⁴) hitünk örök napfényében megnyugodhassunk.

Mily egészen más a lélek belső erőinek, az elme alapirányainak kialakítása *Göthe* Faustjában, ám bár ő is csak ugyanazon alapelemeket érzékíti, mert hiszen nem is teheti másként.

Faust a módszeres gondolkodó értelmi ember, akinek szenvedélyei a folyamatos elméleti és egyirányú gyakorlat mellett leigázva szunyadnak. Ő maga az, ami Madáchnál Lucifer, s csak midőn leigázott szenvedélyei kezdenek benne fölébredni, akkor jelen meg Mephisto, mint éppen csak képviselője és kiragadja őt nyugodt, hideg tudása honából, ahol csak teljesen egyoldalúnak maradt tanítványát, Wagnert²⁵ hagyja hátra. Mephisto besodorja őt a forrongó élet vásárába, hol méltó ellenpárjával, Gretchenel találkozik.

Gretchen az indulati embert képviseli és így tulajdonképp ugyanaz, ami Mephisto, csak hogy míg Mephisto teljesen az önzés álláspontján áll, addig Gretchen paradicsomi tisztaságában a szeretet önzetlen megadásával és miután már vétkezett, erkölcsi érzésében ébredező szemlélet (intuitio) ihletével már eszményibb emelkedést mutat. Azért oly megkapó Fausthoz vonzódása, szerelme, mert mint ellentétek találkoznak és elemi erővel vonzódnak egymáshoz. Faust az értelmes gondolkodó férfi, aki szenvedélyeiben is megáll és hajlik az észnek jobb belátása felé, nem mint Mephisto, ki vakon, végzetszerűleg vezeti a meg nem alkuvó indulat útján jobb belátása ellenére is, tehát a bűnbe is a neki engedő embert, Gretchen ellenkezőleg, a hangulatai által vezetett vágyódó tiszta nő, tehát Faustnak éppen kiegészítő párja. Az értelem és akarat találkozik bennük végzetszerű vonzalommal, ők a költészet kimeríthetetlen varázsú őselemei, drámájuk maga az örök költészet.

Göthe az indulatok, az önző akarat által ragadtatja tévedésbe az embert, Mephistoja a szenvedély ördöge, – Madách Imre ezt sokkal mélyebb lélektannal, igaz bölcsészettel az értelem által téteti.

Világos, hogy a szenvedélyes indulati fokon álló emberből kell kiindulni, pedig ennél, amíg tisztán ösztönszerű életet él, nem lehet tévedés, sem bűn, sem összhangtalanság, csakis az értelmi tudat hozhatja

ezeket öntudatába és pedig az által, hogy az értelem által elővarázsolt hamis indítékok (motívum) az egy oldalról és pedig szükségképpen egyoldalúan fölfogott helyzetek a magukban tiszta szenvedélyt, indulatot megmetyelvezik, megtévesztik, amint az Madáchnál megkapó világgossággal és egyszerűséggel ki van fejezve.

Az emberi lélek hármassága, vagyis az elme hármas iránya van kifejezve *Dante* Divina Commediájának szerkezetében is, és főalakjai ugyanezt jelentik. *Dante* maga mondja a művéről, hogy a „hoc opus dici potest polysensuum”, – és tovább, – „si vero accipiatur opus allegorice subjectum est homo.”²⁶

Virgilius az Ember Tragédiája Luciferének, Beatrice²⁷ pedig az Úrnak felel meg, maga *Dante* képviseli a vágyak, indulatok emberét, az Ádám–Évát, ki bár nem cselekszik, de a költő alanyiségének teljes teremtményével alkotja meg végtelen számú alakjait és érez velük. De nála és főalakjaiban nincsen meghasonlás, mint a másik két világkölteményben. Nem is lehet, mert *Dante* az örök való szempontból, a szemlélet (intuitio) ihletével nézi a világot, és ezen a magaslaton már minden tévedés ki van egyenlítve. Nem is cselekszik semmit a művében szereplő *Dante* s bár ő az akaró, vágyó ember maga, de saját emberi vágyát, indulatait, bűnét, erényét mindig csak mások alakjában látja, nem kerül annak forgatagába soha. Sőt, midőn alakjai a pokol lefelé haladó, de egyszersmind vigasztaló képlettel mindig természetesen kisebb-dő földalatti köreiben a szenvedély és szenvedés legirtóztatóbb fokát elérték, századának alkut nem ismerő orthodox hite dacára és ellenére, megtalálta az átmenetet a legrosszabból a jobba, az egyenes átjárót²⁸ a föld másik, akkor még nem ismert felére, ahonnét a tisztító hely (Purgatórium) folyton emelkedő körein halad fölfelé egész a mennyországig. De a mennyország bejáratánál már Beatrice fogadja és itt már átveszi a vezetést Virgiliustól.

Mily mély értelmű kép ez. Az emberi indulatokat, akaratot addig vezető és magyarázó értelem helyett a szemlélet (intuitio) lép elé és veszi át a vezetést, és végre a szemlélet legmagasabb ihletében megpillantja *Dante* az Istent, az Örök Valót. Emberi alakban látja őt három egyenlő titokzatos fénykörben, mely körök dicsfényt képeznek körül, s melyekkel, mint a világlét hármas egy titkával a nagyszerű fogalmazatú²⁹ (concepciójú) művét befejezi.

„Örök fény! magad foglalatja s fölfogója
S fölfogva kegyesen felém sugárzó.

Láttam benned ember alakját, melyet
Itt lenn a földön szellemünk lelkesít.

Néztem fényköröd, mint mérő csillagász,
Ki kört számolva, soha meg nem fejtí.

Akkor kegyelmed lelkem általható
S képzelmem itt elhagyta csapongását,
Mert az vezett lelkem már, kinek
Szeretetében Nap és Csillagok kerengnek.”³⁰

Mily különbözően és egyéniségüknek megfelelően érzékelik e nagy költők az emberi elme alaperőit és mégis mindhárman ugyanegy tanítanak; hogy az emberi elme hármassal irányú, és pedig akaró, mozgató, – érzékelő, megértő, – és szemlélő, tisztán látó.

Mialatt széptani fejtegetéssel ily eredményre jutunk, az alatt *Rochas Albert*³¹ Párisban korszakos kísérleteit teszi a bűvélésbe hozottakon és kivetíti a testből azoknak kék és vörös mását (doppelgänger³²), illetőleg a kivetített szellem-másnak (astrál-test vagy aetheri test³³) szétoszlását eszközli; midőn a kék az érzékelést a gondolkodáshoz, a vörös pedig a mozgást az akarathoz kötve képviselik és megfelelő tünetekben ezen sajátosságuk természetesen viselkednek.

Midőn *Rochas* ezt teszi, valóban az elme vegyi elemzését és egyszersmind a szellem-másnak, az astrál testnek varázslati (magicus) bonctanát gyakorolja, és valóban csodálatos, hogy az aethetica útján a remekműveknek elemzése és a bűvölteken (hypnotisáltak) tett kísérletek által ugyanazon eredményre jutunk.

Rochas kísérletei bámulatra ragadók. A bűvélésbe hozott közegre (medium) oly sugalló hatást gyakorol, hogy annak szellem-mása, astrál-teste kiválgják, és azon kiválás folyamatát egy tisztán látóval (clairvoyant) megfigyelteti. A tisztán látó pontról-pontra elősorolja a történeteket. Miként kezd a test sugározni, jobbról kék, balról vörös

fényvel világló gőzkört (aura) képezve maga köré, mely gőzkör a szentek dicsőre (aureola³⁴) emlékeztet, miként terjed azon gőzkör tovább, tovább a test felszínétől, azt egészen körülveve. De nem marad a kísérlet az egyszerű leírásnál és gondosan ellenőrzik azt.

Ha azon látszólag üres teret izgatják, ahol a tisztán látó leírása szerint a gőzkör határa van, úgy a bűvélésben lévő érzékeli a hatást, p. o.³⁵ tűszúrását, amely a levegőbe történt. Pedig ha őt magát, bőrét szúrják, sőt égetik is, semmi visszahatást (reactio) nem mutat. Ebből világos, hogy az érzékelés a bűvélésben lévőnek gőzkörével teljesen kivált a testből, habár azzal még összeköttetésben van és a földi test maga, mivel most már ezen szellem-más, vagy astrál-test, vagy aetheri test lett tulajdonképpen hordozója (vehiculum³⁶) az érzékelésnek, s valószínűleg az elmének is, tényleg hullá.

Most jö azonban a legérdekesebb fordulat a kísérletben. *Rochas* azt sugallja, hogy a kivált szellem-másnak azon része, mely a kiválásnál jobb oldalon kék fényvel kezd sugározni, foglalja el újra a földi testet, térjen abba vissza, de maradjon kint a vörös-más, és a bűvélés³⁷ megtörténik. Ekkor az eddig hullaszerű földi test kezd érzékelni és érteni, de teljesen indulat és vágy nélküli közönséges (apathikus) lelki állapotban marad minden iránt. Ha pedig megfordítva tesszük meg a kísérletet és a vörös-más tér vissza a testbe, mialatt a kék künn marad, úgy a földi test, bármint izgatva, nem érzékel, de képes sugallásra mozgási tüneteket előidézni és testében szervi változásokat létrehozni.

A szellemközegnek (medium) jelenlétében előforduló tünetek, mozgások is, valószínűleg így történnek.

A más létfeltételek közt élő emberi elme bűvélést (hypnosis) gyakorol a szellemközegre (medium) gőzköre (aura) által. Ha most ezen gőzkörnek kizárólag vörös része által, mely az indulatokkal kapcsolatos mozgató erőinek hordozója, hatol be, és így természetesen a szellemközeg megfelelő erőit hajtja ki, vagy veti ki, úgy a tárgyak mozgása, az asztal emelkedése, kopogás, egyszóval az úgynevezett természeti tünetek fognak bekövetkezni. Ha ellenkezőleg, a szellem kék gőzköre erősebb, és így avval hatol a szellemközeg gőzkörébe, úgy az annak megfelelő érzékelés és gondolkodás lett szabaddá, és előállnak a szellembefolyás alatt való beszélés, szónoklás stb. jelenségei, vagyis az úgynevezett értelmi tünetek.

Hogy a kétféle tünemény közt a vegyülés számtalan fokozata és neme lehetséges, az természetes. Csak ha mindkettő majdnem teljesen összhangzatos arányban válik ki a testből és mint teljes szellem-más, astrál-test lép összeköttetésbe magasabb rendű érzékelés útján a szellem-világgal, és nem csak mint egyes egyéni szellemek közege, de mint maga is szellem, aki ezt a földi tüneményeket finomabb érzékeléssel mélyebben és belső értelmükbe behatóbban fogja föl, akkor jelentkeznek a szemlélet (intuitió) tüneményei, melyek mint tiszta látás (clairvoyance) és tiszta hallás (clair-audience³⁸) mutatkoznak, ha a szellemekre, vagy a külső élet egyes jeleneire, távoli eseményekre stb. vonatkoznak. Ha pedig az emberi elme ezen állapotában, mely tudtunkon kívül álomban, vagy elmélyedésben minden föltűnés nélkül is előjöhethet, szemléletét a világlét rejtélyeire irányozza, létünk tüneményeinek belső értelmét iparkodik fölfogni és oly szerencsés szervezetű, hogy ezen szemléleti fölfogását a földi fogalmak alakjába, nyelvünk szavaiba öltöztetni és másoknak is némileg fölfoghatóvá, vagy legalább érezhetővé tudja tenni, akkor előttünk a művész, és alkotásának módja valóságos teremtés.

Ily módon történnek a nagy költők nagy művészetei remek alkotásai. A művész elméje magasabb szemléleti állapotban fogalmazza (concupiscit) művének alapeszméjét, szerkezetének alapelemeit, melyeknek külső megjelenése átmenet (sic!) földi éber állapotába és földi éber öntudatába, amelyben aztán értelmi képességével azt szoros módszeres egymásutánban kidolgozza, de még ezen kidolgozásnál is mindig a szemlélet mélyebb belátása egy oldalról és más oldalról az ő egyéni indulatai irányítják és vezetik, és az éber öntudatos munkához, a magában üres módszeres gondolkodáshoz is a tulajdonképpeni tárgyat és irányt csakis azok adják.

Ne csodálkozzunk tehát, ha az általam itt futólag jellemzett költői remekművekben, azok elemzés közben ugyanazon lélektani eredményekre jutottunk, mint amelyeket *Rochas Albert*, a módszeres természettudós pontos kísérleteivel szintén kimutató, mert hiszen a macrocosmos benne van a microcosmosban és az elmének szerkezete ugyanaz, úgy a mindenségben, mint az emberben. Tehát mihelyt egy kellő magaslatról nézzük a világot, illetőleg mihelyt elménknek egy minden-

kiben megnyílható mélységéből nézzük azt, mindenkinek egy alapszerkezetet kell abban fölfedeznünk, és művészileg újraalkotva egy alapszerkezet szerint kell azt megteremtünk.

Világos tehát, hogy az itt futólag magyarázott remekírók is ugyanegy szerkezetet fejeztek ki remekalkotásaiban; ez a szerkezet pedig ugyanaz, ami elménkben, annak alaperőiben és irányában nyilvánul, és örökkévaló.

Sajtó alá rendezte: *Bene Kálmán*

Jegyzetek

1. Madách Aladár cikke a *Rejtelmes Világ* c. spiritiszta folyóirat (szerk. br. Mikos János, Bp.) I. évfolyamában, 1897. nov. 21. és 28-án (8. és 9. sz.) jelent meg, két részben.
2. *Lyrái* – azaz lírai. Az idegen szavak helyesírását, hogy M. A. tanulmányának régies hangulatát némileg megőrizzük, meghagytuk az eredeti állapotban. Így meghagytuk pl. a *transcendens*, *logicus*, *sarcasmus* stb. szóalakokat. A magyar szavakban korszerűsítettük a helyesírást, hogy ezzel is könnyítsük az olykor így is nehezen értelmezhető, mai fogalmainkhoz nehezen igazítható szöveg megértését.
3. *Occult* – azaz okkult, latin szó, jelentése rejtett, titokzatos. Egyébként M. A. egyik fontos törekvése éppen az idegen szavak magyarítása, különösen saját szakterületén, a spiritizmuson belül. Tragédia-cikke előtt a *Rejtelmes Világ*-ban (1897. okt. 24., 4. sz.) „*Nevezzük magunkat magyarul*” c. nyelvemlék írásában igen figyelemre méltóan indokol: mivel a magyar nem rokona a nyugati nyelveknek, a beáramló idegen szavak tönkretelhetik nyelvünk eredeti szépségét. Ezért cikkében egész kis nyelvújítási szótárt állít össze – magyarításait, valódi szótárrá alakítva itt közöljük:
autosuggestio – önsugallás; **clairvoyance** – tiszta látás; **decadens** – visszahanyatló; **hypnotizálás**, **hypnózis** – bűvölés, bűvölés; **intuitio** – szemlélet; **katalepsia** – merevgörcs; **lethargia** – mélyálom; **magus** – varázsló, **materialista** – anyagelvű, **medium** – szellemközeg (**medium hypnotikus befolyás alatt**: bűvközeg); **mysticismus** – titok elv, **normális állapot** – földiéber állapot; **occultizmus** – rejtett elv; **spiritiszta** – szellembűvár, **spiritualista** – szellemelvű; **suggestio** – sugallás; **telepathia** – messzehatás; **trance** – túléber állapot.
4. *Karl du Prel* báró, német filozófiai író (1839–1899), aki munkásságában a spiritizmust igyekezett tudományosan igazolni, mindemellett Darwin, Hartmann és Schopenhauer nézeteihez is hajlott. Egyik fő munkatársa volt 1886-tól a *Sphinx* című spiri-

- tiszta folyóiratnak. Számos műve közül az itt idézett címe: *Psychologie der Lyrik* (1880).
5. *Taglejtések* azaz gesztusok valóban kifejezik, a mimikával egyetemben, az ember lelkiállapotát, s a költői nyelv is gyakran él a gesztusok felidézésével képeiben. Ugyanakkor korántsem ilyen kizárólagos, kitüntetett szerepet játszanak, mint az M. A. fejtegetéséből következik.
 6. *Hypnosis és hypnotisált* – görög eredetű szavak. A hipnózis kifejezésre ma nem nagyon használják az elbűvölés, megbűvölés, megigézés magyar szinonimákat.
 7. *Autonomatice* – valószínűleg sajtóhiba, a szó: *automatice*, azaz automatikusan, önműködőleg.
 8. *A rózsaujjú Hajnal* Homérosz Odüsszeia c. eposzának híres jelzős szerkezete (*És hogy a rózsásujjú Hajnal kélt ki a ködből... – a nyolcadik ének első sora*, Devecseri Gábor fordításában). A kép jelentéséről közölt fejtegetés viszont kissé gyermeteg, nem túl meggyőző, akár Du Prel-től, akár M. A.-tól származik.
 9. *Antropomorphizmus* – az antropomorfizmus (görög–latin) szó a természet jelenségeinek emberi alakokkal és tulajdonságokkal való felruházását jelenti.
 10. *Intuitio* – a latin intuición szó ösztönös megérzést, felismerést, a dolgok mélyére való bepillantást jelenti, filozófiai értelemben pedig az igazság előzetes logikai okfejtés nélküli, közvetlen, élményszerű felismerését. A M. A. által használt *szemlélet* szó ma nem megfelelője az intuíciónak.
 11. *Microcosmos és macrocosmos* – a görög szavak közül a mikrokozmosz az ember világát, mint a nagyvilág kicsinyített képmását jelenti, a makrokozmosz a világegyetemet v. világmindenséget magát.
 12. Sic – így! Az idegen szavak és nevek helyesírását még *Göthe* esetében is M. A. cikkének eredeti formájában hagytuk meg.
 13. *Az Ember Tragédiája* – Madách művének címét M. A. cikkének, a korban megszokott helyesírásával közöljük mi is.
 14. *Orthodox* – a görög–latin eredetű szót ma általában a görögkeleti vallás követőire értik, de jelenthet a szó valamely tan lezárta

- dogmáihoz betű szerint ragaszkodó embert is, M. A. ebben a jelentésben használja többször is.
15. *Tisztuló hely*, később *tisztító hely* a purgatórium megnevezése M. A.-nál.
16. Az „*emberi elme hármias irányáról*” – már 1881-ben megjelent filozófiai ihletésű költeményének, a *Hangok a pusztán* c. kötetnek jegyzetében hasonlóképp foglalja össze M. A. lélektani „rendszerét”, melyet Paris, A. J.: *Nagy Harmónia* c. műve alapján fogalmazott meg. A kérdést újra földolgozza *A Szellembúvárlat Irányeszméi* c. összefoglaló spiritiszta munkájában is. (Bp., 1899., 169–170. l.) Érdemes az első, rövid jegyzet teljes szövegével megismerkednünk: *Szerző által követett lélektan szerint az emberi lélek elemei a hat szeretet: önérdek, szerelem, szülői-, testvéri, gyermeki- és ember-szeretet. Ezek a lélek affectionalis irányát képezik s az agy alsó részében székelnek. Az intellectualis irány a homlokon van s elemei a perceptio, penetratio, analyzatio, reflexio, combinatio, distributio. E két irány összműködése eszközli az ihleti (intutionalis) tehetségek fejlődését, melyek az agy felső részében működnek s jelenleg eddig ismeretlen tüneményekben nyilvánulnak. E tünemények a lélek-búvárok figyelmét kezdik általánosan felkölteni. Elemei: intuitio, inspiratio, aspiratio, determinatio, justificatio és centralizatio. E három irány (affectionalis, intellectualis és intuitionalis) összhangja a harmonia vagyis a lélek igazi megingathatatlan egyensúlya.*
17. *Aether* – görög–latin szó, ejtsd: éter, filozófiailag az egész világ-mindenséget betöltő, elméletileg feltételezett anyagi közeget jelent, általános értelemben világűrként, levegőként is értelmezhető.
18. *Clairvoyant* – francia szó, ejtsd: klervoájan, jelentése: tisztánlátó, élesen látó ember. A clairvoyance a spiritizmusban azt az önkívületi állapotot jelzi, amelyben a médium másoktól nem látott személyeket, dolgokat vél látni. Általános értelemben a szó ihletett látást, különleges kitaláló érzéket jelent.

19. *Primum mobile* – jelentése: Első Mozdó. Ez a kilencedik ég, a kristályég Dante Paradicsomában, hol az angyali karok találhatók. Ezen túl már csak az Empyreum van, a Nyugalom és Végtelenség tere, ahonnan az Isten szemléli világát.
20. *Érzékít* – megjelenít, ábrázol, érzékletessé tesz. Az *érezkít* alap-szó M. A. szótárában.
21. Az „hármias irányról” ld. 10. sz. jegyzetünket! Az előtte szereplő idegen szavak ismerete ma általános, s azonos is M. A. értelmezésével, így nem szorul magyarázatra.
22. *Sarcasmus* – azaz szarkazmus, görög–latin szó, csípős, maró gúnyt jelent.
23. *Lux* – fény, latin. M. A. Lucifer nevének jelentésére (fényhozó) utal.
24. *religio religi!* – latin, jelentése: a vallás különös tekintettel vételesség figyelembe.
25. *Wagner* Faustnak, a tudósnak famulusa. *Gretchen* Faust szerelme a mű első részében.
26. *Hoc opus dici potest polysensuum* – lat., jelentése: e művet többértelműnek lehet nevezni. *Si vero accipiatur opus allegorice subjectum est homo* – jelentése: ha a művet allegorikusan értelmezzük, akkor a szubjektum az ember.
27. *Virgilius* azaz Vergilius Dante vezetője a Pokolban és a Purgatóriumban, *Beatrice* pedig a Paradicsomban.
28. *Az átjáró* a Pokol 34. énekének második felében jelenik meg, az utat a másik féltekére, a Purgatóriumba a 70–139. sorig írja le Dante.
29. *Fogalmazat* a koncepcióra (=ötlet, elgondolás, egy mű alapeszméje, egy műben megnyilvánuló nézőpont) kiöltött M. A.-i szó.
30. Az idézett sorok valóban „nyers” fordítások, valószínűleg magának M. A.-nak a megfogalmazásában. A Paradicsom 33., záró énekének sorai Babits Mihály fordításában a következők:
 „Óh, örök Fény, magadban ülve boldog!
 Magadat érted csak, s magadtól értve
 magadat értőn szereted s mosolygod.
 (124–126. s. – M. A. első 2 sora)

S ama körforgás, amely így megértve
olyannak látszott, mint a visszavert fény,
amint sokáig néztem bele kérdve,
magában, s színét színeibe rejtven
a *mi képünknek* festődött keretté,
hogy csak azt néztem, minden mást felejtven.

(127–134. – M. A. 3–4. s.)

Miként a mérnök, ki a kört szeretné
megmérni, töpreng, hogy titkába lásson,
de mérő elvét hasztalan keresné.”

(133–135. – M. A. 5–6. s.)

[...]

„Csüggedtem volna, lankadt képzelettel,
de folyton-gyors kerékként forgatott
vágyat és célt bennem a Szeretet, mely
mozgat napot és minden csillagot.”

(142–145. – M. A. 7–10. s.)

31. *Rochas, Albert* – párizsi orvos, akinek itt említett „bizonyítási” kísérletéről A Szellembúvárlat Irányeszméi (Bp. 1899) c. könyvében is részletesen beszámol M. A.
32. *Doppelgänger* – német szó, jelentése alakmás, hasonmás, a spiritizmus az élő személynek a hallucinációs állapotban látni vélt második alakját érti rajta.
33. *Szellem-más (astrál-test vagy aetheri test)* – M. A. szómagyarítása az egyik spiritiszta alapfogalomra, a halál után is továbbélő átszellemített testre. A későbbi *vörös-más* és *kék-más* az asztrál-test „felépítésére” utal.
34. *Medium, aura* – a spiritizmus latin szakkifejezései ma már átmentek a köztudatba, M. A. szómagyarításai e tárgyban (*szellemközeg, gőzkör*) annál kevésbé. A latin *aureola* szó dicsfényt, fénykoszorút jelent.
35. *P. o.* – példának okáért, M. A. rövidítése.
36. *vehiculum* – lat. szó, a tudományban a kifejezés valamilyen nem anyagi jellegű dolog, jelenség szállítóját, hordozóját jelenti.

37. *Büvdarancs* – a darancs a magyar tájszótár szerint göröngyöt jelent. A szövegösszefüggés alapján itt ez értelmetlen. Az újabb vizsgálat kiderítette, hogy sajtóhibáról van szó, a *d* felfordítva nyomott *p* volt. A szó tehát *büvparancs*, s már érthető is a szöveg.
38. *clair-audiance* – fr. szó, a „tisztá hallás” értelmezése a spiritizmusban a clairvoyance (tisztán látás) kiegészítéseként fogható fel, ld. 18. sz. jegyzetünket.

Máté Zsuzsanna

A hermetikus filozófia axiómája – Madách Aladár Tragédia-értelmezésében

Írásom *Bene Kálmán: Egy „szellembúvár” Tragédia-értelmezése* című tanulmányának elemzéséhez kapcsolódik, mind az eredeti, az e kötetben közzétett *Madách Aladár* szöveg – „Lélektani elemek az Ember Tragédiájának főalakjaiban” – alapvető tételét tekintve, mind végig-gondolásom inspirációját illetően.

A téma elhatárolásának kötelező penzumaként jelzem, hogy nem a spiritizsta *Madách Aladár*ról írok, s nem nyújtom átfogó elemzését *Tragédia*-értelmezésének sem. Egyetlen axiomatikus gondolatát, a szöveg egyetlen szegmentumát és annak hagyománytörténetét emelem ki. Módszerem a posztmodern hermeneutikán alapul: a *Madách Aladár*-tanulmány e szemantikai egységét belehelyezem egy szövegen túli kontextusba, másképpen a „*hagyomány szövegébe*”, mivel a „*hagyomány kontextusától feltöltött*” szegmentum segít/het a *Madách Aladár*-tanulmány alaposabb megértésében.¹ A szöveg illetve annak egy egységének interpretatív alapkérdése írásomban is feltehető. Mi is történik voltaképpen: értelem-adás vagy értelem-találás, egy szubjektív tanulmányírói konstrukció vagy *Madách Aladár* írásának bizonyítható értelemképzése? Az értelem-adás választát állítva egy olyan interpretálását adom a *Madách*-írás hermetikus filozófiára utaló gondolatának, amely egyéni végiggondolásomban létezik, szubjektív megértésem eseményében jön létre; végsősoron a posztmodern hermeneutikai megértés „*teremtő*” és „*játékos*” természetét jól szemléltetve.² Hogy ez a szubjektív értelemképzés mennyiben objektív – nem áll módomban eldönteni. Ezzel kizárom azt a feltételezést, hogy megtaláltam és rekonstruáltam volna a *Madách*-írás eredeti – szerzői és szándékolt – jelentésrétegét.

A *Madách Aladár*-tanulmány általam kitüntetett szegmentuma a következő: „...mert hiszen a *macrocosmos* benne van a *microcosmos*-ban és az *elmének szerkezete* ugyanaz, úgy a *mindenségben*, mint az

emberben.” Az utolsó előtti bekezdés kijelentése a hermetikus filozófia egyik axiómáját idézi, ennek hagyománytörténetét írásom utolsó részében mutatom be. *Madách Aladár* tanulmányában e tétel kiemelt fontosságú, hiszen erre építi *Tragédia*-értelmezésének egész gondolatmenetét, mégpedig oly módon, hogy a művészet, az irodalom ‘alapjának’ a ‘micro- és macrocosmos’ összhangjának, egymásbanlevőségének a megmutatását, átéreztetését tartja, valamint a műalkotás hatásának a titkát is ebben látja: „*Az emberi elmében szunnyadó szemlélet (intuitio) saját hangulatait a természetben fölfedezi, s ezt az emberit a természetben iparkodik másokkal megértetni, szemléltetni saját magáról rajzolt képekkel. Az alapok a hatás titka, amely itt működik azon együttérzés, mely szerint az emberben megnyilvánuló világ vagy mindenség microcosmos, az egész világgal, vagyis nagymindenséggel, macrocosmossal egynek érzi magát, mert lényegileg csakugyan egy.*”

Midőn a nagyvilágnak bármely kis részlete a mi belső világunkban, elménkben hangulattá változott, akkor fölébred bennünk a természet és az ember összhangjának tudata, azon emberi alapérzés, mely a végtelennel együtt érez. Az örök emberinek az örök istenivel összhangzása ez már egy kis lyrai versben is, mennyivel hatalmasabban érezzük ezt az összhangzást akkor, ha egy hosszabb költeményben nem csak az emberi érzés egyes hangulatai kapnak meg, de az életmozgató szenvedélyek nyilatkoznak meg (...)

*Az ilyen művek a valódi világműveik. A kis dal által felköltött hangulat helyett teljes egészében érezzük önmagunkat, az egész embert összhangban a természet életfolyamával. Az istenit az emberi lélekben.” Madách Aladár összehasonlító tanulmányában e hermetikus tételre építve, többféle párhuzamot idéz fel a Hermész Triszmegisztosz-i hagyományból: a ‘microcosmos ugyanaz, mint a macrocosmos’, az isteni jelen van az emberi lélekben, a természeti benne van az emberben, s mindez megnyilvánul a műalkotásban is, így végsősoron: ‘egy minden és minden egy’. „*Ha az egész művekben benne van a világélet, mint az emberiség története, mint egy emberélet drámája, a környező életcél, és mint a transcendens való a végtelenben, tehát ha bennük van az egész macrocosmos, úgy a microcosmosnak is, az egész embernek, elméje teljes rajzának bennük kell lenni. Valóban a szereplő főalakok**

nem egyebek, mint az emberi elme akaró, gondolkozó és szemlélő érzékítései.” Következtetésében és analógiás elemzésében így nemcsak a goethei, madáchi, dantei mű mutat egy hármast – akaró (indulati), gondolkozó (értelmi) és szemlélő (intuitív, tisztánlátó) jelleget, hanem a madáchi tragédia alakjainak lélektani irányultsága is. Sőt az emberi elme ezen hármast irányultsága nemcsak az emberi ‘microcosmosban’, akár egy műalkotásban is jelenlévő, hanem a ‘macrocosmosban’, a transzcendentális szféra szellemiségében is benne lévő, melyet a *Rochas Albert* szellembúvárlati kísérletének ismertetésével bizonyít *Madách Aladár*. A kísérlet eredménye a tanúbizonyossága annak, hogy az ember egy magasabb, szemléleti, intuitív állapotban képes a ‘macrocosmos’ szellem-világával, ezen belül az isteni szférával kapcsolatot teremteni egy intuitív és inspiratív tudaton kívüli állapotban vagy egy „*elmélyedésben*”, melynek nyomán felfogja a „*világlét rejtélyeit*”. *Madách Aladár* a művészi alkotóteremtés lényegét ebben a folyamatban látja: „*Ily módon történnek a nagy költők nagy művészetei remek alkotásai. A művész elméje magasabb szemléleti állapotban fogalmazza (concipiálja) művének alapeszméjét, szerkezetének alapelemeit, melyeknek külső megjelenése átmén(sic!) földi éber állapotába és földi éber öntudatába, amelyben aztán értelmi képességével azt szoros módszeres egymásutánban kidolgozza (...)*”

A művészi alkotófolyamat fentebbi értelmezése hosszasan ível az esztétika történetének metafizikus áramlatában. Kezdőpontként – ismereteim szerint a neoplatonistákat említeném meg, *Madách* századából a romantikus esztétikát részletezném, és a XX. századból *Sík Sándor* felfogását jelezném.³ A neoplatonista *Plótinosz*nál az ember – különösen a művész és a filozófus – az intuíció szellemi aktusa valamint lelki megtisztultsága révén fel tud emelkedni a „*kozmosz aiszthétosz*”-ból (az érzéki világból) a „*kozmosz noétosz*”-ba (a tiszta szellemi világba) és itt szembesülhet az isteni Értelem örökkévaló létezőivel, így az igazzal, a szépséggel és a jóssággal.⁴ *Maróth Miklós* *Az újplatonikusok esztétikai nézeteiről* című tanulmányában a következőképpen foglalja össze a plótinoszi művészetfelfogást: „*Az isteni világgal egyesült emberi lélek egyszerre ragadja meg a végső igazságokat, egyszerre érti meg azokat, nem tételesen bizonyítva. Az istennel való egyesülés bizto-*

sítja a megismerés legmagasabb formáit. Az így megismert egy és oszt-hatatlan igazságot az isteni világtól inspirált költő ugyanígy egységben, allegória segítségével próbálja meg másoknak átadni.(...) Az igazán jó költő (...) alapvető igazságokat közöl a valóság viszonyairól, ami alatt természetesen a kozmosz noétosz viszonyait kell értenünk.”⁵

A művészi alkotófolyamat mint a transzcendenssel történő kapcsolatteremtésnek metafizikai felfogása *Plótinosz* után *Szent Ágoston*nál folytatódik, majd a XIX. század német romantikus esztétikájánál kerül ismét középpontba. Egy rövid kitérő erejéig érdemes utalni a német klasszika nagy alakjára is. *Goethe Eckermannal* folytatott beszélgetéseiben (1828. március 11.) szintén egy ilyen jellegzetes megközelítésről olvashatunk: a művészi alkotófolyamat „*nem függ az embertől, hanem minden földi hatalom felett áll, (...) a démonival rokon (...) Ilyenkor úgy kell tekintenünk az embert, mint egy felsőbb világhatalom eszközét, mint edényt, amely méltónak találtatott az isteni befogadására.*” A német romantikus esztétikák közül a korai jénai teoretikusokat idézhetjük, a *Schlegel*-testvéreket, *Schellinget*, valamint a körhöz kapcsolódó *Novalist*. A *Schlegel*-testvérek 1798-as *Athenaeum* töredékeiben a romantikus művészet, ezen belül kiemelten a költészet képes arra, hogy az egyetemes harmóniát szemléltesse. Mivel a romantikus művész „*költő-filozófus*”, „*filozófus-költő: próféta*”, a magasabb, transzcendens világgal kapcsolatban álló, és azt művészete révén megmutató lángelme.⁶ *Novalis* – művészi alkotótevékenységről írt – töredékei szinte szó szerint idézik fel a majdnem egy évszázaddal később keletkezett *Madách Aladár*-tanulmány ‘micro-macrocosmos’, az ‘egy minden – minden egy’ analógiáját; a művészt mint a lét rejtett értelmének felfogóját és a költészet transzcendensre irányuló jellegét: „*A valódi költő mindentudó: kicsinyben egész világ*”; „*A költészet a bölcsélet hőse. A bölcsélet alapelve emeli a költészetet. Megtanít a költészet értékére. A bölcsélet a költészet elmélete. Megmutatja, mi a költészet; hogy egy és minden.*”; „*Az élet értelmét csak a művész találhatja ki.*”⁷; „*A költészet fogalmának sok közös pontja van a misztikával. Ez a különlegesnek, a személyesnek, az ismeretlennek, a titokzatosnak, a kinyilatkoztatásnak, a szükségszerűen véletlennek a szelleme. A költészet fogalma szoros rokonságban van a prófétikus, a vallásos szellemmel, általa-*

ban a révülettel.”⁸ Novalis mellett a Schlegel-testvérek is idézik a hermetikus filozófia alaptételét, a ‘micro-macrocosmos’ összhangját, az „egy minden és minden egy” általuk Spinozának tulajdonított elvét. Megjegyzem, nem a holland üvegcsiszoló filozófus, hanem *Hermész Trismegisztosz* az eredeti forrás. A Schlegel-testvérek a romantikus művészetnek az ellentéteket (a mindent) átfogó, de mégis a középben kiegyenlítő jellegét gyakran bizonyítják ezzel az axiómával:⁹ a romantikusok látszólag kedvüket lelik abban, hogy minden ellentétes dolgot, „természetet és művészetet, költészetet és prózát, komolyságot és vidámságot, emlékezést és sejtést, szellemet és érzékiséget, földit és istenit, életet és halált” szenvedést és örömet a legszélsőségesebben egybeolvasztanak. E káosz azonban csak látszólagos, hiszen éppen így, ‘az egy minden és minden egy’ igazságának megmutatása révén juthatnak közelebb a világmindenség „elragadó harmóniájához”, „világmindenség titkához”.¹⁰ A német romantikusok talán nem is sejtették, hogy a hermetikus filozófia alaptételének művészetre való alkalmazásával megnyitják az utat a hermetizmus művészetének poétikája felé, melyben meghatározóvá válik a művész világkonstruáló szerepe, metafizikai távlatkeresése és elszakadása a logosztól; melynek nyomán így érvényesül a műalkotás nyitottsága, többértelműsége, és a létezés lényegiségét sűrítő metaforicitása; valamint az a tény, hogy a műalkotás már nem a valóság visszatükrözése, megkettőzésének eszköze, hanem egy önálló léttel bíró entitás, egy autonóm valóság.¹¹

A fentebbi gondolatmenettel azt kívántam szemléltetni, hogy *Madách Aladár* – kissé dilettánsnak tűnő – felfogása a művészi alkotófolyamatról egy szélesebb perspektívában milyen esztétikatörténeti háttérrel bír. Természetesen nem állítom azt, konkrét és igazolható filológiai tények hiányában, hogy ismerte volna a neoplatonista *Plótinosz* vagy a német romantikus esztéták nézeteit, bár ez utóbbi igencsak valószínű; azonban a kétségtelen gondolati párhuzamosság nyilvánvalóságát remélem sikerült bizonyítanom.

Madách Aladár spiritizmusát és filozófiáját elemző *Ruttkay Teréz Mária*-kismonográfia nem említi a hermetikus filozófia hatását.¹² Ugyanakkor tudjuk, hogy édesapja ismerte ezt a filozófiai iskolát, hiszen *Tragédiájában* a filozófusok népes taborából – a falanszterben fél-

bukkanó *Platónt* kivéve – csupán ezen hermetikus irányzat egyes képviselői nevesítettek. *Rudolf* császár *Ádámmal* mint *Keplerrel* beszélgetve így szól:

„Ha majd e klimaktérikus napok
Elmúltak, a nagy műt is újrakezdjük,
Mely a minap sikertelen maradt.
Átnéztem újra *Hermes Trismagistust*,
Synesiust, *Albertust*, *Paracelsust*,
Salamon kulcsát és más műveket,
Míg rátaláltam az ejtett hibára.”

A *Tragédia* idézett részletének tágabb szöveggörnyezetében *Rudolf* császár mint az asztrológia és az alkímia lelkes híve jelenik meg, aki az örök ifjúság elixirjét és az ‘aranycsinálás’ módszerét kívánja megvalósítani *Kepler* segítségével. Jellemének ellentmondásosságát jelzi, hogy éppen ő, az – egyház által üldözött, titkos – alkímista, de mégis mint a hatalmas császár vádolja *Keplert*: „*Rostárod a szentegyház tételeit*”. A tudós és csillagász *Kepler* értékrendje, emberi moralitása élesen szembeállítható – a kétféle transzcendens ‘hatalmat’ szolgáló – *Rudolf* császáréval, és ez az axilógiai kontextus kétséssé teszi a filozófusok ezen irányzatának értékességét. Azonban lényeges látnunk azt is, hogy *Madách Imre* a hermetikus filozófia középkorra eltorzult alkímista és dilettáns irányzatát mutatja értéktelennek.

A hagyomány *Hermész Trismegisztosznak* tulajdonítja a *Madách Aladár*-tanulmányban kiemelt ‘micro-macrocosmos’ analógiát. Az egyiptomi bölcsességisten, *Thot* megfelelője *Hermész Trismegisztosz*, az elképzelt ősi pap.¹³ Az ő neve alatt, traktátusaira hivatkozva és azt értelmezve jött létre a hellenizmus korában egy olyan filozófiai irányzat, amely az intuitív, misztikus és mágikus megismerést vallotta; asztrológiával, okkult bölcsellett, a növények és a kövek titkos erejével, mágiával foglakozott; s a filozófiai gondolkodást ezoterikus és teológiai elemekkel illetve mítoszmagyarázatokkal keverte. A *Hermész Trismegisztosznak* tulajdonított hermetikus szöveggyűjtemény, a *Corpus Hermeticum* „ennek a későhellén irodalomnak egy reprezentatív filozó-

fiai válogatása, feltehetően több, ismeretlen görög szerző tollából”.¹⁴ A XV. században a hermetikus szövegeket firenzei neoplatonisták, Ficino és Mirandola fordították és értelmezték, „s e gondolatok jelentős inspirációt jelentettek a reneszánsz egy fontos ideológiája, az ember nagyságáról és nemességéről vallott felfogás kialakulása során is. Ficino és Pico della Mirandola rendkívül ősinek, Mózes tanaival egyidősnek gondolta Hermész Triszmegisztosz tanait.”¹⁵ A hermetikus hagyomány reneszánsz filozófusai nemcsak természettudósok, néha teológusok is, hanem a kor ismert asztrológusai, mágusai is voltak, olykor jövőbelátó és „ördögi” képességekkel (Ludovico Lazzarelli [1450–1500]; Francesco Giorgio Veneto [1460–1540]; Cornelius Agrippa von Nettesheim [1486–1535]; Theophrastus Paracelsus [1493–15419]; Giordano Bruno [1548–1600]; Robert Fludd [1574–1637]). Tevékenységük hatása nyomán – az egyház üldözésének is köszönhetően – a hermetikus gondolkodás egyre inkább okkulttabbá, szimbolikusabbá, enigmatikusabbá vált, így követőik természetes módon kerültek szembe a felvilágosodás karteziánus racionalista irányzatával, majd a későbbi pozitista filozófiával és egyre inkább elveszítette ez az irányzat a választékos elmék érdeklődését és becsülését. Az intuíciora és a felsőbb inspirációra építő, egy tökéletesebb szellemi világgal kapcsolatot tartó hermetikus-okkult irányzat mindig megtalálta – és megtalálja ma is – a helyét a tudományos és logikus gondolkodás megválaszolatlan, megmagyarázhatatlan pontjain. A romantika, mintegy legitimálva az irracionalizmust, folyamatosan elindította a hermetikus-okkult-mágikus-titkos gondolkodás populáris változatának – napjainkban is tapasztalható – divatját, többek között a mindenki által kipróbálható és megtapasztalható spiritizmust. A kétezer éven átívelő hermetikus hagyomány és az ebből kinövő okkultizmus, asztrológia, mágia, ezoterika és spiritizmus¹⁶ valamennyi képviselőjének és részirányzatának kiindulópontja a Hermész Triszmegisztosz-i axiomatikus analógia: ismeretrendszerüket arra a bizonyítatlanul maradt hitelre építették, amely szerint megfelelés van az emberi mikrokozmosz, mint Isten egyik képmása, a nagy világegyetem kicsinyített képe és a világ makrokozmosza, mint Isten másik, élő képmása között. Ezt a párhuzamot és egymásbanlevőséget bizonyítják számukra a létezés nagy korrespondenciái: ember és Isten; a

csillagok járása és az emberi történések, az emberi sorsok megfeleltetése; a zodiákus, a bolygók és a testrészek összefüggései; a növények, a kövek, a színek, a hangok, a számok, a szimbólumok, a talizmánok és emberi élet történései, sőt az érzékelések, a hangulat, az érzelmek és nem utolsósorban az egészség–betegség között megfigyelhető összefüggések; végsősoron az emberi kisvilág és az őt körbevevő nagyvilág korrespondenciái. Ez utóbbiak felismerése és megértése, valamint az ennek gyakorlatában való élés teremti meg az ember és a világ közötti valódi összhangot, a harmóniát, s a belső békét.

Pseudo-Apuleius fordításában latinul maradt fenn¹⁷ Hermész Triszmegisztosz *Corpus Hermeticumjában* a második, az *Aszklépiosz* című dialógus. Ebben olvasható az ‘Egy Minden és Minden Egy’, a mikro- és makrokozmosz összhangjának gondolköre.¹⁸ E teóriában az ‘égi’ és a ‘földi’ közvetlen kapcsolatban, egységben van Isten teremtettsége révén, hiszen Isten két képmást alkotott a maga hasonlatosságára, a világot és az embert. Tehát, ahogy Isten képe a világ, ugyanúgy a világ képe az ember is, amellet, hogy az ember Isten képmása is. A világ, a makrokozmosz egy ésszerűen működő, el nem pusztuló élő organizáció, ahogy az ember is ésszel bíró lény, és csak látszatra elpusztuló, csak látszatra halandó, hiszen ‘halálakor’ csak a test és a lélek válik el egymástól, és a lelke tovább él. Így Isten lényegi képmása az emberi lélek, amely mindarra képes, amire Isten: végtelen és szabad; ahogy Isten a szellemével irányítja a világot, ugyanúgy az emberi lélek is a szellemével teremt; ahogy Isten az egész világot az akaratával képes mozgatni, irányítani, ugyanúgy az emberi lélek is az akaratával irányítja saját testét. Az ember egy köztes lény Ég és Föld között, s mivel mindent megtehet, bármivé válhat, ezért nevezhető „kis-világnak”, és ebből következik az, hogy minden, ami megvan a „nagy-világban” valamint Istenben, az lehetőségében és képmásában fellelhető benne, a „kicsi”-ben is. Ahogy az Isten mindent tud, így az ember is képes megragadni és megismerni a világmindenség egységét, mivel azonos vele. Bárki, aki önmagát megismeri, saját magában mindent megismerhet: megismeri Istent, akinek képére lett alkotva és megismeri a világot is, amelynek kicsinyített képmását magában viseli. Bár lehetőségében minden ember képes erre a lényegi megismerésre, de megvalósultságá-

ban csak azok, akik lelkük „felső” részével, a megvilágosult értelem és szellem segítségével kapcsolatba kerülnek és egyesülnek Istennel.

Madách Aladár és a romantikus német esztéták a művészeknek (is) tulajdonítják e lényegi megismerő képességet.

Jegyzetek

1. V. ö.: *A hermeneutika elmélete*. Első rész. Szeged, 1987. Szerk.: FABINY Tibor. 5–9.
2. Hans-Georg GADAMER: *Igazság és módszer. Egy filozófiai hermeneutika vázlatja*. Gondolat, Budapest, 1984. 88–93.
3. *Sík Sándor* a művészi alkotófolyamat, sőt az esztétikum lényegét is a transzcendens szférára, az isteni abszolútumra irányultságban látja. V. ö.: SÍK Sándor: *Esztétika*. Universum Kiadó, Szeged, 1990. 421–456.o.
4. V. ö.: PLÓTINOSZ: *A szellemi szépség. A szellem, az ideák és a létező*. In: *Hermetika, mágia. Ezoterikus látásmód és művészi megismerés*. Szöveggyűjtemény. Szeged, 1995. Főszerkesztő: PÁL József. 97–117. (A további hivatkozásokban= Hermetika)
5. In: Hermetika 21.
6. V. ö.: A. W. SCHLEGEL–F. SCHLEGEL: *Válogatott esztétikai írások*. (238., 388., 249., 451. töredék.) 309., 337–338., 312., 356. Gondolat, Budapest, 1980. (A továbbiakban: V. E.)
7. NOVALIS: *Töredékek*. In: *A romantika*. Szerk.: HORVÁTH Károly. Budapest, Gondolat, 1978. 146–147.
8. In: *A romantika*. Szerk.: HORVÁTH Károly. Budapest, Gondolat, 1978. 65.
9. V. ö.: MÁTÉ Zsuzsanna: *Esztétikatörténeti megjegyzések a „poeta philosophus” Madáchról*. In: VI. Madách Szimpózium. Szerk.: TARIÁNYI Eszter és ANDOR Csaba. Kiadja: Madách Irodalmi Társaság, Budapest–Balassagyarmat, 1999. 192–194.
10. In: V. E. 583., 632.
11. A hermetizmus lírájának különösen nagy hagyománya van Magyarországon, *Babittól, Weöresen keresztül Pilinszkyig, Nemes Nagy Ágnesig és Kondor Béláig*. In: VARGA Emöke: *Versek és szó-kép-viszonyok Kondor Béla életművében*. PhD-értekezés kézírata. Szeged, 1999. 132–139. A hermetikus karakterű lírai világ egy-egy változataként tárgyalja *Kulcsár Szabó Ernő Pilinszky és Nemes Nagy Ágnes* líráját. V. ö.: KULCSÁR SZABÓ Ernő: *A magyar irodalom története 1945–1991*. Irodalomtörténeti Füzetek. Argumentum Kiadó, Budapest, 1994. 71–79.

12. V. ö.: *Madách Aladár* (1848–1908). Írta: RUTTKAY Teréz Mária. Budapest, 1938. 26–45.
13. *Szimbólumtár*. Szerk.: PÁL József és ÚJVÁRI Edit. Balassi Kiadó, Budapest, 1997. 201.
14. In: *Hermetika*. 560–561.
15. In: *Hermetika*. 561.
16. Illetve a fentiek teóriájához kapcsolódó, egyre speciálisabb gyakorlati alkalmazással bíró okkultista, ezoterikus, mágikus tevékenységeket sorolhatjuk ide: kabbala, alkímia, álomfejtés, boszorkányság, gyógyítás, hipnózis, reinkarnáció, numerológia, keleti bölcsességek, meditatív eljárások, grafológia, tisztánlátás, tenyérjósítás, parapszichológia stb. V. ö.: Michéle CURCIO: *Parapszichológia A-tól Z-ig*. Arkánium Kiadó, Budapest, 1991.
17. In: *Hermetika* 561.
18. Hermész TRISZMEGISZTOSZ: *Aszklépiosz*. In: *Hermetika*. 71–96.

Kozma Dezső

A Tragédia egy teológiai értelmezése Ravasz László

Elegendő fellapozni a Madách-szakirodalmat: nyomban szembetűnik, mennyire háttérbe szorult a Madách-kutatásban (jól ismert okok miatt) az utóbbi félszázadban *Az ember tragédiájának* vallásbölcseleti, teológiai értelmezése. Pedig az előzmények nem hiányoznak, sőt azt is mondhatnánk, akár külön számbavételt érdemelnének az első száz esztendő ilyen szempontú megközelítései.

Itt most csak egyetlen egyre szeretném felhívni a figyelmet: az éppen negyedszázada elhunyt Ravasz László Madách-értelmezésére.

S mert Ravasz Lászlóról sokáig alig lehetett írni, olvasni (a 60-as, 70-es években a vele készült beszélgetések sem jelenhettek meg), legyen szabad pár mondatban emlékezetbe idézni legalább utalásszerűen a püspök-író életpályájának néhány momentumát, írását.

A Kolozs megyei Bánffyhunyadon született, Kolozsváron végzi a teológiát, ezt követően csaknem másfél évtizedig itt lesz teológiai tanár. A korabeli szellemi élet kiemelkedő egyénisége: az *Erdélyi Múzeum Egyesület* tagja, több lap, folyóirat (*Kolozsvári Egyetemi Lapok*, *Protestáns Szemle*, *Az Út*, *Református Szemle*) szerkesztője, munkatársa, 1921-től a Dunántúli Református Egyházkerület püspöke; soraiba választja a *Kisfaludy Társaság* és a *Magyar Tudományos Akadémia*, közben számos külföldi (egyházi és világi) meghívásnak tesz eleget. 1953-ban a budapesti Kálvin-téri Református Egyházközség lelkészeként vonul nyugdíjba (Leányfaluba), hogy aztán az 1956-os forradalom napjaiban egyike legyen a Református Megújulási Mozgalom irányítóinak.

Örökségének számbavétele az utóbbi évtizedben kezdődött el. Mindekenelőtt Biblia-magyarázatainak, elmélkedéseinek, visszaemlékezéseinek, válogatott írásainak megjelentetésével. A szülővárosában évente megrendezett Ravasz László napok eseménynek számítanak, ugyan-

akkor a róla elnevezett emlékház és a *Kalotaszeg* című lap is ébren tartja örökségét.

Visszaemlékezéseiből tudjuk: számára az irodalom – az ő kifejezését kölcsönözve – „mindig nagy kísértés” volt, az „első szerelmet” jelentette. Szinnyei József *Magyar írók élete és munkái* című bibliográfiájában már említi az alig 21 éves egyetemi hallgató irodalmi próbálkozásait: a *Kolozsvári Egyetemi Lapok*ban olvasható, *Mefisztó és Lucifer* (1903) című cikkét, illetve a *Kolozsvári Tudományegyetem Évkönyvében* közreadott két, a vallás és művészet viszonyával, illetve Jókaival foglalkozó közleményét (1904). Könyvei, lapokban megjelent írásai, szerkesztői elképzelése, beszédei, prédikációi tanúsítják: az irodalom, a művészet iránti vonzalma egész életén át elkíséri. Egyik állandó gondja kultúránk sorsa, múltbeli szellemi értékeink (ezzel párhuzamosan a európai szellemi hagyományok) újragondolása.

Arany János születésének századik évfordulóján vetette papírra: „Akkora művészi örökséget hagyott, hogy még mindig nem tudjuk értékelni.” Kemény Zsigmondot pedig – képletesen – „elhagyott hegycsúcs”-hoz hasonlítja, aki „magasabban” és „mélyebben” járt koránál. És tovább idézhetném az 1922-ben *Gondolatok* címmel megjelent kis kötetének darabjait vagy akár az egyik, a tizennégy évvel későbbi gyűjteményének (*Alfa és omega*, 1933) esztétikai jártasságáról tanúskodó elemzéseit. Nyilván, erre itt nincs mód, ezért egy-két olyan gondolatára, észrevételére hívnám fel a figyelmet, amelyek irodalmi ízlését, szemléletét – s természetesen Madách-magyarázatait – minősítik.

Érdemes megfigyelni például, hogy esztétikai felfogásának néhány szembevetendő eleme – az emberi és művészi lét „kettősségei”, isteni és emberi, egyéniség és mű viszonya, eszménye és realitás – fellelhető már az 1907-es kolozsvári, *Az élet igazsága* címmel megtartott teológiai székfoglalójában. A teológiáról úgy beszél, mint a hit és a tudás intézményéről, amelyben az áhított „eszmevilág” (akárcsak a mindennapi életben) nem szakadhat el – ahogy ő fogalmaz – a „reális erkölcsi értékek” világától. Az ideál azonban – fejtegeti ugyanitt – nemcsak vonz, de kötelez is, ezért a művésznek szent kötelessége a „lehető legjobbat” alkotni, a „nagyobb értéket” felmutatni. A gyakorlati teológiának (amelynek ő volt az előadója) abban látja feladatát, hogy „életté” vál-

toztassa azt, ami eddig „kifejezés” volt, „szubjektívvé” magasztosítsa a „tantételeket”. Ez az ideálként vallott „személyes élet” azonban Ravasz László szerint nem lehet „kegyes érzelmekben való kéjelgés, még kevésbé romboló erő.”¹ Tompa Mihály életéről és költészetéről készült terjedelmes tanulmányában – mint általában – a lírai élményt alakító *egyéniesség* érdeklődés elsősorban. Milton művében, az *Elveszett Paradicsomban* (amelyet a *Tragédia* legközelebbi rokonának tart) a félig reneszánsz, félig puritán művész lelkületének „átütő erejét” veszi észre, Madách másik „rokonáról”, Goethéről tartott előadásában a hitet és hitetlenséget egyformán ismerő alkotó „eszmevitét” kísérli meg nyomon követni, felmutatni mint érték-hordozó erőt.

Ravasz László ünnepi előadása Madách születésének századik évfordulóján a *Magyar Protestáns Irodalmi Társaság* 1923. június 16-i ülésén hangzott el, és a Társaság folyóiratának, a háromévi szünet után újra megjelenő *Protestáns Szemlének* az 1924-es januári számában jelent meg *Madách „pesszimizmusa”* címmel.²

(A század végétől megjelenő folyóirat ettől az évtől – Ravasz László szerkesztésével – válik hangsúlyozottan irodalmi, művelődési profilúvá. Kisbán (Bánffy) Miklós, Áprily Lajos, a filozófus Bartók György írásait olvashatjuk már az első számban. A következő év Apáczainak szentel külön számot.)

A címbe emelt idézőjeles minősítés mintegy jelzi, hogy vitacikkről van szó. Az előadással Ravasz László a másik jeles egyházi személyiségnek, Prohászka Ottokár katolikus püspöknek a *Katholikus Szemlében* (1923) napvilágot látott cikkére kíván válaszolni. Prohászka szerint ugyanis Madách műve azt sugallja: az ember nincs miért küzdjön, hisz „csalódásból csalódásba s fiaskóbból fiaskóba esik.” Innen lehangoló következtetése: „Az ember tragédiája tehát egy nagyon letompított tragédia, ahol az ember küzd, de nem hős, s tragikumuma sem győzelmi tudatot, sem bizalmat nem sugárzó.”³

Ravasz László abból indul ki, hogy a bibliai teremtéstörténet színei nem foghatók fel pusztán „fogás”-nak, csupán „antik lelemény”-nek, hagyományos díszletnek, műfaji hagyománynak. Nem hivatkozik ugyan az Erdélyi János kifogásait megválaszoló Madáchra (arra ti., hogy műve szorosán kapcsolódik a Bibliához), az első három szín és a

történeti színek szerves egységére alapoz. Arra, amit az újabb Madách-kutatás egyértelműen vall, amely szerint az égi és a földi világot a lét ugyanazon kérdései kapcsolják össze. Ravasz László hangsúlylal mondja ki: „...A tragédia misztikus gumója itt van elültetve és innen virul ki az egész költemény, az is ami a fája, az is, ami az illata és balzsama. Itt erjed meg a tragédia kovásza, amelyik áthatja az egész mű legapróbb részletét is.” A harmadik színt épp azért nevezi a „legeszmeibb”-nek, mert az számba veszi az emberi történelmet alakító tényezőket. Ebben a felfogásban ugyanis a *Tragédia* csak egy álom, egy olyan álomsor, amelyben az egymással ellentétes színek úgy kínálják a feloldást, hogy „meghasonlásukban előkészítik az új színeket.” S ez azt jelenti – olvashatjuk tovább –, hogy minden színrel „új remény köszönt be s csalódásából ismét új remény születik, egyre vakmerőbb és egyre lehetetlenebb, míg maga a tragédia kimossa és felemészti önmagának minden ellentmondását, s a diszharmonia csöndjéből felszáll a finálé halk, édes megnyugvása...”

Ember és Isten, az emberi képességeknek és isteni gondviselésnek ebben az egymásra találásában foglalja el helyét Lucifer Ádám mellett, lesz – lázadása folytán – az eszményért küzdő ember eszköze. Épp azáltal, hogy – mint Ravasz László mondja –: „nem a mi Társunk”.

A mű azóta is oly sokat emlegetett pesszimizmusára az eszményi és a realitás, a vágy és a lehetőség, az emberi és az isteni egyensúlyának az igényével válaszol Ravasz László. „Pesszimista-e tehát Madách? Az, mint Pál, Szent Ágoston, Kempis, Luther, Kálvin, mindenki, aki az Isten nélkül való életet abszolút rossznak látta s az Istennel való életet az egyedül jónak. De optimista is Madách, mint mindenki, akinek az élet rosszasága csak ugródeszka volt, hogy arról az örök szeretet és örök jószág kebelébe vesse magát.

Igaz, hogy ő e kettősségnek csak az egyik oldalát látta és mondotta el, de azért hallgatott el, hogy hallgatása minden beszédnél ékesebben hirdesse a másikat.”

A *Százados énekek* címmel külön kiadványként is napvilágot látó beszéd (az ugyancsak élőszóban elhangzott Jókai-méltatással együtt) élénk visszhangot váltott ki. Zsigmond Ferenc a *Protestáns Szemle* 1925. májusi számában ír róla, különös elismeréssel méltatva Ravasz

László élőbeszédet és írott formát szerencsésen ötvöző műfaját. Természetesen a keresztyén hit alapján ítélve meg a Madách világképére választ kereső centenáriumi beszédet.⁴ (Csak zárójelben jegyzem meg, hogy a folyóirat rendszeresen foglalkozik az erdélyi múlttal, Erdély irodalmával. Ebben a számban például olvashatunk Lorántffy Zsuzsannáról, a két Bolyairól, az erdélyi vallási kisebbségekről, verset Reményik Sándortól.)

Tolnai Vilmos a *Napkeletben* (nagyobb teret a Jókai-portrénak szentel) főleg az emberi lét folytonosságát – és az isteni üdvözülést – jelképpé emelő Évára hívja fel olvasói figyelmét.⁵ A *Budapesti Szemle* cikkírója (a szépírói és tudományos megközelítés szerencsés egymásra találását dicsérve) Madách gondolat- és érzelmvilágának személyes megélése okán különbözteti meg a szokványos emlékbeszédektől. Egy ilyen részletet idéz a beszédből is.⁶

S ha már Ravasz László beszédének fogadtatásánál tartunk, hadd említsek meg egy másik korabeli megemlékezést. Már csak azért is, mert a más ismert kritikus, az *Erdélyi Helikon* majdani szerkesztője, Kovács László némiképp a Ravasz László vélekedéséhez áll közel a kolozsvári *Pásztortűz* hasábjain megjelent elemzésében. Főleg akkor, amikor a lelkialkati tényezőknek juttat elsődleges szerepet. A nagy alkotások – írja – olyan tükrök „amelyek majdnem mindig azt az arcot mutatják, amelyik beléjük néz.”⁷

Az *Énnek* fokozott szerepe mellett érvel Ravasz László akkor is, amikor a mű „páratlan költői ereje”-ről beszél (saját kiemelésem – K. D.), amikor az érzelmi befogadást ajánlja olvasójának. Kovács László Ádám (a „szirteken álló titán”) eszméinek magasztosságát Babits szavaival fejezi ki: „Ki méltó látni a csodát, / Az a csodát magában hordja”. Ravasz László akár esztétikai hitvallásnak tekinthető sorai pedig ilyenképpen hangzanak: „Naggyá a világot csak nagy gondolatokkal lehet tenni, s az a legmagasabb jóltevő, ki a legnagyobb gondolatokat adta.”⁸

A hármas ünnepen (a *Tragédia* színre vitelének 50. évfordulója, az 500. színházi előadás, a bécsi Burgtheater 1934-es bemutatója) ismét téma lesz Madách életműve. A Madách-kultusz is megerősödik a 30-as években. Megalakul a Madách Imre Emlékbizottság, elkészül a Ma-

dách-síremlék, a költő hamvait elhelyezik az új sírboltba. A gyűjtés kezdeményezője Ravasz László.

Ravasz László ez alkalommal a *Kisfaludy Társaság* 1934. február 11-i ünnepi rendezvényén tart előadást, amelyet a *Budapesti Szemle* és a Reményik Sándor szerkesztette *Pásztortűz* is közöl.⁹

Az előadó úgy beszél a *Tragédiáról* mint amelyben mintegy öszszegződik, kiteljesedik Madách egész gondolatvilága, minden más műve. Így fogalmaz: „A szerző minden gondolata ezt a művet készíti elő vagy erre visszhangzó emlékezés. [...] Minden próbálkozása csak előgyakorlat és tanulmány ehhez az egyetlenhez, s minden gondolata akkor kezd világítani, élni, mikor ebben a műben helyezkedik el.” Jelképes kifejezésével élve: „A drágakő fényesíti a koronát, de a korona kiemeli és felmagasztalja az ékkőt.” (360.)

Mintha csak saját magáról, szellemi elképzeléseiről is vallana e pár sorban. Önkéntelenül is eszünkbe jut ugyanis a már említett, egy évvel korábban kiadott *Alfa és omega* címmel megjelent gyűjteményének bevezetője. „Mindig arra vágytam, hogy *homo unicus libri* legyek, szerzője egyetlen olyan műnek, mely az egész életen át készül.”

Érdemes megjegyezni: az irodalmi művek értelmezésekor más alkalommal is egyik fő szempontként érvényesített személyesség azonban ez alkalommal sem jelent valamilyen „elpalástolt lírát, álarcos ön-életrajzot”, mint ahogy célra nem vezetőnek tekinti azokat a próbálkozásokat is, amelyek csak azt hajlandók meglátni a magyar költő művében, ami a „vele egyfajú alkotásokkal testvér”. A mű szuverén világát nem érintő formai egyezéseket, párhuzamokat – tenném én hozzá.

Ez a szemléletmód segíthet ugyan a mű megértésében, de a műalkotást csak „önmagából érthetjük meg”. És ugyanilyen hangsúllyal ismétli meg több mint egy évtizeddel korábbi véleményét, azt tudniillik, hogy a bibliai keret nemcsak hogy nem pusztán külső építmény Madách számára – nélküle az emberi lét alapkérdéseire („...Miért élünk, mi az emberi élet célja, értelme értéke? Olyan ez az élet, hogy érdemes elvállalni?) nem válaszolhatunk. Az „ember-kérdés” épp ezáltal válhat létkérdéssé.

Lucifer válasza: a *nem*, az Ádámé: az *igen*. Hogy Ádámon mégsem lesz úrrá a luciferi felelet, az a két világ együvé tartozásával válik lehe-

tővé: hisz ebben a felfogásban „az ember istené és Isten az emberé.” Ugyanakkor nem vonja kétségbe Ravasz László azt sem, hogy maga a költő nem egyszer luciferi feleletet ad, adhat a *Tragédia* gyötrő kérdéseire. A címben is kiemelt „költői igazság” ugyanis nem függ pedagógiai alkalmasságtól, attól sem, hogy egybehangzik egyházi vagy akár nemzeti tanításokkal. A kiábrándulások költője ezért válhat – úgymond – „a nagy vigasztalások kikiáltójává”, ezáltal teremthet meg a műben – a riasztó álmokképek után – a boldogulás lehetősége, lelhet egymásra anyag és szellem, hit és tudás, képzelet és ráció. A végszóként elhangzó isteni biztatás is ezt a lehetőséget, az emberi küzdés, az emberi létezés értelmét ígéri. Valahogy olyanképpen, ahogy Poszler György fogalmaz egyik tanulmányában: Madách a *Tragédiában* „célratörő történelmet kínál” az ember számára, egy olyan történelmet, amelyben nem a Sátán, hanem az Isten a „céladó rendező”, amelyben az „Úr tervez és sugall. Ádám cselekszik és követ.” Egy olyan történelmet, amelyet „az Isten az ember felemelése céljából látat.”¹⁰

Ravasz László előadását érdemes lenne összehasonlítani a *Budapesti Szemlének* ugyanebben az évfolyamában közreadott Sík Sándor Madách-tanulmányával. Már csak azért is, mert ez szintén válasz a *Tragédiát* félreértő, annak pesszimista eszmevilágát kifogásoló értelmezésekre. Most csak egyetlen dologra hívnám fel a figyelmet: a történelmi színek megítélésére.

Ravasz László szerint Lucifer úgy próbálja célját elérni, hogy „elhallgatja” a történelem „pozitívumait”, „az apró dolgokban megbújt örökkévalóságot” és a „nagy dolgokban” rejlő „ürességet és dőreséget” sugalmazza. Az így elhallgatott történelem nem jut szóhoz, nem „egyenlíti ki” a keserű valóságot. A megváltó ige: a *bizalom* és a *kegyelem*. Sík Sándor hasonlóan fogalmaz: az önjereje támaszkodó Ádámot Lucifer szintén egyoldalú képsorral próbálja kiábrándítani, hisz képtelen áttekinteni az emberiség történetének egészét. Egyiptom ugyanis nemcsak a zsarnokság, hanem a piramisok megteremtője és a tudomány bölcsője is, Görögország a kultúra hazája is, Róma és Bizánc mást is adott a világnak, és a forradalomnak is voltak nagyszerű pillanatai. Ebből eleve következik, hogy az egyes színek nem az emberiség

sorsát, hanem az Istentől elszakadt, majd az Úr kegyelmében részesülő ember sorsát tárják elénk.

Nem érdektelen szemügyre venni az ekkori vitacikkeket sem. Főleg azokat, amelyek a két püspök véleményéhez kapcsolódnak. Hogy csak egyet említsek itt meg: Sebestyén Károlynak a Balassa József emlékkönyvben olvasható *Két püspök – két Madách?* című polemikus írását,¹¹ amelyben a szerző sem Prohászka Ottokár, sem Ravasz László értelmezését nem érzi kielégítőnek. Az elsőt azért, mert – úgymond – figyelmen kívül hagyja az álomképek egymást meghatározó voltát, s az ebből fakadó jelentésüket a mű egészében. („A bíráló elfeledte, hogy Madáchnak szüksége volt a bizánci szín ilyen beállítására, mert tragédiáját dialektikus eszmeellentétek rendjén vitte előbbre. A római színt befejező hitbuzgalom után tehát természetesen a hitből való kiábrándulásnak kellett következnie. De ez korántsem jelenti azt, hogy Madách ellensége lett volna a hitnek vagy akárcsak az Egyháznak is.”) Ravasz László felfogását (némiképp leegyszerűsítve) azért nem fogadja el, mert az isteni oltalmat nem tartja kielégítőnek. Ehelyett az ürjeletben – a Föld Szellemének Ádámot visszaparancsoló szavaiban – kísérli meg felfedezni a művészi szándék értelmét. Mellőzve a bibliai teremtéstörténet világképet alakító szerepét Madách művében, a cikk írója Ravasz László teológiai magyarázatát pusztán a keresztyén valásfilozófia szemszögéből fogadja el.

Madách teológiai értelmezéseinek ezek a momentumai természetesen nem szakíthatók ki a korszak – esetünkben a Madách-kutatásban fellendülést hozó 20-as, 30-as évek – szellemi közegéből, és nem választhatók el a vallásbölcseleti gondolkodástól sem. Árnyaltabban csak ilyen összefüggésben értékelhetjük a *Tragédia* eddigi – vagy ezutáni – teológiai értelmezéseit.

Úgy hiszem mindenképp érdekes és hasznos lehet egy ilyen Madách-értelmezés már csak azért is, mert új lehetőséget kínálhat a kutató számára. Olyan lehetőséget, amellyel eddig nem (vagy nemigen) élt a Madách-kutatás, az irodalomtörténet, s amely teljesebbé teheti a magyar irodalom egyik remekművéről kialakult ismereteinket. A mű továbbgondolásra ösztönözhet.

Végül hadd utaljak egy olyan, nem teológiai (és jóval későbbi) Madách-esszére, amely szintén az „isteni szférában” keresi Madách gondolatvilágának fő forrását. Páskándi Géza 1973-ban, a bukaresti *A Hét*-ben megjelent írásáról van szó, amely szerint: minden az Édenben történik. Ahogy a szerző jelképesen befejezi: „A történelem két fa, az Öröklét és a Tudás fája között zajlik...”¹² Ilyenképpen bizonyosodik be – mondja Páskándi –, hogy ha a hit elúzi a rációt – „úgy az emberiség pueril marad, csak gyermekként viselkedhet, ha viszont a ráció úzi ki az emberi hitet: egész létezését meg kell kérdőjeleznie s elindul a gyors önfelszámolás útján.”

A hit és tudás egymásra találásának lehetőségeit, egymást megtermekenyítő összefonódását kísérli meg értelmezni egy nemrég, Kolozsvárt megjelent tanulmány szerzője, Nagy László is. Az Erdélyi Református Egyházkerület kiadásában 1994-ben közreadott kis könyvecske méltatása azonban egy új dolgozat tárgya lehet.¹³

Jegyzetek

1. A beszédét az Ellenzék című kolozsvári lap könyvnyomdája jelentette meg. Kolozsvár, 1907.
2. RAVASZ László: *Madách „pesszimizmusa”*.
3. PROHÁSZKA Ottokár: *Az ember tragédiája s a pesszimizmus*. Katholikus Szemle 1923. IV. füzet 201.
4. ZSIGMOND Ferenc: *Ravasz László: Százados énekek. Két beszéd. Madách „pesszimizmusa”*. Jókai lelke. Bp., Studium.
5. TOLNAI Vilmos: *Ravasz László: Százados énekek. Madách „pesszimizmusa”*; *Jókai lelke*. Napkelet 1925. II. félév 55–56.
6. –I: *Ravasz László irodalmi beszédei*. Budapesti Szemle 1925. II. 156. k. 56.
7. KOVÁCS László: *Jegyzetek Az ember tragédiájához I–II*. Pász-tortúz 1923. 11. sz. I. 321.
8. *Gondolatok*. 1922 138.
9. RAVASZ László: *Az ember tragédiájának költői igazsága*. Budapesti Szemle 1934. 232. k. 360–363.
10. POSZLER György: *Első – de nem! Utolsó Ember a Világon*. Irodalomtörténet 1996. 1–2. sz. 29.
11. SEBESTYÉN Károly: *Két püspök – két Madách?* In. Emlékkönyv Balassa Józsefnek, a Magyar Nyelvőr Szerkesztőjének 70. születésnapjára. Bp., 1934. 129–131.
12. PÁSKÁNDI Géza: *Az Úr „kiegyezése” és a ráció magárahagyatottsága*. A Hét 1973. febr. 2.; *Gyermekrajz a Tragédia margójára*.
13. NAGY László: *Madách Imre Az ember tragédiája című színművének teológiai vizsgálata*. Kolozsvár, 1994.

IV. Műelemzések

Árpás Károly–Varga Magdolna

Egy „Madách-vers” megközelítése – Baka István: *Tél Alsósztrégován*

Az immár hagyományossá váló Madách szimpóziumok sajátosságát az adja, hogy miközben az előadók és a hallgatók a Madáchról való tudás határait tágitják, jó alkalmat teremtve az önképző felnőtt társadalom József Attila-i és Bibó István-i értelemben vett gyülekezetének, ezzel egyidőben és egyszerre emlékezünk az elhunyt mesterre is. A Madách Irodalmi Társaság azonban nem helyettesítheti a magyarok és nem-magyarok kötelezettségeit, legfeljebb teret adhat a halhatatlan művészhez valamilyen módon kapcsolódó alkotásoknak, illetve inkább csak számon tarthatja ezeket. Ehhez a sajátos ünnepléshez tartoznak a Madách ihlette alkotások – valamint ezeknek az alkotásoknak az értelmezése.

Hogy az interpretáció interpretációja posztmodernnek minősül-e, vagy egy régi hagyomány fennmaradásának... a vita helyett inkább értelmezésünket adjuk közre.

A választott alkotás szövege:

Baka István

Tél Alsósztrégován

1

Ég kandallómban a fenyőhasáb,
Fény-árnyait, mint ingecskéjét Erzsi,
Felizgatott ujjak közül kiejti,
És megvillantja öle parazsát.

5 Elfordulok – e kísértésnek vége!
S hogy visszanézek újra, már sisak-
Rostélyon át koromszemű lovag
Les rám, s szívemre céloz dárdafénye.

10 Jeges-fehér bolygók s hülő veres Nap
Hevernek a biliárdasztalon, –
Elindítja-e még egy akarat vad

Lökése őket új pályájukon,
Vagy nem mozdulnak többé már soha?
Alszik a völgyben Alsósztrégova.

2

15 Itt bent, a tompa, téglából rakott
Boltív – a menny silány paródiája –
Alatt havas mezők: papírlapok
Fagyán ropog a tollam, és a tájra

20 Krikszkrakszol róka-üzte nyúlnyomot:
Verssorokat – még menekül az eszme,
S ha végül felbukik, prédául esve,
Fröcskölnek, mint a vér, a mondatok.

Ki tudja: rézsut-fénytü virradat
Vagy guillotint zuhan sovány nyakamra?
25 Fűrészpor issza be szavaimat.

Nyúl-marquis, róka-sans-culotte-fogakkal
Szaggattatom, – futnék, de nincs hova.
Alszik a télben Alsósztrégova.

170

- 30 Hamvad, leroskad a fenyőhasáb,
Rám pillant szemrehányón és kiég.
Marad a langyos dunnaszürkeség, –
Elfojtja Fráter Erzszi sóhaját.
- 35 Sakktábla-padlón asztal és a székek –
Bevégezetlen játszma figurái;
Ma már az Úr és Lucifer se játszik, –
Feldöntöttek világosat, sötétet.
- S akárha sakkban, bástyáim között
Toporgok én, király, – megütközött
Helyettem és elhullott a királynő.
- 40 Már csak az Úr és eszkimó-homály jó;
Napok: csontbolygók gördülnek tova.
És alszik, alszik Alsósztrégova.

In. *Tájkép fohással*. Pécs, 1996. 285–286.

A mű keletkezéséről és szövegváltozatairól nem sokat tudunk. Annyit azonban igen, hogy a Palócföld nevű folyóirat 1993-as Madách-pályázatára készült a jeligével jegyzett költemény, 1993-ban. Sajnos, közelebbi időpontot megadni nem tudunk, csak a legkésőbbit: feltehetőleg a beadási határidő előtt fejezhette be a szerző (ez kevés a filológiai pontossághoz). A Palócföld 1994/1-es száma szerint a „Szeged Homousion” jeligével az 1993-as pályázaton 2. díjat ért el.

Az író felesége, Baka Tünde szóbeli közlése szerint a szerző csak többszöri tudakozódása után értesült arról, hogy a vers meg is jelent, de erről nincs dokumentum a hagyatékban. Erre a szövegváltozatok miatt lett volna szükség. A filológiai hiányosságot mentse, hogy a következő megjelenés szintén a szerző keze munkáját viseli magán: a *November angyalához* (Pécs, 1995) című kötetében hozzáférhető az utolsó válto-

zat (27–28.). Az „utolsó” nem tévedés: a *Tájkép fohással* című posztumusz kötetében semmi változással nem találkozunk. A halállal küzdő Baka alapos és pontos volt: a számítógépbe maga írta bele s ellenőrizte a kötettervezet minden egyes sorát. A továbbiakban a posztumusz kötetbeni közlést tekintjük véglegesnek, s mint ilyet, az értelmezés tárgyának.

Mielőtt a mű szövegével kezdenénk foglalkozni, szeretnénk kitérni néhány jellemzőre. Az egyik ilyen a forma és a formai környezet. Baka verse szonett-triptichon: olyan három, tartalmilag szorosan egybekapcsolt petrarcai formájú vers, amely a középkori hármassoltárok (vagy akár az orosz ikonok) sajátosságait mutatja.

A tartalmi kapcsolatot olyan szövegszerkesztési fogások erősítik, mint amilyenek például a *Pügmalión* című versében olvashatóak – e ciklus harmadik, befejező darabja (290–291.) –, vagy a *Kegyelmi záradékban* (216–217.), a *Trisztán sebe* címűben (205–206.), de ilyen megoldással találkozunk a *Fredman szonettjeiből* című alkotásban (203–204.) meg az *Aeneas és Didó*ban is (201–202.). Ezek az enjamement-ok nemcsak sorokat vagy versszakokat kötnek össze, hanem verseket is!

E hármasság, triptichonos szerkezet jelenik meg továbbá az alábbi versekben: *Carmen*, *Az Apokalipszis szakácskönyvéből*, *Vörösmarty-törédek* (oldalszámtól eltekintünk). A hármasság mint műkompozíciós elv annyira fontos volt Bakának, hogy a *Kegyelmi záradék*, illetve a *Vörösmarty-törédek* inkább kipontozott, üres sorokat is tartalmaz, csak-hogy az elvnek megfeleljen a mű.

A hármasság mellett fontos a versnek az elhelyezkedése is: Baka sokat adott a ciklusszerkezetre – erről másutt már beszéltünk. Az 1993-as közlés óta a kötetrendezés következtében a választott mű a *Tél Alsósztrégován* ciklus első, címadó versének számít. A ciklus három epikus indíttatású kompozíciót fog össze: az 1994-ben született *Carmen* hármassóverset és a szintén 1994-es, már idézett *Pügmaliónt*. Mindhárom versnek a férfi–nő viszony a témája. (A *Carmen* nemcsak a vers címe, fölfogható belső kis ciklusnak is, hiszen a szerző külön-külön, más címmel is közölte darabjait.)

A vers műfaja nem a formája (közoktatási tévhit, hogy a szonett műfaj lenne, ez csak és csakis forma; erősen kötött, mert verselési, rímelési, szótag- és sorszerinti kötöttségei mellett még tartalmi-szerkezeti szabályokat is be kell tartania a költőnek, ám mindezekről függetlenül csak forma a szonett). Úgy vélem, ha az arisztotelészi műfajelmélet követelményeit tekintjük, akkor elégiának olvassuk. Ezt támasztja alá, ha a Németh G. Béla-i verstipológiát vesszük alapul: érték- és időszembesítő verstípussal állunk szemben, amelybe egy kicsit a létösszegző is beszűrődik.

A vers értelmezésének első állomása a Martinkó András kérdéshez kapcsolódik: „értjük-e a költő szavát?” Nézzük át a szöveget az „értelmező szótári glosszák” szempontjából, ugyanakkor figyelve az evokációkra is!

1. sor: „kandallóban” – a Madách-kúria inkább a cserépkályhát részesítette előnyben. A kandalló szó – talán archaikus jellege miatt is inkább a prágai színt idézi (főleg, ha az egész vers hangulatát próbáljuk meghatározni).
2. s.: „ingeskéjét” nem is elsősorban a birtokos személyét juttatja eszünkbe, hanem a többi nőt – alap Illyés Gyula *Puszták népében* írt glosszái a cselédszeretökről.
2. s.: „Erzsi” – nyilvánvalóan Fráter Erzsébetről van szó (Andor Csaba biográfiája a bizonyíték, hogy több Erzsi nevű nőismerőse nincs).
4. s.: „öle parazsát” a színasszociáció mellett a II. szín Éváját is idézi.
5. s.: „e kísértésnek” – a visszautalás egyben a 4. sorra való visszautalás is: ez a Paradicsomra utal. A 19. századi bibliaértelmezésekben ismert volt olyan felfogás is, amely az „ösbűn”-t a szexualitásban vélte felfedezni.
- 6–7. s.: a „sisakrostély” és a „lovag” említése a vidéki rangos kúriák pánccélját idézi – ugyanakkor a tűzellenző rácsát is.
8. s.: „szivemre” alak helyesírásában (később több szóban is előfordul a magánhangzó-hosszúság megváltoztatása) 19. századi poetia litentia (szükség esetén a költő eltérhet az 1832-es Szabályzattól – ez persze „olcsó” megoldás” [Á.K.]) játékos jelenléte, ugyanakkor utalás Madách betegségére (második személyes kapcsolat).

9. sor egésze a *Tragédia* XII. és XIV. színét rendező korabeli asztrofizikai álláspontokat idézi – lásd entrópia-elv!
10. s.: „biliárdasztalon” a személyes kötődés harmadik szála; tudunk az életrajzokból a biliárdasztalról.
- 11–12. s.: a „vad lökése” kifejezés a biliárdozás játékához kötődik – realitását nem értheti-élvezheti, aki nem játszott még ilyet. (Az utalás kevés ahhoz, hogy „európai” vagy „amerikai” jellegű biliárdban gondolkodjunk. Én az „amerikai”-ra szavaznék [vajon igazolja-e ezt a tényszerű lakberendezés?])
- 14., 28., 42. s.: „Alsósztrégova” szerepeltetése a szerepvers lokalizálásához kell. (Érdeemes elgondolkodni azon, hogy az oroszlanbarlangból kitekintő Madách „lefelé” tekintett-e kifelé. Úgy vélem, Baka soha nem járt a helyszínen, fényképről pedig ez a fizikai tér nem támasztható alá. Később visszatérünk még arra, hogy Alsósztrégova Alsósztrégova-e.)
- 15–16. s. összességében az „oroszlanbarlang” – negyedik személyes utalás.
- 17–19. s.: az írás, a kéziratlap jellegzetes sajátosságaira utal (részben az eddig született grafológiai elemzések, részben a mikrofilológiai munkák bizonyítják, hogy a Madách-kéziratok olvasása (és/vagy értelmezése) nem hálás feladat. (Ide kapcsolnám még a *Tájkép fohással* című vers részletét is: „... sorjázna a havas vidék/ lapján a halovány szavak... //... // Talán te írod, Istenem, / a föld színére versedet?”)
19. s.: „krikszkrakszol” – a szó jelentése ismerős, de Baka esetében hapax legomenon (sőt, gyanítom előtte ezt az ígét senki nem használta).
20. s.: az „eszme” jellegzetes reformkori szó, a *Tragédiában* is többször használja Madách, pl.: „Az eszme él, s a láng, mely fellobog,/ Világot késő századokra vet.” (1580–1581.)
21. s.: „prédául” – zsákmányként jelentésben; az archaikus szóval is a romantikus szerzőt (és olvasóit) „hívja elő”.
22. s.: a „vér” nem véletlenül a romantika kulcsszava, a nagy műben is hangsúlyos helyeken olvasható, pl.: „E vér közt úgy gyötör az egyedüllét.” (2269.)

23. s.: a „rézsut-fényü virradat” megfelelő ellenőrzési pont lehet a teremtet világ és a valóságos összevetéséhez: meg kell nézni az alsósztrigovai kastély szobáinak fekvését § keleti-e. Egyébként a redőnyfény költői megfelelése a költői szóteremtés (=hapax legomeron)
24. s.: a „guillotín” francia szóalak használata nemcsak a francia forradalomra, pontosabban a jakobinus diktatúra nyaktilójára utal, hanem a reformkori fiatalság kettős francia műveltségére is: egyrészt az arisztokratikus műveltség jele volt „tudni” franciául, másrészt a forradalmi eszmék iránti érdeklődést is érzékeltette a szó (a IX. színről nem is szólva). Az ugyanitt szereplő „sovány nyakamra” ismét a személyességet emeli ki – a szerep átlényegíthetőségét támasztja alá.
26. sor francia szavai – marquis, ... sans-culotte – az előbbieket egészíti ki.
27. s.: a „szaggattatom” archaikus szava a Károly-biblia hangulatát (Ószövetség) idézi.
31. s.: a „dunnaszürkeség” kiugratása nem véletlen: József Attila, Ady Endre, Krúdy Gyula szövegeit idézi – mégsem idegen a vers szövegétől.
32. s.: „Fráter Erzsi sóhaját” idézet nemcsak a személyes szálát erősíti meg, hanem a szerep időbeli behatárolását is segíti: minden bizonnyal 1854 után vagyunk.
33. s.: „Sakktábla-padlón” részben az intarziás parkettára utal, amely kiválthatta a sakktábla-asszociációt, részben pedig a sakkozási kedvre, ismeretre (ismét a személyesség erősítésére példa).
34. s.: „Bevégezetlen játszma” – ez már ön-evokáció! Baka több művében fölvezet a maga manicheusi ihletésű transzcendencia-értelmezését: az Isten és az Ördög kettősségét, egyensúlyát. Ilyen művei például: *Vasárnap délután, Isten a városban vagy a csodaszarvas pusztulása, Körvadászat* stb.
35. s.: az „Úr” és „Lucifer” szerepeltetése az előbbiek mellett ismét a *Tragédiára* történő utalás. (Eldönthetetlen kérdés: tudott-e Baka arról, hogy *Lucifer* volt az első változat címe.)

- 37–39. sorok részben Baka, részben Madách sakk-tudására utalnak – meglehetősen homályosan. Ha arra gondolunk, hogy „én, király”, akkor lehet, hogy az elűzött feleség lenne a „királynő”. Csakhogy ez nem egyértelmű: a korbéli szóhasználatban e királynő lehetne akár Magyarország (lásd a *Patrona Hungariae* megszemélyesült alakja), akár a Szabadság is (lásd Vajda Péter verse – Szabához –, vagy a kortárs képzőművészek allegorikus ábrázolásai). A „bástyáim közt” ráadásul a kastély építészeti kialakítására is utal.
40. s.: az „Úr” és az „eszkimó-homály” egyértelműen az ismert *Tragédia*-színekre utalnak. (Föltételezhető, hogy a versbéli Madách fejében ezek terve már készen áll, csak a végleges lejegyzés hiányzik – ismét kérdés, hogy Baka mennyit tudott a *Tragédia* keletkezéséről és Madách életének mikrofilológiai adatairól.)
41. s.: A „Napok: csontbolygók” Vörösmartyt asszociálja (s Baka István Vörösmarty-verseit – erről bővebben a tanulmánykötetben).

Aki szeret bibelődni az akusztikai hatásokat hordozó stíluselemekkel, az majd igazolni fogja állításomat: a 197 szóalakat (2 – 63 – 67 – 65) főlegesen vizsgáltuk a magánhangzó–mássalhangzó, a zöngés–zöngétlen, a magas–mély, a hosszú–rövid, a „hangzós” és „kevésbé hangzós” minőségek egymáshoz való viszonyítása alapján. A Baka-vers nem itt hordozza stílusértékeit. A zeneiségre egyébként nagyon is adó Baka kivételesen nem az akusztikai hatással dolgozik. A verselési, rímelési kötelezettségeit is háttérbe helyezi, noha a költő erre mindig sokat adott (lásd nyilatkozatai); de hát itt nem a ritmika hordja a jelentést (igaz, Madách sem volt az a kiemelkedő verselő).

Még figyelmeznem lehetne arra, hogy a 197 szón belül milyen a névszók és igék aránya – de aki figyelmesen végigolvassa ismét a verset, annak be kell látnia, hogy a nominális stílushoz rendelt „statikusság” sem az elégikusságot, sem az egyéb járulékos jelentéseket nem hordozza, nem magyarázza. (Kicsit iskolásnak tűnhet a megközelítés, de az ismeretlen megismeréséhez a legbiztonságosabb út a bevált módszerek kipróbálása.)

Úgy gondoljuk, hogy a kései Baka-vers értelmezéséhez a stilisztikai többletjelentést leginkább hordozó költői képeket és alakzatokat kell

megvizsgálunk! Baka költészetének meghatározó sajátossága a költői képek meghatározó szerepe.

Vegyük sorra ezeket:

- 1., 2. s.: egytagú metafora („Fény-árnyait” § a parázs)
- 2., 2. s.: hasonlat („mint...”)
- 3., 2. s.: faj-nem felcserélésén alapuló szinekdoché („ingecskéjét”)
- 4., 3. s.: rész-egész szinekdoché („felizgatott ujjak”)
- 5., 4. s.: megszemélyesítés („megvillantja”)
- 6., 4. s.: egytagú metafora („megvillantja”)
- 7., 4. s.: kéttagú metafora („öle parazsát”)
- 8., 2–4. s.: komplex költői kép (a „fény-árnyai”-val indul és a női öltre utalással ér véget)
- 9., 6–7. s.: egytagú metafora („sisakrostélyon át”)
- 10., 7. s.: egytagú metafora („koromszemű lovag” § szén)
- 11., 8. s.: megszemélyesítés („les rám”)
- 12., 8. s.: metatézis („les rám” – tkp. én nézem)
- 13., 8. s.: rész-egész szinekdoché („szivemre”)
- 14., 8. s.: megszemélyesítés („céloz”)
- 15., 8. s.: egytagú metafora („dárdafénye” § tűzfény)
- 16., 8. s.: ok-okozati metonímia („dárdafénye”)
- 17., 6–8. s.: komplex költői kép: a lovag-képzet behozatala
- 18., 9. s.: kéttagú metafora („jeges-fehér”)
- 19., 9–10. s.: egytagú metafora („bolygók” § biliárdgolyó)
- 20., 9. s.: ok-okozati metonímia („hülö veres”)
- 21., 9. s.: egytagú metafora („veres” § véres szín)
- 22., 9–10. s.: egytagú metafora („nap” § biliárdgolyó)
- 23., 10. s.: megszemélyesítés („hevernek”)
- 24., 11. s.: rész-egész szinekdoché („akarat”)
- 25., 11. s.: ok-okozati metonímia („akarat”)
- 26., 11–12. s.: egytagú metafora („vad”)
- 27., 12. s.: egytagú metafora („pályájukon”)
- 28., 13. s.: megszemélyesítés („mozdulnak”)
- 29., 9–13. s.: allegória (biliárd – teremtés)
- 30., 9–13. s.: komplex költői kép is

- 31., 14. s.: megszemélyesítés („alszik”)
- 32., 14. s.: faj-nem felcserélésén alapuló szinekdoché („völgyben”)
- 33., 14. s.: térbeli metonímia („Alsósztrégova”)
- 34/1., 15. s.: egytagú metafora („tompá”)
- 35/2., 16. s.: kéttagú metafora („boltív... menny”)
- 36/3., 16. s.: egytagú metafora („silány”)
- 37/4., 16. s.: allegória (az egész „paródiája”)
- 38/5., 17. s.: kéttagú metafora („mezők ... papírlapok”)
- 39/6., 18. s.: egytagú metafora („fagyán” § fehér és új)
- 40/7., 17–18. s.: metatézis („havas... fagyán”)
- 41/8., 18. s.: megszemélyesítés („ropog”)
- 42/9., 18. s.: egytagú metafora („ropog”)
- 43/10., 18. s.: rész-egész szinekdoché („tollam”)
- 44/11., 18. s.: ok-okozati metonímia („tollam”)
- 45/12., 18. s.: elhomályosult egytagú metafora („tollam” § madártoll § írószerszám)
- 46/13., 18. s.: egytagú vagy kéttagú metafora („tájra”)
- 47/14., 19. s.: megszemélyesítés („krikszkrakszol”)
- 48/15., 19. s.: egytagú metafora („krikszkrakszol”)
- 49/16., 19. s.: egytagú metafora („róka-üzte” – írásképe)
- 50/17., 19. s.: egytagú metafora („nyúlnyomot” – írásképe)
- 51/18., 19–20. s.: kéttagú metafora („nyúlnyomot: verssorokat”)
- 52/19., 19–20. s.: egyes szám–többes szám felcserélésén alapuló szinekdoché („nyúlnyomot: verssorokat”)
- 53/20., 20. s.: megszemélyesítés („menekül”)
- 54/21., 20. s.: fej-nem felcserélésén alapuló szinekdoché („eszme”)
- 55/22., 21. s.: megszemélyesítés („felbukik”)
- 56/23., 21. s.: hasonlat („prédául esve”)
- 57/24., 22. s.: megszemélyesítés („fröcskölnék”)
- 58/25., 22. s.: egytagú metafora („fröcskölnék”)
- 59/26., 22. s.: hasonlat („mint a vér”)
- 60/27., 16–22. s.: komplex költői kép
- 61/28., 23. s.: elhomályosult egytagú metafora („részsut”)
- 62/29., 23. s.: egytagú metafora (részsut-fényű”)
- 63/30., 24. s.: megszemélyesítés („zuhan”)

64/31., 24. s.: rész-egész szinekdoché („nyakamra”)
 65/32., 25. s.: elhomályosult kéttagú metafora („fűrészpor”)
 66/33., 25. s.: megszemélyesítés („issza be”)
 67/34., 25. s.: rész-egész szinekdoché („szavaimat”)
 68/35., 25. s.: ok-okozati metonímia („szavaimat”)
 69/36., 22–25. s.: komplex költői kép
 70/37., 26. s.: egytagú metafora („nyúl marquis”)
 71/38., 26. s.: egytagú metafora („róka-sans-culotte-fogakkal”)
 72/39., 26. s.: lánc-metafora („róka-sans-culotte-fogakkal”) – lásd Varga Magdolna dolgozata (in. u. ö.: *A lánc-metafora nyomában [Gondolatok Baka István metaforáinak sajátosságairól]*. Forrás 1996/5. és *Adalékok a stilsztika tanításához: egy komplex kép költői vizsgálata*. In. *A szegedi Tömörkény István Gimnázium, Művészeti Szakközépiskola és Kollégium évkönyve 1897–1997*. Szeged, 1997. 428–433.)
 73/40., 27. s.: egytagú metafora („szaggattatom”)
 74/41., 26–27. s.: komplex költői kép
 75/42., 28. s.: megszemélyesítés („alszik”)
 76/43., 28. s.: időbeli metonímia („télben”)
 77/44., 28. s.: egytagú metafora („télben” § értsd az 1850-es évek elnyomása)
 78/45., 28. s.: térbeli metonímia („Alsósztrégova”)
 79/1., 29. s.: egytagú metafora („hamvad”)
 80/2., 29. s.: megszemélyesítés („leroskad”)
 81/3., 30. s.: megszemélyesítés („pillant”)
 82/4., 30. s.: egytagú metafora (lehetne hasonlat is: „szemrehányón”)
 83/5., 30. s.: egytagú metafora (lehetne megszemélyesítés is)
 84/6., 31. s.: megszemélyesítés („marad”)
 85/7., 31. s.: szinesztézia („languos dunnaszürkeség”)
 86/8., 31. s.: kéttagú metafora („dunnaszürkeség”)
 87/9., 31. s.: rész-egész szinekdoché („dunnaszürkeség”)
 88/10., 31. s.: faj-nem fölcserélésén alapuló szinekdoché („dunnaszürkeség” § egy életforma és életmód)
 89/11., 32. s.: megszemélyesítés („elfojtja”)
 90/12., 32. s.: egytagú metafora („elfojtja”)

91/13., 32. s.: rész-egész szinekdoché fölcserélése („sóhaját”)
 92/14., 33. s.: kéttagú metafora („sakktabla-padlón”)
 93/15., 33–34. s.: kéttagú metafora („asztal és székek... figurái”)
 94/16., 37. s.: hasonlat („akárha”)
 95/17., 37. s.: egytagú metafora („bástyáim” -értelmezhetetlen: az új kastély tornyai vagy érveinek (és másokéinak) nehézségei)
 96/18., 38. s.: egytagú metafora („toporgok”)
 97/19., 38. s.: kéttagú metafora („én, király”)
 98/20., 39. s.: egytagú metafora („elhullott”)
 99/21., 39. s.: egytagú metafora („királynő” § figura [?], Fráter Erzsébet [?] vagy az anyja [?])
 100/22., 40. s.: megszemélyesítés („jó”)
 101/23., 40. s.: faj-nem fölcserélésén alapuló szinekdoché („Úr” az egész mű helyett)
 102/24., 40. s.: faj-nem fölcserélésén alapuló szinekdoché („eszkimó-homály” az egész mű helyett)
 103/25., 40. s.: egytagú metafora („eszkimó-homály”)
 104/26., 41. s.: kéttagú metafora („Napok: csontbolygók”)
 105/27., 41. s.: elhomályosult anyagbeli metonímia vagy egytagú metafora („...csontbolygók”)
 106/28., 41. s.: egytagú metafora („napok” § időtartam és/vagy naprendszer-mag)
 107/29., 41. s.: egytagú metafora („csontbolygók”)
 108/30., 42. s.: megszemélyesítés („alszik”)
 109/31., 42. s.: megszemélyesítés („alszik”)
 110/32., 42. s.: térbeli metonímia („Alsósztrégova”)
 111/cím1.: időbeli metonímia („Tél”)
 112/cím2.: térbeli metonímia („Alsósztrégova”)

A terjedelmi korlátok, s hogy az ilyen összehasonlítás nem volt kitűzött célunk fölment bennünket az alól, hogy szókép-statisztikai vizsgálatokkal igazoljuk későbbi állításainkat. (Az összegyűjtött adatok alapján ez elvégezhető, s a tanulmánykötet megfelelő részeinél kellő hasonlítási alapot is találhatunk.) Azon mindenestre érdemes elgondolkodni, hogy Baka István a 197 leírt szóalakhöz 112 (vagy több: lehet képzet-

tebb befogadó is!) megkülönböztethető költői képet rendelt. Mindezek mellett ajánlom a befogadók figyelmébe a versben található komplex képek újbóli elolvasását: egyszerre kapcsolódnak Madáchhoz és/vagy a *Tragédiához*.

Középiskolai tanulmányaink óta közhely, hogy a szóképek mellett az alakzatok hordozzák a stíluselemhez kapcsolható stílusértékek jelentős hányadát. Hogy legyen fogalmunk, e vers esetében mi a szerepe az alakzatoknak: „lajstromoztuk” azokat is!

- 1., 2. s.: közbevetés – csere
- 2., 2–3. s.: zeugma – kihagyás (a „kiejti” hozzárendelése)
- 3., 5. s.: felkiáltás
- 4., 6–7. s.: szótöréses enjambement
- 5., 7–8. s.: enjambement
- 6., 9. s.: halmozás – ismétlés
- 7., 9–10. s.: zeugma – kihagyás (a „hevernek” hozzárendelése)
- 8., 13. s.: kérdés
- 9/1., 15–16. s.: halmozás – ismétlés
- 10/2., 15–16. s.: enjambement
- 11/3., 16. s.: közbevetés – csere
- 12/4., 17–18. s.: enjambement
- 13/5., 18–19. s.: enjambement-nal kapcsol össze versszakot!
- 14/6., 19–20. s.: zeugma – kihagyás (a „krikszkrakszol” hozzárendelése)
- 15/7., 21–22. s.: inverzió – csere
- 16/8., 22. s.: közbevetés – csere
- 17/9., 23–24. s.: enjambement
- 18/10., 23–24. s.: zeugma – kihagyás (a „zuhan” hozzárendelése)
- 19/11., 23–24. s.: kérdés
- 20/12., 27. s.: közbevetés – csere
- 21/1., 29. s.: zeugma – kihagyás (a „fenyőhasáb” hozzárendelése)
- 22/2., 29. s.: halmozás – ismétlés
- 23/3., 29. s.: részletezés – ismétlés
- 24/4., 30. s.: halmozás – ismétlés
- 25/5., 30. s.: zeugma – kihagyás (tkp. a „fenyőhasáb” hozzárendelése)

- 26/6., 32. s.: közbevetés – csere
- 27/7., 34. s.: közbevetés – csere
- 28/8., 35. s.: zeugma – kihagyás (a „játszik” hozzárendelése)
- 29/9., 36. s.: zeugma – kihagyás (a „feldöntöttek” hozzárendelése)
- 30/10., 35–36. s.: zeugma – kihagyás (az „Úr és Lucifer” hozzárendelése)
- 31/11., 36. s.: halmozás – ismétlés
- 32/12., 36. s.: közbevetés – csere
- 33/13., 37–38. s.: enjambement
- 34/14., 37–38. s.: inverzió – csere
- 35/15., 38–39. s.: enjambement
- 36/16., 38–39. s.: közbevetés – csere
- 37/17., 38–39. s.: zeugma – kihagyás (a „királynő” vonzatai)
- 38/18., 38–39. s.: halmozás – ismétlés
- 39/19., 40. s.: zeugma – kihagyás (a „jó” vonzatai)
- 40/20., 40. s.: halmozás – ismétlés
- 41/21., 41. s.: zeugma – kihagyás (a „gördülnek” vonzatai)
- 42/22., 41. s.: halmozás – ismétlés
- 43/23., 42. s.: szóismétlés – ismétlés

Lám, szemben a költői képek bőségével, a 197 szóhoz csak ennyi (43) alakzat társul. [Ennél többet találhatunk, de kevesebbet aligha.] Még ha nincs is pontos adat, akkor is belátható: nem is kell az „alakzat-erősségi” számításokat elvégeznünk! Anélkül is kiderül: a költő nem mozgósítani, befolyásolni akar, hanem a „képiesítéssel” a valamennyiünkben rejtőző Madách-élményt szeretné kibontani. [Természetesen a statisztikai stilisztika megfelelő műveletei elvégezhetőek itt is, sőt ezek viszonyításához is találhatunk adatokat a Baka-tanulmánykötet lapjain.]

Az eddigiek alapján könnyen érhet a vád: atomizáltuk, elidegenítettük a szöveget a befogadótól. Úgy gondoljuk, e kapaszkodási pontok rögzítésére szükség volt. Hogyan látjuk a lírai szöveget?

Tél Alsósztrégován – olvasván a címet a művet lírai vallomásnak vélhetjük: naplóba lapozunk. (Baka szerepesei nem egyszer kapcsolódnak konkrét évszak táji megjelenítéséhez.) Nemesak az evokációi és az E/1 igealakok miatt érezzük a lírai ént hitelesnek; az epikus háttér e

versben éppen úgy hozzátartozik a műértéshez, mint az *Aeneas és Dido*, a *Fredman szonettjeiből* és a *Trisztán sebe* című alkotásaiban.

Ez a hármasszonett fölfogható a *Tragédia* parafrázisának, az akadémiai értekezését író Madách szemszögéből (*A nőről, különösen esztétikai szempontból*, 1864). Ám a vers epikai, biográfiai szituációja inkább a Szontágh Pálnak írt, 1857. február 7-én kelt leveléhez köthető: már megvan „fejben” a nagy mű végső változata – s közben Fráter Erzsí hiányát érzi még az otthon és a táj rezdüléseiből. Férfi és nő, férj és feleség, házas-, ágyastárs és szellemi partner jelentésvilága feszül egymásnak a provinciális kúria belső terében, vívódva a zsenialitás és a dilettantizmus között. Baka-Madách még nem döntött semmiben, de a következmény már ismert: „...bástyaím között / Toporgok én, király, – megütközött/ helyettem és elhullott a királynő.”

A vers tárháza az önevokációknak is, melyeket a kutatók fejtenek majd föl a versszöveg szövetéből; jelzésszerűen emlétek kettőt: „Nyúlmarquis róka-sans-culotte-fogakkal / Szaggattatom, – futnék, de nincs hova.” (*Háborús téli éjszaka, Körvadászat, Döbling*) és „Sakktáblapadlón asztal és a székek – / Bevégezetlen játszma figurái; / Ma már az Úr és Lucifer se játszik...” (*Vasárnap délután, Isten a városban vagy a csodaszarvas pusztulása* illetve *Körvadászat*).

Külön csemege a sajátos bakás kép: „róka-sans-culotte-fogakkal”, ez is egyike lesz a láncmetaforáknak. (E kép stilisztikai értelmezéséhez Varga Magdolna tanulmánya lehet támasz: Baka István stílus-sajátosságainak vizsgálata.) A láncmetaforák kevésszer fordultak elő az életműben: az első a *Helsingörben* olvasható: „hal–ember–vérszaga”, a második a *Döblingben*: „Döbling–Magyarország–Pokol”, a negyedik láncmetaforája: „pitymallat–alkony–óborok!” a *Háry János bordala* harmadik versszakában.

A három petrarcai szonett önálló egységként is olvasható, ám mindegyiket összefogja a szextettek zárósora: „...alszik... Alsósztrégova”. A refrénszerű zárlat módosításai az adott versrészlet belső tartalmából következnek – de hogy miért „alszik”, az nem. Baka István az Ady-reminiszcenciával („alusznak a magyar tanyak” – *A téli Magyarország*) végzettszerű hallgatássá varázsolja az éjjel is virrasztó költő-előd csöndjét. Ha posztmodern, akkor annyiban, hogy igenis számít a befo-

gadó műveltségi, olvasottsági tudására – s ha ezért nem posztmodern, akkor ne is legyen az.

Madách Imrétől Don Josén át Baka Istvánig – mindig más a megszólaló lírai én alakja. A költő teremtette/felhasználta figurák alkalmasak arra, hogy a lét sajátos szempontjait fogalmazza meg a szerző, s a befogadó újra és újra más szemszögből vizsgálja a világot. Ahogy a *Tragédia* átsejlik a kúriai hangulaton, úgy jelenik meg egyre több Baka-utalás, hogy a kétféle teremtett világ összeérésével az ábrázolt két világ is összemósódjon, hiszen sorskérdései is egyek. Ezt az egymásba játszatást és mégis el-különülést szolgálják a formai, poétikai ötletek, megoldások is.

Érdemes elgondolkodni a jeligen is: „Szeged Homousion”. Baka magyar szakos tanárként tudatában volt a jelige-szavak konnotációs jelentésével! Bármennyire is berzenkedett Szegedtől, e versében fölvalalta „szegediségét” – ebbe valószínűleg a Juhász Gyula írta Madách-versek ismerete is beletartozik. A „Homousion” kifejezés részben a Konstancinápolyi színre utal, részben az egyháztörténetből jól ismert ariánus eretnekségre. Messzire vezetne az az összekapcsolási kísérlet, amely a jeligéből Baka István manicheusi világképét próbálná igazolni – megjegyzem, volna is erre esély.

A Baka István-i szöveg értelmezése alkalmas arra, hogy az ún. „Madách-vers” jellegzetességeiről is beszéljünk. Úgy vélem, Szigeti Csabának igaza van a Bartók-versről írt tanulmányában: az ünnepi versek általában keveset árulnak el az ünnepeltről. Ha elolvassuk Praznovszky Mihály gyűjteményét (a Fráter Erzsí Szimpóziumra készülve szükséges is volt), akkor igazat adhatunk a különféle kultuszokat vizsgáló szerzőknek (Szigeti Csaba – Bartók Béla, Varga Magdolna – Szent Gellért, Árpás Károly – Fráter Erzsébet, Praznovszky Mihály – Szendrey Júlia stb.): hiba lenne esztétikai és irodalomtörténeti követelményeket állítani az alkalmi vers elfogadásával kapcsolatban.

Baka István Madách-verse, a *Tél Alsósztrégován* akkor „működik” jól, ha arra készlet:

a) ismerkedjünk meg Madách Imre életrajzával (lásd Andor Csaba: *A siker éve: 1861. Madách Imre élete*)

b) olvassuk el Madách Imre életművét [lásd a Halász Gábor-féle összes mellett a CD-ROM-ot: *Az ember tragédiája*. Bp., 2000.]

c) ismerkedjünk meg Baka Istvánnal (Az idézett tanulmánykötet mellett Fried István és Füzi László tanulmánygyűjteményét ajánlhatjuk – *Árnyak között mulandó árny*. Szeged, 1999, *Búcsú barátaimtól. Baka István emlékezete*. Bp., 2000.)

d) olvassunk Baka István-műveket (lásd *Tájkép fohással*. Pécs, 1996.)

Baka Madácha egyedül van. Hiányzik neki a társ, a nő – érdekes, hogy sem Szontághot, sem az anyját nem veszi a kitalált szituációba a szerző. A bakai Madáchnak kétségei vannak önnön tehetségéről, nem tudja, képes lesz-e óriási ötletét annak megfelelő monumentális műbe önteni. Baka–Madách beteg, s nem tudja: kap-e a sorstól, Istentől lehetőséget befejezni elképzeléseinek megfelelően a művet. Mindentől – és mindentől – függetlenül Baka István=Madách Imre meg fogja írni *Az ember tragédiáját*, hiába „alszik... Alsósztrégova.” (Ráadásul van egy köldökzsinórnyi valóságalap is: a vers „előképe” lehet *A téli éj dicsérete* című Zsuzsi-vers [Andor 2000.: 173.]

És a mi Madáchunk? Vajon miért ismerünk rá a vers alanyára? Korábban összeszedtük azokat az életrajzmorzsákat, költői evokációkat, egyéni asszociációkat, amelyek számunkra, a költeményről beszélők számára bizonyítják, hogy Baka István verse „Madách-vers”. Ám a befogadóknak maguknak kell megbizonyosodni, Tamás módjára! Ez még hátra van.

Irodalom

ÁRPÁS Károly: *Fráter Erzsébet a Madách Imre ihlette szépirodalmi alkotásokban. Adalékok a virtuális világ nő-képéhez I*. In. II. Fráter Erzsébet Szimpózium Csécse–Bp., 2001.

ÁRPÁS Károly: *Magyar nyelvtan V. (Stilisztika)* Tankönyvpótló jegyzet a hatosztályos gimnázium ötödik osztályosainak. Szeged, DFG, 1996. és ÁRPÁS Károly: *Szövegek és stílusok – SULINET CD-ROM in MOZAWEB 1.0*. Mozaik Kiadó, Szeged, 1999.

ÁRPÁS Károly–VARGA Magdolna: *Kettős tükörben. Cikk, tanulmányok, verselemzések Baka István életművéről*. Szekszárd, 1998. kötet írásaiból, különösen VARGA Magdolna: *November angyalához Baka István versei*. Forrás, 1995/10.; ÁRPÁS Károly: *A fohászokodó (Baka István: November angyalához)*. Tiszatáj, 1995/11.; ÁRPÁS Károly–VARGA Magdolna: *November angyalához. Baka István újabb versei*. Új Dunatáj, 1996/2.; VARGA Magdolna–ÁRPÁS Károly: *Baka István újabb versei– November angyalához*. (kézirat)

Madách homlokán túl. Versegek a költőről és a Tragédiáról. Szerkesztette Praznovszky Mihály Veszprém, 1993.

MADÁCH Imre: *Az ember tragédiája I. Főszöveg*. A CD főszövegét gondozta, a szövegváltozatokat és a jegyzeteket összeállította Bene Kálmán, az életrajzot és a bibliográfiát összeállította, az utószót írta Andor Csaba. Madách Könyvtár Új folyam 13. Szeged–Budapest, 1999.

SZIGETI Csaba: *A „Bartók-vers”*. In. 2000. 1991/4. 56–60.

Köszönöm a Deák Alapítvány és az Androla Bt. segítségét!

Varga Magdolna

Madách Imre: *Pereat* – egy versértelmezési kísérlet

Korábbi dolgozatomban¹ megemlítettem, hogy a Madách-életmű vizsgálata során egyetlen olyan művel találkoztam, amelynek remény-problematikája hasonlított a *Tragédia* remény-értelmezéséhez. Ez Madách Imre *Pereat* című alkotása:

5 Soká hivénk mindég hiába
S megint csak hittünk, bár a hit
Mindannyiszor hiú lidércként
Sárban hagyott, hinárba vitt.
El hát a hittel, félre véle!
Fel, fel, kiáltuk: pereat
Szívünkben úgy, miként ez a bor –
S vágjuk falhoz a poharat.

10 Soká szerettünk mindhiába,
Mi áldozánk, más élvezett,
Hej, aki gyűlöl, nem csalódik,
S nem fosztja meg a szeretet.
El hát a szeretettel végre,
Fel, fel, kiáltuk : pereat
15 Szívünkben úgy, miként ez a bor –
S vágjuk falhoz a poharat.

20 Rég kábit a remény csilláma,
Mig szívünk vére folydogál,
Kétségbesetten jól tudom, hogy
Régen kiszenvedt volna már.
El hát, el a reménnyel végre!
Fel, fel, kiáltuk: pereat
Szívünkben úgy, miként ez a bor –
S vágjuk falhoz a poharat.

25 És mégis hogyha elvesz a hit,
El a remény és szeretet,
S helyette kétely, gyűlölet, meg
Kétségbesés foglal helyet:
Akkor mi is, s vélünk min a szív
30 Hőbb vágya függ – mind pereat,
S mint hogyha elfogy a nemes bor,
Vágjuk falhoz a poharat.

(In. *Verstár '98. A magyar líra klasszikusai. Fél száz költő összes verse.* CD-ROM, Árkánium, 1999. – Amennyire megítélhetem, a szövegközlés az 1942-es MIÖM II. Halász Gábor-féle szövegkiadás alapján készült, másolási hiba nélkül.)

A filológus Halász Gábor megadja a kézirat lelőhelyét [„1397 Fol Hung”], és a leírás szerint: „A lapokra már másolatban kerültek a versek... *keletkezési idejükre tekintet nélkül* (kiemelés tőlem – V. M.) két kötetre osztotta, tárgyi és hangulati csoportosítás alapján ciklusokra tagolva.”²

Révai Miklós, mikor átvette a Budára költözött Pázmány Péter Egyetem magyar tanszékét, a hagyomány szerint latinul mondotta: Uraim, nem tudunk magyarul! Mondását kölcsönözve én is elmondhatom: Madáchnak a *Pereat* című művéről szinte semmit nem tudunk.

A Madách-biográfusok és a visszaemlékezők írják, hogy a szerző élete végén előkészítette költeményeinek kiadását. Ránk maradt jegyzetei szerint (Halász Gábor 1942-es kiadása ezt követi) az idézett verset a „Második rész 3. Kedvesapongások” című ciklusába osztotta. Előtte a *Nős ember dala*, a *Most élveznék csak* és a *Dáridóban* című vers, utána a *Bor mellett*, a *Legénygazdaság* és a *Táborban* (ez a ciklus utolsó verse is) található.

Bármilyen kombinációba kezdünk is, a *Pereat* című verset ésszerű elv alapján nem tudjuk elhelyezni a ciklusban. Úgy vélem, a feltételezett tematikai hasonlóság mint rendező elv nem segít a költemény értelmében. Lehet, hogy a ciklusba sorolt versek sorrendje nem azonos Madách tervezetével – bár, a kételyt alátámasztó adatunk nincs, legfeljebb csak annyi, hogy a kötethez más, ismert szövegközlési hibák is

kapcsolódnak. Ám ha a versek sorrendje nem is biztosan Madáché, de a ciklusba rendezés szinte bizonyos: mind a névadás, mind a rendelkezésünkre álló biográfiai adatok ezt támasztják alá. El kell fogadnunk, hogy a válogatónak, a ciklusrendezőnek igaza van, hogy a „Kedvcsapongások” cím alá tartozik a vers – ám ez nem visz közelebb sem a jelentéséhez, sem a keletkezéséhez.

Ha a ciklus nem segít a vers megközelítésében, akkor a pozitivistá hagyomány szerint a keletkezés körülményeit kell megvizsgálnunk. A keletkezésével kapcsolatban olyan kevés adattal rendelkezünk, hogy el kell fogadnunk Voinovich Géza véleményét, aki azt állítja, hogy a mű *Madách házassága után* (kiemelés tőlem – V. M.) keletkezett: „Vidámsága alján rendesen ott lappang régi keserősége (*Bokrétát kalpagomhoz, Pereat, Bor mellett*).”³ Ha csak ennyi adat állna rendelkezésünkre, akkor a datálás szinte lehetetlen lenne: a házasságkötés időpontja 1845. 07. 20., a kötetkiadás rendezése 1863–1864.

Az első közlés időpontja sem igazít el a keletkezés történetére vonatkozóan: Halász Gábor adata szerint a Vasárnapi Újságban jelent meg először, 1876-ban. A Madách-bibliográfia nem jelzi, hogy Halász Gábor kihagyott volna valamit is a jegyzetekből – a kézirat sem árulkodik a keletkezés idejéről.

Nem segít a szakirodalom sem: még Radó György sem említi,⁴ ám bár ő szinte óráról órára követte kedvelt írójának életét, őseitől halála pillanatáig. Voinovich említett munkáján kívül a vers nemhogy a monográfiákban nem szerepel, de még a Madách költészetére „szakosodott” tanulmányok sem tárgyalják!⁵ Pedig a vers „hatásos” és izgalmas alkotás; a Duna TV irodalmi ismeretterjesztő műsorának, a *Lyukasórá*-nak egyik adásában is szavalták, méltatták a beszélgető irodalmárok, színészek, sőt a szerkesztő, Mészöly Dezső egy mini-elemzést is tartott róla.⁶

Ezek után nincs más lehetőségünk: a mű értelmezését egyedül a szövegből kiindulva lehet megkísérelni. A szöveg mindig elárul valamit keletkezési idejéről – s azt remélem, hogy az alkotó Madách műhelyébe is bepillantathatunk a versértelmezési kísérlet során. Feltételezéseink sajnos addig azok maradnak, míg valamilyen dokumentum nem támasztja alá azokat – ám a logikai megközelítés azzal az eredménnyel

kecsegtet, hogy végkövetkeztetéseink közelebb visznek minket a valósághoz.

Kezdjük a szövegközeli olvasást a címmel! A „*Pereat*” szó jelentése *vessen!* – ez a pereo latin ige felszólító módú egyes szám harmadik személyű alakja. A közfelfogás egy bibliai jelenethez kapcsolja szállói-geként: a Jézus halálát kívánó fölizgatott tömeg a „Feszítesd meg!” mellett a „Vessen!”-t is kiáltotta. (Ennek ellentmond a hiteles forrás: a Vulgátában egyik evangélistánál sem szerepel ez a rész. Aki a „pereat” szót megkeresi, az azt találja, hogy János 11.50. versben előfordul az alak, ám ott Kajafás mondja titkos megbeszélésükön.⁷)

A négy versszakból álló költemény hagyományos fölépítésű: első, nagyobb egysége a keresztény középkor óta emblematikusan összekapcsolt három fogalomhoz kapcsolódik: a *hit*hez (kereszt), a *szeret*ethez (szív) és a *remény*hez (horgony). A 19. századra emlékkönyvi közhely-versikékké fakult jelentést Madách egy új, összekötő értelmezéssel változtatja meg. A közös jegy: a tagadás.

A második egységnek a negyedik strófa tekinthető: ez a tagadás tagadása. Ezt a szerkezeti megkülönböztetést Mészöly Dezső is kiemeli: az „És mégis”-sel induló 4. strófa „Madách bölcséletének leglényege.” Úgy véli: *Az ember tragédiájának* végső kicsengése is ez! Értelmezésében még utal arra, hogy hasonló létfilozófiai felfogás érhető tetten Vörösmarty *Gondolatok a könyvtárban* befejeződésében, és hogy szerinte így értelmezi ezt Szerb Antal *Magyar irodalomtörténetének* összefoglalása (431.) is. Ne elégedjünk meg azonban ennyivel!

Az első versszak a hit tagadása: „a hit / Mindannyiszor hiú lidércként / Sárban hagyott, hinárba vitt. / El hát a hittel, félre véle!” – s eddig világos is a vers. Csakhogy a ‘hit’ főnévnek és a befogadó tudatában hozzá kapcsolódó ‘hisz’ igének kötelező vonzata is van: hit v. hisz *valamiben*. Mivel a vers egészéből is, részeiből is világosan kitetszik, hogy nem a vallás, a religio a témája, verskompozíciós eleme, önkéntelen a kérdés: miféle hitben csalódott a lírai én? Miféle hitben csalódott a lírai én álarcát magára öltő költő, Madách Imre? A szöveg erre nem válaszol.

A második versszak a szeretet tagadása: „Soká szerettünk mindhiába, / Mi áldozánk, más élvezett, / ... / ...El hát, a szeretettel végre...”

Az első versszak gyanakodóvá tett: vajon a Szent Pál-i szeretetértelmezéssel szegül-e szembe a poharat falhoz vágni hívó egyes szám első személyű beszélő? A 'szeret' igéhez (és a 'szeretet' főnévhez) éppúgy kötelező vonzat járul, mint a 'hisz' igéhez: *valakit, valamit*, illetve szeretet *valaki iránt*. Mi a vonzat jelentése? Megfejtethető-e a hiánya?

A harmadik versszak a remény tagadása – erre figyeltem fel már a korábbi munkámban is. Azonban itt sincs jelen a tagadott 'remény', 'reménykedik' ajánlott vonzata! A költő adósunk maradt a *valamiben* jelentésének megadásával, pontosításával.

(Csak zárójelben: még a sorrendi csere sem lehet véletlen, hiszen a keresztény emblématikában a helyes sorrend: 1. hit, 2. remény, 3. szeretet!)

Mészöly Dezső azt állítja, hogy a negyedik versszak „mégis”-e mindent megmagyaráz. Nézzük!

A versszakban először is fölcserélődik a sorrend: a hit, a szeretet és a remény helyett „elvesz a hit, / El a remény és szeretet” áll (mintha visszatérne a hagyományos sorrendhez) – s mindegyik a sorrendi változtatásra nincs a szövegben magyarázat.

Aztán olvashatjuk a sajátos tagadás szinonimáit: a hit helyett kétely, a szeretet helyett a gyűlölet, a remény helyett a kétségbeesés „foglal helyet”. Itt is hiányzik a versszakok értelmezéséhez elengedhetetlen vonzatok megadása! Ezt a hiányt még inkább kiemeli, hogy a tagadott jelentések szinonimáinak szintén van ajánlott vonzata: kétely *valamiben*, gyűlölet *valaki, valami iránt*, kétségbeesés *valami miatt*.

A hiányok a vers szövegéből nem értelmezhetők.

Mikor hiányozhatnak ezek a vonzatok a kommunikációs közleményből? Racionálisan csak akkor, ha a befogadó oda tudja érteni. Azaz ennek a teátrálisan retorikus versnek olyan jelentése is van, amelyet a beavatott befogadó értett, érthetett csak a vers keletkezési idejében!

Andor Csaba és/vagy Radó György részletező életrajzából, illetve a hozzáférhető Madách-dokumentumokból⁸ nem bizonyítható Madách keresztény hitének ilyen mérvű következménnyel járó válsága.

A szövegben többször is említett ivás mint pótcselekvés szintén nyomós okra vezetendő vissza. A vers azonban nem hagyományos bor-

dal, amelyet a kortársak közül Petőfi Sándor, Lisznyai Damó Kálmán, Szelestey László vagy akár Czuczor Gergely és Garay János írt. A vers műfaja allegorikus bortal – éppen az emblématikus képépítés miatt.

A magyar irodalomtörténetének voltak olyan korszakai, amikor az allegorikus jelentés tette értékessé és izgalmassá a műalkotást. A *Pereat* allegorikus bortal keletkezése az ötvenes évekre tehető. A hasonlóság szempontjából inkább Vörösmarty Mihály *A vén cigány* vagy Gyulai Pál *Szüreten* című alkotása állíthat vele rokonságba. De próbálkozzunk meg a keletkezés közelebbi meghatározásával!

Első feltételezésünk az, hogy az alkotás 1849 októbere után és 1860 márciusa előtt születhetett. 1849 októberében értesült, értesülhetett Madách a megrendítő megtorlásokról, és ekkorra kezdhetette feldolgozni testvérei halálát. 1860 márciusára fejezte be drámai költeményét, melynek „optimista” értelmezésében egyetértek Árpás Károly előadásával.⁹

Szűkítsük azonban ezt a 125 hónapot! Ha a vonzatok alanya helybe a hazát, a hazaszeretet állítjuk, akkor a következőkre figyelhetünk fel: a vers hangulata nem véletlenül közös a Mészöly Dezső által is említett Vörösmarty Mihály-ódával. Különösebb erőfeszítés nélkül bizonyíthatnánk állításunkat: a *Tragédia* és az óda verselése azonos. Hangulati hasonlósága, versbeszédének világa miatt a *Pereat* születése *Az ember tragédiájának* keletkezéséhez kapcsolódik.

Kitérő összegzés: Madách drámai költeményét a pozsonyi és/vagy pesti fogsága alatt gondolta el, írta meg először *Lucifer* címmel. Másodszor 1857 februárja előtt fejezhetette be – ennek két közvetett bizonyítéka Szontágh Pálhoz kapcsolódik: az egyik a Szontágh Pálnak írt verses levele – „A. Sztregován / 1857 Feb 7én / Üdvözlöt Pál barátomnak!” –, a másik egy szóbeli visszaemlékezés: „Bérczy Károly emlékbeszédében a Szontágh Pálhoz 1875. febr. 7-én írt költői levél [a keletkezés elírás, az 1857. február 7-i levélről van szó – V. M.] végéről néhány Madách sort idéz... »Újra elolvastam a Pálnak töltött mérget. Miért nem tartám azt magamnak? Eh, mit! E mérég igazság, ha tragédia is, s az emberi természet soha nem tagadta meg magát, és Ádám a teremtés óta folyvást csak más és más alakban jelen meg, de alapjában mindig ugyanazon gyarló fereg marad, a még gyarlóbb Évának oldalán!«¹⁰ (A gond csak az, hogy ez a glossza lappang.) E megsemmisült vagy

lappangó második változat tematikus fölépítésére a levélajánlásból következtetni lehet. A harmadik változat maga *Az ember tragédiája*.

Ha elfogadjuk a keletkezéstörténet föltételezett és kikövetkeztetett adatait, akkor megállapíthatjuk, hogy 1857. február 7-e után Madách sajnálja, hogy a műve olyan „mérgesre” sikerült. Felfogásának ez a gyökeres változása nemcsak a drámai költemény végkicsengésében érhető tetten, hanem *A civilizátor* című darabjában éppúgy, mint a közéleti szereplésének előtérbe kerülésében. Az 1861-es országgyűlésre elég nehezen lehetett volna bekerülni ilyen lélekhangulattal – még ha a vers nem is forgott közkézen. A legkésőbbi időpont tehát 1857 februárja.

Melyik lehet a legkorábbi dátum? Ha a szerző haza iránt érzett érzelmeit próbáljuk rekonstruálni, akkor kiderül: Madách Imre képes volt feldolgozni 1849 személyes és közösségi tragédiáját. Mi segítette ebben? A cselekvés!

Nógrádban lassabban ért véget a forradalmi időszak. A gerillák („rebellis betyárok”) komolyan fenyegették a megszálló hatalmat. A gerilla-tevékenység egyedül akkor sikeres, ha a lakosság támogatja. Leblancné Kelemen Mária és Andor Csaba bizonyította, hogy Madách mint főbiztos képes lett volna a népi ellenállás irányítására (lásd felszólításai); bújtatta az üldözötteket, sőt fegyvert is rejtegetett. Mindehhez (és mindezzel együtt) hazudnia is kellett: hazudnia családjának – ő aztán tudta, hogy milyen veszélyekkel jár minden cselekedete. (A család egyetlen védelmét az jelentette, ha a közvetlen hozzátartozók nem tudtak semmiről. A hatalom nem volt skrupulózus: Erdélyben megverette Maderspachnét, feleségeket, nőtestvéreket csukott börtönbe.) Madách hazudott tehát a hatóságoknak is – a gyengék védelmét jogosnak és etikusnak ismerve el. (Szontágh Pál, a jó barát képtelen volt erre: nem tudta letagadni, hogy ő szerzett útlevelet Bemnek, mikor annak mint városparancsnoknak 1848 októberében Bécsből menekülnie kellett; inkább vállalta a halálos ítélet veszélyét [s a több évi börtönt], mintsem becsülete hazugsággal besározódjék.)

Hogy titkos tevékenységének lehető és előrelátott következménye a letartóztatás lett – ez sem okozott, okozhatott megrendülést a költőnek. Gyermekkorában hányszor olvashatta: édes a hazáért szenvedni. Családját viszonylagos biztonságban tudta, Boryval (a tettestárssal) megér-

tették annyira egymást, hogy tudhatta: a hiányzó bizonyítékok és terhelő vallomások miatt nem kell sokáig letartóztatásban maradnia. (Olvaszuk el leveleit, verseit: hiányzik belőlük a halálfélelem, a túlfeszített szorongás.) Mi válthatta ki ezt a lelki összeomlást, amely ebben a költeményben tükröződik?

Lehetett-e ez házasságának összeomlása? Ha figyelmesen elolvassuk az összes e korban keletkezett összes Madách-iratot, akkor azt mondhatjuk, hogy a válás éppen a megnyugvás felé tart. A válás már a kilábalás: olyan konszenzus jön létre, amely az aláírás pillanatában mindkét fél lehetséges legjobb jövőjét előlegezi. A versszakok egyikéből sem lehet arra következtetni, hogy a kiteendő vonzat alanya Fráter Erzsé lett volna, még a 2. versszakban sem. Arról nem is beszélve, hogy a válás felé irányuló események hatására – ha azok komolyan befolyásolták volna Madáchot – nem hagyta volna ki a bordalból a személyes elemeket. Bizonyíték lehetne a korábbi Szontágh Pálnak írt verses levél: „A. Sztregován / 1856 Aug 11én // Szontágh Pálnak / Madách Imrétől / baráti köszöntést.”

Akkor mi okozhatta a megrendülést? Az én feltételezésem: az árulás. Megrendítő élmény, ha valaki életét, családjá biztonságát, vagyosát, mindenét fölteszi egy ügyre – s vannak a szűkebb közösségből olyanok, akik semmibe veszik „áldozatát” (lásd a szeretet-idézet részletét). Erről az árulásról igen nagy valószínűséggel inkább a pesti vizsgálat és internálás alatt értesülhetett, mint a pozsonyi Vízikaszárnyában. Így a legkorábbi időpontnak az 1853 év januárja lehetett – ekkor került a zártabb pozsonyi várból a hírhedt pesti Újépületbe. A pesti fogság fegyelmének „fellazulása”, a foglyok nagy létszáma feltételezi, hogy Madách nyomára jöhetett feladójának Igaz, erre konkrét, szövegszerű adatunk nincs.

Utolsó kísérletem a felső, a legkésőbbi szűkítésére vonatkozik. A kényszerűségből újságközelben tartózkodó költő figyelemmel kísérhette a balkáni illetve a keleti eseményeket. A kirobbanó krími háborúban a magyarság, az itthon és az emigráció az osztrák beavatkozásban reménykedett – ez olvasható ki *A vén cigányból* éppen úgy, mint a névtelenek írásából. 1854 júliusában Oroszország meghátrált a fegyveres semlegességet hirdető, de a hosszú orosz-osztrák határ mentén mozgó-

sító Osztrák Császárság nyomása előtt. A cár hozzájárult ahhoz, hogy I. Ferenc József megszállja a román fejedelemségeket. [Alexander Bach testvérét, Eduardot helyezteti oda a megszálló hatalom vezetőjének.] Ezzel elveszett annak utolsó lehetősége is, hogy a magyarokat elnyomó császár külpolitikailag elszigetelődve külháborúba keveredik. Hasonló okok indíthatták Vörösmartyt is *A vén cigány* írására.¹¹

(Feltételezésem sok helyen hiányos – ám egy analógiára föl hívom a figyelmet: lehet, hogy Madách Imre nem volt első vonalbeli költő, drámaíró vagy epikus szerző. Az azonban tagadhatatlan, mert művek támasztják alá, hogy Petőfi *Czpruslombok Etelke sírjáról* című kötetével egyidőben adott ki Madách Imre is a szentimentalista almanachlírát reprezentáló verseskötetet; Széchenyi *Ein blickjével* és a *Nagy magyar Szatirájával* kortárs arisztophaneszi komédiája, *A civilizátor*; vadromantikus elbeszélései Jókai, Pálffy vagy Vas Gereben írásaival egyidejűek; drámáinál rosszabbakat is repertoáron tartottak a korabeli színházak. Madách saját kora olvasóinak írta műveit – miért lenne sajtóságot, hogy *A vén cigányhoz* hasonló alkotást azzal egyidőben hozzon létre? Elfogadom, hogy a verificációhoz több adattal nem rendelkezem – ám van-e adat a falsificációhoz?

A vers időbeli elhelyezése – 1854 nyara-ősze – allegorikus áthallásaival érthetővé teszi a lírai én nehézkes mondatszerkezeteit. Már az első versszak első állítmánya közösséget teremt: nemcsak a T/1-es alakkal, hanem a viszonyt kifejező „soká” hozzákapcsolásával. Itt ugyanis nem az időtartam hosszúságának hangsúlyozása a fontos, hanem annak érzékeltetése, hogy vége! Eddig igen, eztán nem. A lírai én nem kívánja ismertetni a hit mibenlétét, inkább a következményekre hívja fel a figyelmet: „hiú lidércként” sárban hagy, hínárba visz. (Ne engedjünk a „lidércként” kísértésének: nem „Lidércéről” van szó, hanem valamely megszemélyesített fogalomról.) Az első négy sor tényközlése látszólag objektív – a szavak, szintagmák, az összetett mondat semmiféle konkrét, számonkérhető jelentést nem hordoz; csupán a közösségvállaláshoz szükséges hangulatot teremt meg (ezzel is emlékeztetve a *Gondolatok a könyvtárban* első, dagályos szakaszára).

A versszak második felében előforduló közbevetés, ismétlések, elmentések az éloszószerűséget hivatottak hitelesíteni: nemcsak Petőfi

Sándor a minta, hanem Vörösmarty Mihály *Fóti dala* is. Az utolsó sor fölszólítása – „vágjuk falhoz a poharat” – a kelet-európai (inkább lengyeles mint magyar hagyományú) nemesi sírva vigadásnak múzeumi gesztusa lehetne. Van itt még egy apró kérdés: „pereat/ Szívünkben úgy, miként ez a bor” – a hittel együtt vesszen az ital, azaz teli poharastól vágjuk-e a falhoz, vagy a hit elvesztése miatt érzett düh és bánat enyhítésére, kifejezésére hajtsuk fel a feledtető, mámorosító nedűt, s csak a poharat vágjuk a falhoz. Kérem, ne mulassunk ezen az apróságon!

A második versszakban még ennyi költői kép sincs – az alakzatok árulkodnak az érzelmek erősségéről. „Mi áldozánk” – emeli ki a költő. Ha páros kapcsolatról lenne szó (én+te), akkor ennek az igének nincs értelmezése a 19. századi ember számára, csakis ‘közösség’ értelemben. Az „áldozánk” az áldozat meghozására utal, az áldozat lemondást jelent. (Ha csak az anyagiakat nézzük, 1853-ban megszületett az uralkodói jobbágypátens, az 1848-as április törvény végrehajtási utasítása. Erre nagy szükség volt, mert abban csak annyi szerepelt, hogy a „nemzeti közbecsület védpajzsa alá helyezük.” – többet remélni nem lehetett.) A harmadik-negyedik sor tovább növeli a vonzathányból fakadó bizonytalanságot; megmagyarázhatatlan, hogy azokat, akik szerettek és nem gyűlöltek, mitől fosztotta meg a szeretet. Megmagyarázhatatlan, de érthető: a zavaros fogalmazás fölött csillagképek tisztaságával érződik a „mi tudjuk”-féle összenézés, az elnyomott ember szabadságteremtő gesztusa.

A záró négy sor immár refrénként viselkedik – a *Nemzeti dal* óta ismert a refrén provokatív és közösségteremtő hatása. A megerősítés visszatérése összeforrasztó szerepet töltene be akkor is, ha szó se lenne borról és duhaj gesztusokról. A pohár falhoz vágásának lázadása a keresztény megbocsátás ellen is irányul. A pohár kehely is lehetne, a „Fel, fel” a miseszöveg részletére emlékeztet: sursum corda! S akkor ott van még a bor is, Krisztus vére. A szakrális evokáció a profán, sőt vulgáris, animális szövegekörnyezetben elképzelhetetlen indulatok fölszabadtítása is lehet.

Figyelemre méltó, hogy a reményhez kapcsolódnak a legmerészebb képek. A harmadik strófa első sorának „csilláma” van: a kvarc a kristályhoz, gyémánthoz képest értéktelen. Ez a csillám „kábit”, s az előbbi

feltevésünk a bor és a vér azonosításáról beigazolódnak: „szívünk vére folydogál” – ám mintha az egyértelműségtől megrettent volna a költő: „Kétségbesetten jól tudom, hogy / Régen kiszenvedt volna már.” Megközelíthető azonban másképpen is! A remény elkápráztat, s nem hagyja, hogy arra figyeljünk, hogy a „szívünk vére folydogál”. Ugyanakkor a remény életet is, hisz enélkül a szív „régén kiszenvedt volna már.”

Ezt a beavatottságélményt erősíti meg a refrén megtanulható visszatérése: el! a megvizsgálttal! Közösen lépjünk fel, mert az egységben az erő, azt nem lehet megosztani. Így és ezzel lesz jelképpé a poharak falhoz vágdosása.

Az első 24 sor szóalakjai inkább az 1840-es évek elejének némiképp mesterkéltnél, a beszélt magyar nyelvet uralma alá vető, a poetia litentia jogosságát gyakorló költő nyelvet idézik. Mindezzel együtt az első három versszak jelentésvilága sejthető, fölfejthető.

A záróstrófa értelmezését nem találom olyan egyszerűnek, mint Mészöly Dezső. Az első négy sorral kapcsolatos fönntartásaimról már a hiányzó vonzatok kapcsán nyilatkoztam. Továbbolvasva fölmerül a kérdés: mit lehet kezdeni a befejező négy sorral, amely még csak refrén sem lehet; olyan nagy mértékben változott meg. Próbáljuk meg a mondatjelentést kibontani a sorból: Akkor (ti, ha a hit, remény, szeretet helyett a kétely, gyűlölet és kétségbeesés foglal helyet) mi is mind pereat, s velünk az, amin a szív függ, szintén pereat (‘vesszen’). S ekkor így, ezzel együtt (velünk, s azzal, amin a szív függ) miután veszünk vagy veszítettünk, minthogyha elfogyna poharunkból a bor „Vágjuk falhoz a poharat!” De hogy a vállalható közösségen és annak dicséretén kívül mit akar – azt ebből a költeményből nem tudhatjuk meg.

A vers utóélete inkább a *Tragédia* írójához kötődő szentencia bizonyítás – ti. Madách egykönyvű író. 1942-ig Halász Gábor nem tud a *Pereat* külön megjelenéséről. 1942 után Madách Összes az ismert okok miatt nem jelent meg. A költő Madáchról ugyan születtek cikkek, az Egyetemi szöveggyűjteményben és a Hét évszázad magyar versei című antológiában volt is helye az írónak, de a lírikus Madáchcsal Bene Kálmánon kívül érdemben senki sem foglalkozott. Ezért tekinthető úttörőnek Mészöly Dezső értelmezése – amelynek hiányait e dolgozat kívánja megmutatni, illetve a *Pereatra* vonatkozó ismereteket kiegészíteni.

Jegyzetek

1. VARGA Magdolna: *Madách reményei*. In. *VII. Madách Szimpózium*. Bp.–Balassagyarmat, 2000. 147–158.
2. HALÁSZ 1942. MIÖM II. 1169.
3. VOINOVICH Géza: *Madách Imre és Az ember tragédiája*. Bp., 1914.
4. RADÓ György: *Madách Imre. Életrajzi krónika*. Salgótarján, 1987.
5. Gondolok a következő munkákra: BALOGH Károly: *Madách, az ember, a költő*. Bp., 1934.; BARTA János: *Madách Imre*. Bp., 1942.; BÓKA László: *A lírikus Madách*. In. *Válogatott tanulmányok*. Bp., 1966. 624–634.; HORVÁTH Károly: *Madách Imre*. Bp., 1984.; KISS Aurél: *A lírikus Madách*. In. *Madách-tanulmányok*. Szerkesztette Horváth Károly, Bp., 1978. 255–277.; MEZEI József: *Madách*. Bp., 1977.; PALÁGYI Menyhért: *Madách Imre élete és költészete*. Bp., 1900.; RADÓ György: *Madách Imre. Életrajzi krónika*. Salgótarján, 1987.; RIEDL Frigyes: *Madách*. Bp., 1933.; SÖTÉR István: *Madách-tanulmányok*. In. *Félkör*. Bp., 1979. 141–279.; SZERB Antal: *Magyar irodalomtörténet*. 8. Kiadás Bp., 1986. (1. k.: Bp., 1934.) 424–432.
6. MÉSZÖLY Dezső: *Emlékbeszéd – papírra téve*. Palócföld 1995/3. 267–269.
7. *Biblia CD-ROM 5.0*. Arkánium Adatbázis Kft. Bp., 1997.: „unus autem ex ipsis Caiaphas cum esset pontifex anni illius dixit eis vos nescitis quicquam Jo 11.50 nec cogitatis quia expedit nobis ut unus moriatur homo pro populo et non tota gens pereat...”
8. A Halász Gábor-i MIÖM I–II. mellett áttekintettem a Leblancné Kelemen Mária szerkesztette két dokumentumgyűjteményt, valamint a Madách Könyvtár – Új Folyam első 19 kötetét is.
9. ÁRPÁS Károly: „Egyet bánok csak: a haza fogalmát...” *Gondolatok a politikus Madáchról*. In. *IV. Madách Szimpózium*. Szerkesztette Andor Csaba. Bp.–Balassagyarmat, 1996. 15–40.
10. In. MIÖM II. Bp., 1942. 1196.
11. *A Vörösmarty Mihály Összes Művei*. Kritikai kiadás 3. kötetének jegyzeteiben (Bp., 1962. 572–586.) Tóth Dezső összegzi így a keletkezést.

Irodalom

- ANDOR Csaba: *A siker éve: 1861. Madách élete*. Bp., 2000.
- BALOGH Károly: *Madách, az ember, a költő*. Bp., 1934.
- BARTA János: *Madách Imre*. Bp., 1942.
- Biblia CD-ROM 5.0*. Arkánium Adatbázis Kft Bp., 1997.
- BÓKA László: *A lírikus Madách*. In. *Válogatott tanulmányok*. Bp., 1966. 624–634.
- HORVÁTH Károly: *Madách Imre*. Bp., 1984.
- KISS Aurél: *A lírikus Madách*. In *Madách-tanulmányok*. Szerkesztette Horváth Károly Bp., 1978. 255–277.
- LEBLANCNÉ KELEMEN Mária: *Madách Imre-dokumentumok a Nógrád megyei Levéltárban*. Salgótarján, 1984.
- LEBLANCNÉ KELEMEN Mária: *Újabb Madách Imre-dokumentumok a Nógrád megyei Levéltárból és az ország közgyűjteményeiből*. Salgótarján, 1993.
- Madách Imre Összes Művei*. Sajtó alá rendezte, bevezette és a jegyzeteket írta HALÁSZ Gábor. Bp., 1942.
- MÉSZÖLY Dezső: *Emlékbeszéd – papírra téve*. Palócföld 1995/3. 267–269.
- MEZEI József: *Madách*. Bp., 1977.
- MORVAY Győző: *Magyarázó tanulmány „Az ember tragédiájá”-hoz*. Nagybánya, 1897.
- PALÁGYI Menyhért: *Madách Imre élete és költészete*. Bp., 1900.
- RADÓ György: *Madách Imre. Életrajzi krónika*. Salgótarján, 1987.
- RIEDL Frigyes: *Madách*. Bp., 1933.
- SÓTÉR István: *Madách-tanulmányok*. In. *Félkör*. Bp., 1979. 141–279.
- SZERB Antal: *Magyar irodalomtörténet*. 8. Kiadás Bp., 1986. (1. k.: Bp., 1934.) 424–432.
- VARGA Magdolna: *Madách reményei*. In. *VII. Madách Szimpózium*. Bp.–Balassagyarmat, 2000. 147–158.
- Verstár '98. A magyar líra klasszikusai. Felsőszáz költő összes verse*. CD-ROM, Arkánium Adatbázis Kft. Bp., 1998.
- VOINOVICH Géza: *Madách Imre és Az ember tragédiája*. Bp., 1914.

Andor Csaba

Dr. Fejér László

90 éves korában, 2000. február 5-én Budapesten elhunyt társaságunk legidősebb tagja, dr. Fejér László.

Aradon született 1909. október 30-án, elemi iskoláit Nagyváradon végezte, középiskolai tanulmányait a kolozsvári Piarista Gimnáziumban kezdte meg, majd később a kaposvári Somsich Pál Gimnáziumban fejezte be. Tervei között eleinte az orvosi pálya szerepelt – amelyet aztán évtizedekkel később a fia választott –, de végül a Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem Jogi és Gazdasági Karára iratkozott be. 1936-ban avatták „summa cum laude” doktorrá. Előbb a Pénzügyminisztériumban dolgozott, majd az Állami Földmérési és Térképészeti Hivatalhoz került, ahol 45 éven át, csaknem haláláig tevékenykedett.

Életének meghatározó élménye volt a II. világháború; a Don-kanyarban a vezérkarnál, Jáni Gusztáv mellett találjuk; a napiparancsokat is ő fogalmazta meg, s mint az események fontos tanúja, Sára Sándornak a Don-kanyar tragédiáját felidéző emlékező filmsorozatában is szerepelt. 1956-ban az ÁFTH Forradalmi Bizottságának tagja volt.

Az ÁFTH-nál végzett munkája mellett a felsőoktatásban is tevékenyen részt vett. Az 1960-as évek elején Székesfehérváron, a Felsőfokú Földmérő Technikumban tanított, majd 1965-től húsz éven át a BME Építőmérnöki Kar földmérő szakán a *Jogi és igazgatási ismeretek* tárgyat oktatta. Munkájáért számos kitüntetést kapott, utoljára a Fasching Antal-díjat 1994-ben.

1972-ben vonult nyugdíjba, de ezt követően is, 1997-ig a Földmérési és Távérzékelési Intézet jogi osztályán dolgozott.

A Madách Szimpóziumra csak egy alkalommal tudott eljönni, egészségi állapota néhány éve már nem engedte meg a nagyobb utazásokat, de azért lélekben mindig velünk volt, érdeklődéssel várta rendezvényeinket és kiadványainkat.

Fejér László hatvan éven át gyűjtötte *Az ember tragédiájával* kapcsolatos irodalmat; gyűjteményének egyedülállóan gazdag a színlapok-

ból, műsorfüzetekből és színikritikákból álló része, amely most végakarátának megfelelően Nógrád megye Madách-gyűjteményét gyarapítja. Nem véletlen, hogy élete végén, gyűjteményét is felhasználva éppen *Az ember tragédiája bemutatói* c. bibliográfia összeállításba fogott bele, s a munkát szerencsére be is fejezte. Társaságunkat érte az a megtiszteltetés, hogy a könyvet kiadhattuk.

Fejér László múlhatatlan érdeme, hogy a Madách-kutatásnak egy korábban elhanyagolt területén elvégezte azt az alapozó s egyszerűsmind összegző munkát, amelyre a későbbi kutatások is támaszkodhatnak, s amelynek eredményeit – hiszen a Tragédia-bemutatók, úgy tűnik, minden időn túl folytatódnak – újabakkal egészíthetik ki.

Az elmúlt években Praznovszky Mihállyal többször is meglátogattuk Őt otthonában. Utoljára 1999 februárjában, könyve megjelenése után nem sokkal jártunk Nála. Szóba került egy nyári látogatás is, aztán a nyárból ősz lett, az őszből tél. A gyémánt lakodalmán, a Lőrinc pap téren lévő templomban, még szerettei körében üdvözölhettük Őt, de mire ismét felkerestük volna a lakását, már késő volt. Február 17-én az Új köztemetőben vettünk Tőle búcsút.

A MADÁCH KÖNYVTÁR – ÚJ FOLYAM EDDIG MEGJELENT KÖTETEI

1. I. Madách Szimpózium (1995)
2. II. Madách Szimpózium (1996)
3. Fráter Erzsébet emlékezete I. (1996)
4. Imre Madách: Le manusheski tragedija (1996)
5. III. Madách Szimpózium (1996)
6. Balogh Károly: Gyermekkorom emlékei (1996)
7. Nagyné Nemes Györgyi–Andor Csaba: Madách Imre rajzai és festményei (1997)
8. IV. Madách Szimpózium (1997)
9. Andor Csaba: Ismeretlen epizódok Madách életéből (1998)
10. Andor Csaba: Madách Imre és Veres Pálné (1998)
11. V. Madách Szimpózium (1998)
12. Fejér László: Az ember tragédiája bemutatói (1999)
13. Madách Imre: Az ember tragédiája. I. Főszöveg (1999)
14. Madách Imre: Az ember tragédiája. II. Szövegváltozatok, kommentárok (1999)
15. I. Fráter Erzsébet Szimpózium (1999)
16. VI. Madách Szimpózium (1999)
17. Imre Madatsh: Di tragedye funem mentshn (2000)
18. Majthényi Anna levelezése (2000)
19. Komjáthy Anzelm: Önéletírás (2000)
20. VII. Madách Szimpózium (2000)
21. Imre Madách: Tragedy of the Man (2000)
22. Fráter Erzsébet emlékezete II. (2001)
23. II. Fráter Erzsébet Szimpózium (2001)
24. Bárdos József: Szabadon bűn és erény közt (2001)

Megköszönjük, ha személyi jövedelemadója 1%-ával támogatja a Madách Irodalmi Társaság további működését és kiadványainak megjelentetését.

Adószámunk: 18066452-1-43.

Címünk: 1203 Bp., Határ út 29.

Számlánk: Madách Irodalmi Társaság, 11707024–20345224